

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

A MAGYAR FŐNÉV KOGNITÍV MORFOLÓGIAI MODELLJE

PALÁGYI LÁSZLÓ

2019

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

Palágyi László

A magyar főnév kognitív morfológiai modellje

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Magyar Nyelvészet Doktori Program

Vezető: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor DSc akadémikus, egyetemi tanár

A bizottság elnöke:	Dr. Kövecses Zoltán DSc professor emeritus
Hivatalosan felkért bírálók:	Dr. Csontos Nóra PhD egyetemi adjunktus Dr. Ladányi Mária DSc egyetemi tanár
A bizottság tagjai:	Dr. Brdar-Szabó Rita PhD hab. egyetemi docens Dr. Kugler Nóra PhD hab. egyetemi docens Dr. Sólyom Réka PhD egyetemi adjunktus
A bizottság titkára:	Dr. Simon Gábor PhD egyetemi adjunktus
Témavezető:	Dr. Benczes Réka PhD hab. egyetemi docens

Budapest, 2019

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: PALÁGYI LÁSZLÓ
MTMT-azonosító: 10049467
A doktori értekezés címe és alcíme: A MAGYAR FŐNÉV KOGNITÍV MORFOLÓGIAI MODELJE
DOI-azonosító: 10.15476/ELTE2019.108
A doktori iskola neve: NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
A doktori iskolán belüli doktori program neve: MAGYAR NYELVÉSZET
A témavezető neve és tudományos fokozata: DR. BENCZES RÉKA PH.D
A témavezető munkahelye: BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: BUDAPEST, 2019. 06. 18.

Pálgyi László
a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	8
Bevezetés	9
1.1 A dolgozat céljai és relevanciája	9
1.2 A dolgozat felépítése és módszertana	10
1.3 Elméleti háttérfeltevések	13
1.3.1 Interdiszciplináris megközelítés – holizmus	14
1.3.2 Diszciplináris megközelítés – funkcionalizmus	17
1.4 A morfológiai szó a nyelvi tevékenység társas-kognitív modelljében	19
2. A főnév	25
2.1 A főnévi kategória kognitív szerveződése	25
2.2 A főnévi jelentés szerkezete	26
2.3 A főnév az elemi mondatban	28
2.4 A magyar főnév alapvonásai	30
2.5 Összefoglalás	30
3. A morfológiai szó mint hálózati csomópont	32
3.1 A nyelvi hálózat jellemzői	32
3.1.1 Szimbolikusság	32
3.1.2 Példányalapúság	33
3.1.3 Hierarchikusság	36
3.1.4 Produktivitás	36
3.2 Egészlegesség és/vagy összetettség	37
3.3 Inflexió, deriváció, kompozíció	40
3.4 Gyök és/vagy tő	42
3.5 Összefoglalás	44
4. A morfológiai szó mint szimbolikus egység	46
4.1 A szimbolikus egység	46
4.2 A morfológiai szó fonológiai tere	47
4.2.1 A fonológiai tér unipoláris és bipoláris szerveződése	47
4.2.2 Fonológiai és morfofonológiai jelöltség és jelöletlenség	48

4.3 A morfológiai szó szemantikai tere	50
4.3.1 A szemantikai tér unipoláris és bipoláris szerveződése	50
4.3.2 Szemantikai és morfoszemantikai jelöltség és jelöletlenség.....	53
4.4 Jelölt és jelöletlen konceptualizációk	57
4.4.1 Tudáskeretek és tudástartalmak	57
4.4.2 Tudásszerkezetek és képi sémák	60
4.4.3 Metonimikus és metaforikus konstruálás	62
4.4.4 Aktív zóna	64
4.4.5 Az előtér és háttér megoszlása.....	65
4.4.6 Profilálás és integráció.....	66
4.5 Összefoglalás.....	68
5. A magyar főnév fonológiai tere.....	69
5.1 Fonológiai jelölt hangok és hangsorok	70
5.2 A főnév morfortaktikai áttetszősége – koartikuláció és hangzásséma	73
5.3 Sematikus jelentésű bipoláris struktúrák alaki kidolgozása.....	75
5.3.1 A főnév vokális profilmeghatározottsága – a magánhangzók harmóniája	76
5.3.2 A főnévi toldalékok összefüggő mintázatai	81
5.4 Részletes jelentésű bipoláris struktúrák alaki kidolgozása	83
5.4.1 Típusalapon és példányalapon elsáncolt főnévi sémák.....	85
5.4.2 Alapalak, többes szám, tárgyeset és superessivus	88
5.5 Összefoglalás.....	94
6. A magyar főnév szemantikai tere	96
6.1 A tudástartalmak jelöltsége	96
6.1.1 Szemantikai kontrasztok.....	97
6.1.2 A tudástartalmak alaki kidolgozása – morfolexikai kategóriák.....	102
6.1.3 A tudástartalmak alaki kidolgozása – poliszém mintázatok	115
6.1.4 A tudástartalmak alaki kidolgozása – inflexiós mintázatok.....	116
6.1.4.1 Anyag és módszer.....	116
6.1.4.2 Elemzés.....	118
6.1.4.3 Eredmények, következtetések.....	126

6.2 A tudásszerkezetek jelöltsége.....	128
6.2.1 A DOLOG és a VISZONY profilálása	129
6.2.1.1 Többség.....	129
6.2.1.2 Birtoklás	133
6.2.1.3 Téri és erődinamikai viszonyok	136
6.2.2 Jelöletlen tudásszerkezetek	139
6.3 Összefoglalás	141
7. Az - <i>Ás</i> képzős főnevek.....	143
7.1 Az - <i>Ás</i> képzős főnév mint szimbolikus egység	144
7.1.2 Másodlagos tudástartalmak és tudásszerkezetük.....	146
7.1.3 Elsődleges tudástartalmak és tudásszerkezetük.....	154
7.1.4 Harmadlagos tudástartalmak és tudásszerkezetük.....	158
7.2 Az - <i>Ás</i> képzős főnevek mint hálózati csomópontok.....	159
7.2.1 A típusok sémaerőssége, alkalmazási tartománya és kidolgozási távolsága	159
7.2.2 A típusok gyakorisági megoszlása	162
7.2.3 Az - <i>Ás</i> és - <i>Ó</i> morfémás konstrukciók hálózata	167
7.3 Összefoglalás	170
8. A melléknév–főnév konverzió	171
8.1 A melléknév és a főnév	171
8.2 Jelentéskiterjesztés és konverzió	173
8.3 ADJ–N konverzió – jelentéskiterjesztés a diskurzusban	176
8.4 ADJ–N konverzió – jelentéskiterjesztés a lexikonban	178
8.5 A melléknév–főnév kontinuum és a konverzió fonológiai pólusa	179
8.6 Összefoglalás	183
9. Összefoglalás	184
Hivatkozások.....	187
Melléklet 1.	198
Melléklet 2.	198
Melléklet 3.	199
Melléklet 4.	199

Melléklet 5.....	201
Melléklet 6.....	201
Melléklet 7.....	202

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt szeretnék köszönetet mondani azoknak a tanárainknak, akik a legfontosabb szerepet töltötték be a dolgozat elkészítéséhez vezető hosszú úton. Ladányi Máriának, akinek köszönhetően már életem egyik első nyelvészeti előadása után elköteleződtem a nyelvészet iránt, akinek már az alapképzés nyelvmentor szakirányán figyelmében és támogatásában részesülhettem, és akinek munkái megismertették velem az alaktani kutatások izgalmát. Kugler Nórának, aki egykor bevezetett a jelentés tanulmányozásának legalapvetőbb kérdéseibe, akitől máig csak tanulni tudok szakmailag és emberileg egyaránt, és akinek támogatására és segítőkészségére más diákjaihoz hasonlóan én is mindig számíthattam. Hálával tartozom H. Varga Mártának, akinek kurzusai a mesterképzés során figyelmemet a grammatikai jelentés felé fordították, és akit minden körülmények között mentoromnak tudhatok. Kövecses Zoltánnak, akinek doktori szemináriumain elmélyülhettem a kognitív szemantikában, és akinek pedagógiai munkája és megoldásorientált elméleti gondolkodása követendő példaként áll előttem. Brdar-Szabó Ritának, akinek doktori szemináriumai a legfőbb inspirációt adták az alaktan kognitív nyelvészeti tanulmányozásához. Tolcsvai Nagy Gábornak, aki oktatóként és a doktori program vezetőjeként is a lehető legtöbb szakmai támogatást, bátorítást és segítséget nyújtotta a dolgozat elkészítéséhez. Tátrai Szilárdnak, akinek órái nagyban szélesítették látókörömet a nyelv és a nyelvtudomány legalapvetőbb kérdéseit illetően. Benczes Rékának, aki türelmes, mindig a messzemenőig segítőkész témavezetőként járult hozzá a munkámhoz, és aki megtisztelt azzal, hogy szerzőtársának fogadott.

Hálás vagyok emellett azért is, hogy Krizsai Fruzsina és Fazekas Boglárka személyében a doktori képzésen, a több évig tartó együtt gondolkodás során olyan évfolyamtársaim voltak, akiknek segítségére mindig számíthattam.

Köszönetet szeretnék mondani továbbá a dolgozat munkahelyi vitájának lebonyolításáért újra Tolcsvai Nagy Gábornak és Tátrai Szilárdnak, a számtalan konstruktív kritikai javaslatért pedig a két opponensnek, Csontos Nórának és Kugler Nórának. Köszönettel tartozom továbbá Markó Alexandrának elsősorban a dolgozat hangtani kérdéseit illető megjegyzéseikért.

Végezetül pedig hálás vagyok bizalmukért és biztatásukért szüleimnek, akik mindig mindenben, így szakmai munkám során is feltétlen támogatásukban részesítettek.

Bevezetés

1.1 A dolgozat céljai és relevanciája

A dolgozat célja a magyar főnév alaktani szerveződésének modellálása kognitív keretben, azaz olyan tudományos konstrukció létrehozása, amelyben eredményesen tanulmányozható a főnevekkel kapcsolatos morfológiai tudásunk. Így elsődleges, nagyon általános kutatási kérdésünk – ahogy más mai morfológiaelméleteknél is – hogy „milyen természetű ez a tudás, milyen szinte[ek]en ragadható meg, és mi tartozik bele” (LADÁNYI 2007: 18). Morfológiai tudáson a továbbiakban a szójelentések alaki kidolgozásával kapcsolatos tudást értjük. Kiinduló hipotézisünk, hogy morfológiai tudásunk nem választható el élesen a grammatika egyéb „szintjeitől”, ugyanakkor relatívan viszonyul az emberi megismerés más aspektusaihoz és a nem nyelvi tudáshoz, működtetése során az elmeműködés egészére jellemző kognitív képességekre támaszkodunk.

A kutatás relevanciája a kognitív nyelvészet, a morfológia és a magyar főnév felől is értelmezhető. A nyelvtudomány-történeti okokból¹ máig tagolt kognitív nyelvészeti irányzat-együttes szempontjából elsősorban metatudományos jelentőséggel bír egy olyan modell kidolgozása, amely az irányzatok nézőpontjait és elveit összefüggésükben kezeli, és egységes terminológiai rendszerben meghatározza, hogy egy adott jelenségcsoportra (esetünkben a magyar főnév alaktanára) vonatkozóan az elméleti és módszertani apparátus mely részei alkalmazhatók és adekvátak leginkább. Ugyanakkor a dolgozat a morfológiához mint tudományos perspektívaként felfogott részdiszciplínához nyelvelméleti szinten, a magyar főnév lexikai kategóriájának leírásához pedig természetesen közvetlenül, empirikusan is hozzá kíván járulni.

A modellalkotás gazdaságossági szempontja megköveteli az ún. versengő elméletek (l. kognitív metaforaelmélet és fogalmi integráció) közötti választást. Jelen kognitív morfológiai modell két olyan használatalapú nyelvelméletre épül, amely egyaránt hálózatosan felépülő, sémák és megvalósulások rendszerében működő forma-jelentés viszonyok leírására törekszik. Ám amíg az elsősorban kvantitatív módszereket alkalmazó Bybee-féle ún. dinamikus modell („dynamic model”) (l. BYBEE 1985, 1988) a hálózatelvűség kidolgozására helyezi a hangsúlyt párhuzamos morfoszemantikai, morfofonológiai leírással, addig a langackeri ún. használatalapú modell („usage-based

¹ „A kognitív nyelvészet több, egymástól részben különböző elméleti kezdeményezésből alakult ki” (TOLCSVAI NAGY 2013: 89)

model”) (l. LANGACKER 1987, 1991) lényegében megegyező elméleti háttérfeltevésekből kiindulva az elemi és összetett nyelvi szerkezetek diszkrét, kvalitatív szemantikai leírását helyezi előtérbe, elsősorban a jelentés szerkezetét és a szerkezet jelentését kutatva. A dolgozat e két megközelítést komplementer viszonyban értelmezi, azok integrációját kísérli meg (vö. TAYLOR 2002) a morfológiai szó vizsgálatában. A kognitív szemantika más tényezőit (metafora, metonímia, percepcionális és kinesztetikus képi sémák stb.) a dolgozat e keretben értelmezi újra, minthogy azok a magyar főnévvel kapcsolatos morfológiai tudásunknak nem feltétlenül érintik minden aspektusát. A dolgozat központi problémája tehát, hogy nem világos, a kognitív szemantika egyes tényezői részét képezik-e, és ha igen, milyen mértékben képezik részét morfológiai tudásunknak, hiszen a konceptualizációk nem minden esetben szimbolizáltak (bipolárisak), azaz alakilag nem, vagy nem feltétlenül dolgozódnak ki. Ebből adódik a dolgozat specifikus kutatási kérdése: milyen konceptualizációk és milyen mértékben képezik részét a morfológiai tudásunknak? A dolgozat egyik legfontosabb célkitűzése tehát annak tisztázása, hogy a kognitív szemantikában leírt műveletek milyen szerepet töltenek be a morfológiai tudásunkban. A modell e kérdésekre kognitív nyelvtan alapú jelöltségelméletben igyekszik válaszolni.

1.2 A dolgozat felépítése és módszertana

A dolgozat bevezető fejezeteiben (1-3. fejezet) a fentebb ismertetett általános kutatási kérdésünkkel (milyen természetű a morfológiai tudás és milyen szinteken ragadható meg?) és a kutatás tárgyának meghatározásával foglalkozunk: az általános kutatási kérdéssel kapcsolatos elméleti háttérfeltevéseknek, azaz a dolgozat interdiszciplináris és diszciplináris beágyazottságának tisztázása után (1.3) értelmezzük a morfológiai szót a nyelvi tevékenység társas-kognitív modelljében (1.4), valamint áttekintjük a főnév mint lexikai kategória legfontosabb jellemzőit, elsősorban jelentéstani, alaktani, tipológiai alapvonásait (2.). A 3. fejezetben a morfológiai szót hálózati csomópontként közelítjük meg a nyelvi hálózat jellemzői, azaz a szimbolikusság, a példányalapúság, a hierarchikusság és a produktivitás szerepének hangsúlyozásával, amely hálózati jellemzők általános kognitív folyamatokra, a modalitásközi asszociációra, a memóriára, a tömbösítésre és az analógiára vezethetők vissza. A fejezetben a morfológia kulcsjelenségeinek, az inflexiónak, a derivációnak, a kompozíciónak, a gyök és tö terminusoknak az értelmezése mellett kitérünk a morfológiai szó egészes és/vagy összetett feldolgozásának és hozzáférésének kérdésére. A sémaelvűségből kiindulva a gyakoriság szerepe, a mintázatok erőssége, a sémák alkalmazási

tartománya, típusai és a kidolgozási távolság (séma és megvalósulás távolsága) kerülnek előtérbe.

A 4. fejezetben – elsősorban LANGACKER elméleti munkái nyomán (1987, 2008) – a morfológiai szót szimbolikus egységként közelítjük meg. A fejezet célja az alaki kidolgozás kognitív nyelvtan alapú vizsgálatának megalapozása, olyan keretrendszer kialakítása, amelyben választ kereshetünk általános és specifikus kutatási kérdéseinkre egyaránt. Ennek érdekében bevezetjük a fonológiai, szemantikai, valamint morfofonológiai és morfoszemantikai jelöltség és jelöletlenség fogalmát. Ezen általunk kidolgozott jelöltségelméletben alapvető jelentőségű a fonológiai és szemantikai tér unipoláris (a szimbolikus viszonyhoz közvetetten hozzájáruló) és bipoláris (a szimbolikus viszonyhoz közvetlenül hozzájáruló) szerveződésének megkülönböztetése, azaz a fonológiai pólus és a fonetikai potenciál, a szemantikai pólus és a konceptuális potenciál (nem dichotomikus) szétválasztása, és ennek érvényesítése a leírásban. A jelöltségelmélet célja másfelől az adott nyelv viszonylag állandó fonológiai és fogalmi struktúráinak, kategóriáinak, valamint variabilitásának, dinamizmusának együttes, rendszerszintű megragadása. A fejezetben előfeltevéseket fogalmazunk meg a konceptualizációk (tudáskeretek és tudástartalmak, tudásszerkezetek és képi sémák, metonímia és metafora, előtér–háttér elrendezés, szemantikai profilálás és integráció) jelöltségi viszonyaira vonatkozóan.

Az 5. fejezetben – elsősorban BYBEE elméleti munkái nyomán (1985, 2010) – a magyar főnév fonológiai terét vizsgáljuk a hangtan és az alaktan testesültség alapú lényegi összetartozását hangsúlyozva. Ezzel egyfelől a fejezetben részben választ kívánunk adni a dolgozat általános kutatási kérdésére is (milyen természetű a morfológiai tudás és milyen szinteken ragadható meg?). Vizsgálatunk a fonetikai potenciálból kiaknázott, tehát fonológiailag jelölt beszédhang-, fonéma- és szótagsémákból indul ki. Tárgyaljuk a beszédhang- és fonéma sémák morfológiai szóban való érintkezésének és elkülönülésének jelentőségét. A morfológiai szó fonológiai pólusát nem a szegmentálás felől közelítjük meg, hanem az adott konstrukció egészlegesen megragadható hangzássémájának kidolgozásaként. A részben szótag-, részben fonéma alapú – eltérő mértékben szimbolikus elemekkel rendelkező – hangzásséma megvalósításában nagy szerepük van a grammatikai kontinuumon a fonémák és a bipoláris fonológiai struktúrák (morfémák) közötti átmenetet képviselő kötőhangzóknak. A sematikus jelentésű bipoláris struktúrák alaki kidolgozása kapcsán korpuszalapú leírásban a morfológiai szó vokális profilmeghatározottságaként értelmezett magánhangzóharmóniával és a toldalékok hangzássémában betöltött

morfotaktikai és szimbolizáló szerepével foglalkozunk. A részletes jelentésű bipoláris struktúrák alaki kidolgozása kapcsán a típus- és példányalapon elsáncolt főnévi tövek hangzássémákba illeszkedését vizsgáljuk, a sémák korpuszalapon bemutatott versengése és a részben összefüggő hangzássémák bemutatása mellett azt is bizonyítjuk, hogy a tövek mássalhangzóinak – fonetikailag kondicionált – beszédhang sémái magyarázóértékkel bírnak a tárgyeset bizonyos szempontból sajátos alaki kidolgozásában.

A 6. fejezetben a magyar főnév szemantikai terét, a konceptualizációk szemantikai jelöltségét vizsgáljuk. A fejezetben a magyar főnév szemantikai tere a főnév fogalmi reprezentációinak – azaz tudástartalmainak és tudásszerkezeteinek –, valamint ezek szemantikai konfigurációinak, azaz a nyelvi megismerésben elsáncolt szimbolikus struktúráinak viszonyrendszerében értelmeződik. A kvalitatív kutatás a magyar főnevek derivációs hálózatok révén felépülő morfolexikai kategóriákra irányul és hipotéziseket fogalmaz meg e kategóriák tagjainak inflexiós mintázatával kapcsolatban. A korpuszalapú (l. lejjebb) kvantitatív kutatás e hipotézis igazolását célozza, a tudástartalmak (pl. EMBER, ANYAG) független változókként, a tudástartalmakat szimbolizáló szavak inflexiós alakjai (pl. tárgyeset) pedig függő változókként szerepelnek. A tudásszerkezetek elemzése a DOLOG és a VISZONY profilálásának alakilag is leképeződő differenciálódásából indul ki és kiterjed a többség, a birtoklás, illetve a téri és erődinamikai viszonyok leírására. A fejezet elméleti vonatkozású célja a tudástartalmak, tudásszerkezetek és szemantikai konfigurációk viszonyrendszerének megértése, azaz annak illusztrálása, hogy a fogalmi reprezentációkból, elsősorban tudásszerkezetekből elvont szemantikai konfigurációk miként motiválják a fogalmi reprezentációk feldolgozását (fogalmi reprezentáció → szemantikai konfiguráció → fogalmi reprezentáció).

A 7. és 8. fejezetben két esettanulmány következik. Először a kiemelkedően produktív, sok tekintetben inflexiós jellegű, deverbális *-Ás* morfémás szavakon mutatjuk be, miként járul hozzá egy kognitív morfológiai modell a derivátumok akár roppant összetett és poliszém hálózatának megértéséhez. A második esettanulmányban – mint konstrukcióként megragadható jelentéskiterjesztést – a magyar melléknév–főnév konverzió hagyományosan eliminált jelenségét vizsgáljuk a diskurzusban megértett metonimizáció és a lexikonban rögzült, ugyancsak metonímián alapuló metaforizáció elkülönítésével, illetve a két típus közötti kontinuum korpuszalapú vizsgálatával.

Összességében tehát a dolgozat gondolatmenete a következő: 1) a dolgozat általános kutatási kérdésével kapcsolatban (milyen természetű a morfológiai tudás és milyen szinteken

ragadható meg?) tárgyaljuk a dolgozat elméleti háttérfeltevéseit; 2) meghatározzuk a kutatás tárgyát (morfológiai szó, főnév) és bemutatjuk annak általános jellemzőit; 3) a dolgozat specifikus kutatási kérdésének megválaszolására (milyen konceptualizációk és milyen mértékben képezik részét a magyar főnévvel kapcsolatos morfológiai tudásunknak?) kidolgozunk egy jelöltségelméletet; 4) a magyar főnév fonológiai pólusának elemzésekor visszatérünk a dolgozat általános kutatási kérdésére, a fonológiai jelöltségi viszonyok mellett a nem szegmentálás-, hanem hangzásséma alapú morfológia relevanciáját igyekszünk bemutatni; 5) a magyar főnév szemantikai terének kvalitatív elemzésével a jelöltségelmélet keretében hipotéziseket fogalmazunk meg a dolgozat specifikus kutatási kérdésére vonatkozóan és ezeket korpuszalapú kvantitatív vizsgálattal igyekszünk igazolni; 6) a magyar főnév két meglehetősen problematikus, ugyanakkor központi jelenségének (az -*As* képzős alakok, a melléknév-főnév konverzió) leírása esettanulmányként a kognitív morfológiai modell hatékonyságát hivatott bemutatni.

A dolgozat módszertani célkitűzése, hogy érvényesüljön „empíria és elmélet kölcsönhatása” (TOLCSVAI NAGY 2013: 60). A használatalapúság elvéből adódóan a kvalitatív elemzések nagy része is élő nyelvi példákra támaszkodik. Minthogy a dolgozatnak nincs területi- vagy társadalmi nyelvváltozatokat érintő perspektívája, a korpuszelemzések mindig a Magyar Nemzeti Szövegtár jelzett verzióinak teljes-, tehát alkorpuszokra nem szűkített korpuszára terjednek ki. Az MNSZ gyakorisági mutatóinak közlése olykor csupán valamilyen elméleti tézis bizonyítását vagy szemléltetését szolgálja (4. fejezet). Ennél jellemzőbb, hogy az ún. versengő sémák leírását illetően bír magyarázóértékkel (5. fejezet). A dolgozatra ugyancsak jellemző módszertani eljárás, hogy a kvalitatív kutatás után hipotéziseket fogalmaz meg a kutatás tárgya kapcsán és ezt korpuszalapon teszteli (6. és 7. fejezet). Egy esetben az is előfordul, hogy szemantikai elkülönülés fokozati megállapítására igyekszünk korpuszalapú módszert kidolgozni (8. fejezet).

1.3 Elméleti háttérfeltevések

A morfológia sajátos helyet foglal el a nyelvreírásban, akár a grammatikai kontinuumon konstruált nyelvtudományi perspektívaként, akár saját törvényszerűségekkel (is) bíró nyelvi szintként értelmezzük, akár eltűnik a fonológia, a szintaxis és a lexikon „Bermuda-háromszögében”. Ennek egyik oka, hogy egyszerre érinti a hagyományos értelemben vett grammatikát és lexikont, maga a morféma mint nyelvi jel meghatározása pedig disztribúciója mellett hagyományosan szemantikai szempontokra is támaszkodik (l. a

morféma mint a legkisebb jelentéssel bíró nyelvi jel). A morfológia összetett viszonyrendszerének megragadását természetesen befolyásolják az adott nyelvelméleti keret háttérfeltevései és módszertani elvei is. Minthogy a dolgozat a magyar főnév kognitív morfológiai modellezését célozza, a tárggyal kapcsolatos hipotéziseket, kvalitatív és kvantitatív vizsgálati módszereket, sőt, magukat a kutatási kérdéseket is azon nyelvvel kapcsolatos elképzelések határozzák meg, amelyek nyelvtudomány-történetileg viszonylag jól végigkövethetően az 1970-es, 80-as évektől kezdődően a kognitív nyelvészetben fogalmazódnak meg.

A kognitív nyelvészet a kognitív tudományok és a nyelvtudomány felől, azaz interdiszciplinárisan és diszciplinárisan egyaránt megközelíthető. A nyelvészetben alapvetően a formális vagy strukturális és a funkcionális jelző szolgál a tudományos paradigmák irányultságának megkülönböztetésére, és kognitív nyelvészetnek a dolgozat elméleti keretét, módszertanát meghatározó funkcionális irányzatot (helyesebben, irányzatok összességét) szokás nevezni. A kognitív tudományon belül azonban tulajdonképpen két, egymásnak jószerivel teljes mértékben ellentmondó háttérfeltevésekkel rendelkező, különböző módszereket alkalmazó kognitív nyelvészetről beszélhetünk – a modularista és a holista irányzatról (amelyek között átmeneti modellek is léteznek). Bár az interdiszciplináris és diszciplináris megközelítés bizonyos elméleti okokból együttállásokat mutat (modularizmus és formalizmus; holizmus és funkcionalizmus l. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 17–58), a két dimenzió nincs feltétlenül implikációs viszonyban (erre példa az agy moduláris felépítését elfogadó, de funkcionális szemléletű természetes nyelvelmélet), így érdemes őket külön megközelítenünk. Minthogy a holista funkcionális elképzelések részben más nyelvi modellekkel szemben, azok alternatívájaként jelentkeztek, ezért bemutatásuk során arra is támaszkodunk, miként léptek a nyelvről és nyelvészetről való gondolkodás diskurzusába.

1.3.1 Interdiszciplináris megközelítés – holizmus

Nyelv és megismerés szoros kapcsolatát már a nyelvtudomány ún. kognitív fordulata előtt többen képviselték,² ám kétségtelen, hogy az indukcionista, majd verifikacionista nyelvelírásal szemben a mentális folyamatokra vonatkozó modellalkotás, a pszichológiai

² Radikális nyelvi relativizmussal és/vagy pszichologizmussal többek között Sapir és Whorf amerikai mentalisták, Németországban pl. Hermann Paul nyelvész és Wilhelm Wundt pszichológus, Magyarországon Karácsony Sándor (l. SZILÁGYI N. 2002), a mai nyelvészeti holizmussal leginkább rokoníthatóan pedig Gustave Guillaume (l. PALÁGYI 2014)

realitás elve Noam Chomsky 1957-os *Syntactic Structures* című klasszikus munkája révén vált népszerűvé.³ Ugyanakkor a szerző híres kijelentése, miszerint a „nyelvészet nem más, mint a pszichológiának [...] a részterülete” (CHOMSKY 1968/1995: 170), a generatív nyelvészet modularizmusa révén – meglehetősen paradox módon – egyszersmind el is távolította a nyelvészetet a megismerés egyéb aspektusaitól. A modularizmus tudomány-módszertani elve és elméleti hipotézise szerint (vö. „a modularista kör” KERTÉSZ 2000a) ugyanis a nyelvtudás a megismerés relatíve autonóm részrendszere („nagy modularitás”), amely maga is feladat-specifikusan együttműködő modulokból és komponensekből áll („kis modularitás”). Morfológiai modul meglétét azonban generatív keretben általában nem feltételezik: az inflexiós morfológia a szintaxis része (l. ALBERTI–LACZKÓ szerk. 2018), míg a derivációs morfológia a lexikonhoz, az alakváltozatok kérdése pedig a fonológiához tartozik; a generatív szemléletű *Új magyar nyelvtanban* pedig az alaktan a szótárhoz tartozik (KIEFER 2003). A modularista elképzelés a kognitív pszichológia klasszikus irányzatához, a szimbolikus információfeldolgozáshoz kötődik: „az irányzat által javasolt nézőpontból az emberi agyat mint információfeldolgozó rendszert [IFR] képzeljük el, ugyanúgy, ahogy egy számítógépet [...]” (DA SILVA NEVES 2000: 8). Az ún. „számítógép–metafora”, amely érvényesül a nyelvléírás értelmezésében is,⁴ így tehát empirikus hipotézis, amely következőképpen magában foglalja a tudás propozicionalitását, szabályelvűségét, a megismerés és a nyelv formalizálhatóságát is (hacsak tudomány-történetileg nem éppen a nyelvtudás számítógépes formalizálásának igénye hívta életre). Ezzel szemben a holista kognitív nyelvészet szerint a nyelvtudás nem csupán a megismerés része, de nem is választható el az elmeműködés egyéb aspektusaitól, azokkal egységes, összefüggő rendszert alkot, ahogy a nyelvi szintek, illetve a grammatika és lexikon is kontinuumként képzelhető el (kontinuumelv).⁵ A holizmus szemléletében a nyelv nem elemek (lexikon) és azokon alkalmazott szabályok (grammatika) halmaza, hanem olyan kognitív szokásrendszer, amelyben a nyelvi elemek hálózatosan felépülő, aktiválható sémákba szerveződnek. E keretben a morfológia a grammatikai kontinuumon éles határokkal nem rendelkező

³ Vö. „Például az 1960-as évek elején és közepén a pszichológusok meglehetősen lelkesedtek a transzformációs nyelvtan iránt, amit a mondataalkotást szervező alapelvnek tekintettek. De a hatalmas számú kísérleti kutatás az 1970-es évekre megmutatta, hogy ez a viszony egyszerűen nem áll fenn.” (GIBBS 2007: 2; saját ford.)

⁴ „Az alaktan és a mondatban közös ügyei a két terület kapcsolódási rendszeréhez [számítógépes kifejezéssel: interfészéhez] tartoznak.” (KIEFER 2003:189)

⁵ Ronald Langacker egy interjúbán a megismerés és a nyelv kapcsolatát a fizikai beszédszervek és a beszéd viszonyával állítja párhuzamba: „Nem gondolom, hogy létezik valami sajátos tartalom, ami speciálisan nyelvi lenne. [...] A beszédet a tüdővel, a hangszálakkal, a szájjal, az orral, az ajkakkal, a nyelvvel, a fogakkal stb. produkáljuk. De ezek a beszédszervek mind egyéb okok miatt, a beszédétől függetlenül léteznek” (ANDOR 2005: 38).

nyelvtudományi perspektívaként, a fonológiai tudás szimbolizációjaként és lexikális szerveződésként értelmezhető. A nyelvben megragadható jelentésképzés olyan alapvető kognitív képességeken alapul, mint a Gestalt kiválasztása, a figyelem fókusza, az összehasonlítás és perspektiválás (CROFT–WOOD 2000), a nyelvelmélet tehát támaszkodik a kognitív pszichológiára és a pszichológiai elemzésekben máig megjelenő jelentés- és mintázatelvű alaklélektani örökségre is.⁶

Joan Bybee ugyancsak a pszichológiában leírt műveletek, a kategorizáció, a tömbösítés (chunking), a tárolás, az analógia és a modalitásközi asszociáció (cross-modal association) nyelvi érvényességéből indul ki, és metodológiai alapon érvel a holizmus mellett:

[...] a nyelvi struktúrákért felelős folyamatok a nyelv sajátjai vagy ezek a folyamatok más kognitív területeken is érvényesek? A legjobb stratégia e kérdés megválaszolására először a kognitív területek általános folyamataival kezdeni, majd látni, mennyi nyelvi struktúra magyarázható meg kizárólag a nyelvre vonatkozó folyamatok posztulátuma nélkül. Ha ez a vállalkozás akár részben sikeresnek bizonyul, leszűkítettük azon lehetséges folyamatok körét, amelyek a nyelv sajátjaiként értelmezendők. Azonban a kizárólag nyelvi folyamatokat feltételező ellentétes stratégia nem fog annak felfedezéséhez vezetni, hogy a kognitív területeken általános folyamatok miképpen járulnak hozzá a nyelvi struktúrákhoz. (2010: 6; saját ford.)

A holista kognitív nyelvészet háttérfeltevéseiben így osztozik a nyelvi és nem-nyelvi kognitív fejlődés párhuzamosságát hirdető Jean Piaget sémaelvű tanuláselméletével (l. a híres Piaget–Chomsky vitát), illetve a kognitív pszichológiában a 80-as években jelentkező konnektionista modellekkel (RUMELHART–McCLELLAND 1986; McCLELLAN–RUMELHART 1986; SMOLENSKY 1996), amelyek szerint az emberi agy egyes aspektusai analóg módon működnek.⁷ A holista elképzelés tehát nem fogadja el az elmére vonatkozó számítógép-metaforát és a természetes nyelv formalizálhatóságát sem tartja lehetségesnek.⁸

Annyiban feltehetően összeegyeztethető a modularista és holista irányzat, hogy mindkét esetben „a kognitív tudós arra az előfeltevésre alapozza diszciplináját, hogy tudományos

⁶ Ahogy kognitív pszichológiai kutatások is építenek a kognitív nyelvészet eredményeire (GIBBS 2006), mivel „a nyelv vitathatatlanul hatékony kulcs az észleléshez és a megértéshez” (TVERSKY–LEE 1998: 158; saját ford.)

⁷ „[...] feldolgozási kapacitásunk nem szimbólumok és ezeket manipuláló programok formájában jelenik meg, hanem a mesterséges neuronhálóban zajló aktivációterjedés folyamatában. E háló több összekapcsolódó elemi feldolgozóból áll [az emberi agy neuronjainak mintájára], melyek párhuzamos működése lehetővé teszi a »formák« kódolását és újrafelismerését. E formák lehetnek egyedi tárgyak vagy tárgyak kategóriái [látványoké, betűké, jóindulatú vagy rosszindulatú daganatoké], de ugyanúgy fedhetik típusok transzformációját [igék ragozását, jelek kiemelését a háttérzajból, az egyén szociális kategorizációját]” (DA SILVA NEVES 2000: 10)

⁸ Igaz, ez nem zárja ki olyan – kognitívan nem reális – algoritmikus rendszerek létrehozását, amelyek többé-kevésbé alkalmasak a megismerő ember verbális tevékenységének szimulációjára.

megfontolásokból az emberi kognitív tevékenység leírásának szimbólumok, sémák, képek, gondolatok és a mentális reprezentációk egyéb formáiban kell történnie” (GARDNER 1987: 39; saját ford.), azaz „az ember megismerőképesége [= kogníció] egy olyan szinten vizsgálható [= »elme«, »mentális reprezentáció« stb.], amely nem azonos sem a biológiai, fiziológiai szinttel, sem a társadalmi cselekvés, sem a kulturális magatartás szintjével” (KERTÉSZ 2000b: 402). Ezen elképzelés mellett viszont abban is párhuzamosságot mutat a két irányzat, hogy gyakran él redukcionálizmussal mind az elme „alatti”, mind az elme „fölötti” tényezők viszonylatában; a modularista irányzat a nyelvelsajátítást kezdettől fogva genetikai program által vezéreltnek, az ún. univerzális nyelvtant pedig genetikailag kódoltnak tartotta, és általában is jellemző, hogy az elmét redukálhatónak véli a biológiai, fiziológiai szintre. Bár e redukció neurolingvisztikai formában a holista irányzatnál is megjelenik (l. GALLESE–LAKOFF 2005), jellemzőbb, hogy a társadalmi viselkedés, a kulturális magatartás redukálódik a mentális reprezentációk szintjére (l. LAKOFF 2002), így a kognitív szemantika a jelentésalkotás általános elméleteként a kultúra mint jelentésháló felé kínál egységes megközelítési módot (l. KÖVECSÉS 2012). A nyelvi megismerés fiziológiai és diszkurzív beágyazottságát szem előtt tartó holista elméleti keretben (l. 1.4 fejezet) mindkét redukciónak van alapja, ám minthogy a nyelvi megismerés nem azonosítható egészen e fiziológiai és diszkurzív beágyazottsággal (l. TÁTRAI 2011: 25–35), a redukció természetesen csak részleges lehet.

1.3.2 Diszciplináris megközelítés – funkcionalizmus

Bár a formális nyelvtudományi irányzatok egészen eltérő grammatikákat és jelentéseméleteket dolgoznak ki,⁹ kutatásaik módszertani és elméleti megfontolásokból általában a nyelvi rendszer empirikusan könnyebben megragadhatónak vélt fonológiai pólusára irányulnak, ami a 20. században együtt járt a jelentésképzés és a nyelvi interakció metatudományos leminősítésével pl. dichotómiák alkotás révén (langue>parole, kompetencia>performancia). E leírásokban mind a nyelvi elemek és összetevők, mind a jelentéskomponensek és kompozicionális jelentések egymáshoz való viszonyukban és a rendszerben betöltött helyük alapján értelmeződnek. Forma és jelentés, rendszer és

⁹ Pl. a klasszikus strukturalista nyelvelírás nem foglalkozott a mondattal mint „parole-jelenséggel”, míg a generatív grammatikában lényegében minden a szintaxisnak rendelődik alá.

használat, a nyelvi tudás és a világról való tudás elméleti és módszertani elkülönítése jellemzi a grammatikai és jelentéstani leírásokat egyaránt.¹⁰

Ezzel szemben a funkcionális irányzatok, amelyek a nyelvtudomány ún. pragmatikai fordulatához köthetők,¹¹ a nyelvhasználat, a jelentésképzés felől közelítik meg a nyelvet mint társadalmilag értelmezhető jelrendszert (HALLIDAY 1978), amelyet a beszélők interakcióban működtetnek, és a tág értelemben vett kontextusban valósítanak meg. A funkcionális elméletek is nagyfokú diverzitásról tanúskodnak, de mind a kommunikatív funkciókat előtérbe helyező nyelvtanok (l. DIK 1989; HEGEDŰS 2004), mind a szociolingvisztikai indíttatású diskurzus- vagy társalgáselemzés (LABOV 1972), mind a kognitív irányultságú elméletek (GIVÓN 1993) közös elméleti háttérfeltevése forma és jelentés, rendszer és használat, nyelvi tudás és világról való tudás lényegi összetartozása. A funkcionalizmus megközelítésében tehát a nyelvi rendszer ismerete és használata nem két elkülöníthető tudás: a rendszer a használatból absztrahálódik, és egyszersmind vezérli és szankcionálja is a használatot, aminek értelmében a kompetencia és a performancia között nem indokolható dichotomikus különbségtétel.

A funkcionális elméletekben módszertani elvként is megjelenik a használatalapúság, miszerint a nyelvi jelenség – legyen az morfológiai konstrukció – leírása természetes közegében, a szövegben történjen, nem csupán ún. labormondatokra, hanem valós nyelvi adatokra támaszkodva. A korpusznyelvészet megjelenése széles perspektívát nyitott ezen irányzatok számára, miközben mind a függőségi-, mind az összetevős nyelvtanok falszifikacionista módszere hipotetikus formák (fokozati vagy abszolút) grammatikalitásából indul ki.¹² Ugyanakkor a kvalitatív elemzéseknel a funkcionális irányzatok is támaszkodnak a meta-kognícióként vagy meta-figyelemként értelmezett introspekcióra (TALMY 2007), aminek szerepe természetesen csak korlátozott lehet (GIBBS 2007).

Míg a formális nyelvreírás szinte kizárólag a nyelv viszonylagos szabályosságára és statikusságára épít, addig a funkcionális irányzatokat összeköti a nyelvi variabilitás és

¹⁰ Bár pl. mind a függőségi, mind a frázisstruktúra nyelvtanok élnek jelentésalapú magyarázatokkal, amelyek szemantikai háttére általában kifejtetlen és/vagy a logikai jelentésfogalomhoz áll közel. Ettől eltérően a strukturalista nyelvészek Ferdinand de Saussure nyomán (funkcionális szempontból helyeselhetően) a jelentés fogalmiságát vallották és pszichológiai jelenségnek ítélték, ennél fogva azonban leírásaikban nem foglalkoztak vele.

¹¹ A pragmatikai fordulat csak részben érintkezik a nyelvészeti és nyelvfilozófiai indíttatású pragmatika megjelenésével.

¹² Megjegyzendő, hogy az amerikai deskriptivisták formális disztribúciós elemzése lényegében korpuszalapúnak is tekinthető.

dinamizmus hangsúlyozása. Joan Bybee metaforája jól példázza a nyelv természetének e kettősségét, illetve funkcionális beágyazottságát:

A homokdűnék nyilvánvaló strukturális és alaki szabályszerűségekkel rendelkeznek, miközben az egyes példányok jelentős változatosságot is mutatnak, ahogy idővel fokozatiságot és változást is. Ha meg akarunk ragadni egy olyan jelenséget, amely strukturált és változatos is, túl kell néznünk a változékony felszíni formán azon erőkre, amelyek létrehozzák a megfigyelt mintázatokat. (2010: 1; saját ford.)

A holista kognitív nyelvészet abban az értelemben tehát funkcionális nyelvelmélet, hogy „nyelven kívüli” magyarázatokra támaszkodik. E magyarázatok magából a kognitív elkötelezettségből adódnak, amely szerint „az emberi nyelv leírását az elméről és az agyról való általános ismeretekkel és más tudományos ismeretekkel összhangban kell elvégezni a tapasztalat analóg feldolgozásából kiindulva” (TOLCSVAI NAGY 2013: 383). Másfelől viszont a kognitív nyelvészet diszciplináris jellegét is fontos hangsúlyoznunk, Raymond Gibbs kognitív pszichológus a holista diszciplína kognitív tudományban való feloldódását sem tartja kívánatosnak:

„[...] a személyes véleményem az, hogy a kognitív nyelvészeknek nem kell kísérleti pszichológussá vagy informatikussá válniuk, hogy munkájukat és elképzeléseiket érvényesnek lássuk az alapvető elméleti háttérfeltevések szempontjából. Létezik egy trend a kognitív tudományban, amely szerint a kutatók bármely diszciplínában más felé fordulnak, bizonyítékot keresve egy szomszédos területen, hogy további, rendszerint empirikusabb támogatást találjanak az elképzeléseikhez és elméleteikhez. Például a filozófusok gyakran fordulnak a nyelvészethez, a nyelvészet történetileg a kognitív- és fejlődépszichológiához fordult, a nyelvészet és a pszichológia gyakran fordult a számítástechnika felé, és legújabban, a kognitív tudósok széles körben fordulnak az idegtudományhoz” (2007: 16).

A kognitív nyelvészet interdiszciplináris (holista) és diszciplináris (funkcionális) értelmezésének tehát véleményünk szerint ugyanolyan jelentőséggel kell bírnia, a hangsúlyeltolódás egyik irányba sem tűnik célszerűnek.

1.4 A morfológiai szó a nyelvi tevékenység társas-kognitív modelljében

A kognitív nyelvészet a 20. század második felében fellépő ún. rendszernyelvészet ↔ pragmanyelvészet vitában kezdettől fogva szintetizáló igénnyel lépett fel: a kognitív

folyamatok révén működtetett és szemantikai alapú (TALMY 1988) vagy egyenesen a szemantikának megfeleltethető (LANGACKER 1987) grammatika¹³ és a jelentéshálóként felfogott kultúra (l. KÖVECSES–BENCZES 2010; KÖVECSES 2012; LAKOFF–JOHNSON 1980; LAKOFF 1987) egyaránt érdeklődésének középpontjában állt. Sokáig a pragmatika és a szemantika megkülönböztetésének szükségességét is kétségbe vonták, a pragmatika a kognitív szemantika integráns részeként értelmeződött. E klasszikus kognitív nyelvészeti megközelítés azonban csak elvben tudott eleget tenni a pragmanyelvészet igényeinek, ugyanis központi elképzelése, miszerint az emberek a világot testi tapasztalataikból kiindulva ismerik meg (embodiment), és e tapasztalati alapú megismerésre épül fogalmi rendszerünk (LAKOFF–JOHNSON 1980), nem fektetett kellő hangsúlyt arra, hogy mindez az emberek társas tevékenysége révén válik lehetségessé, amely során a fogalmi rendszereket egymás számára hozzáférhetővé tesszük. A kognitív nyelvészet e szocio-pragmatikai fordulata (l. CROFT 2009; TÁTRAI 2013) megágyazott a megismerés testesült alapjait elismerő, de annak diszkurzív alapjait előtérbe helyező pragmatika, valamint a megismerés diszkurzív alapjait elismerő, de annak testesült alapjait előtérbe helyező szemantika közötti metatudományos különbségtételnek. A kognitív nyelvészet e magyarázóértékkel bíró distinkció (pragmatika–szemantika) mellett pszichológiai realitást is tulajdonít a séma és megvalósulás közötti különbségtételnek, amely kétirányú, dinamikus viszonyt feltételez: a sémák értelmezik a használati eseményeket, megvalósulásokat; másfelől viszont minden egyes használati esemény, megvalósulás megerősíti vagy alakítja a sémákat. A pragmatika célja ebben az értelemben a megvalósulások vizsgálata a sémákból kiindulva, míg a szemantikáé a sémák leírására irányul a megvalósulások felől, más szóval „A séma és megvalósulás kölcsönviszonyának fontosságára az utóbbiból kiindulva mutat rá” (TÁTRAI 2017: 900).¹⁴

A grammatikát és a morfológiai szót a dolgozatban a funkcionális kognitív nyelvészet nyelvi tevékenységre vonatkozó modelljében (l. TÁTRAI 2011) értelmezzük. E modell (1. ábra) triadikus abban az értelemben, hogy valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét. A közös figyelmi jelenetben, azaz az interszubjektív nyelvi tevékenység során a megnyilatkozó a befogadó figyelmét egy referenciális jelenetre irányítja nyelvi szimbólumok használatával. E megismerési viszonyrendszert nevezzük diskurzusvilágnak. A nyelv szimbólumainak

¹³ Elképzelésünk szerint mindkét megközelítés érvényesíthető, a kérdéssel dolgozatban a morfológiai szó mint szimbolikus egység kapcsán foglalkozunk.

¹⁴ Természetesen a pragmatikai elemzés is irányulhat átfogóbb, pl. műfaji sémák leírására szociokulturális tényezők viszonylatában, azonban a nyelv szimbólumrendszerének sémáit szemantikai keretben modellezzük.

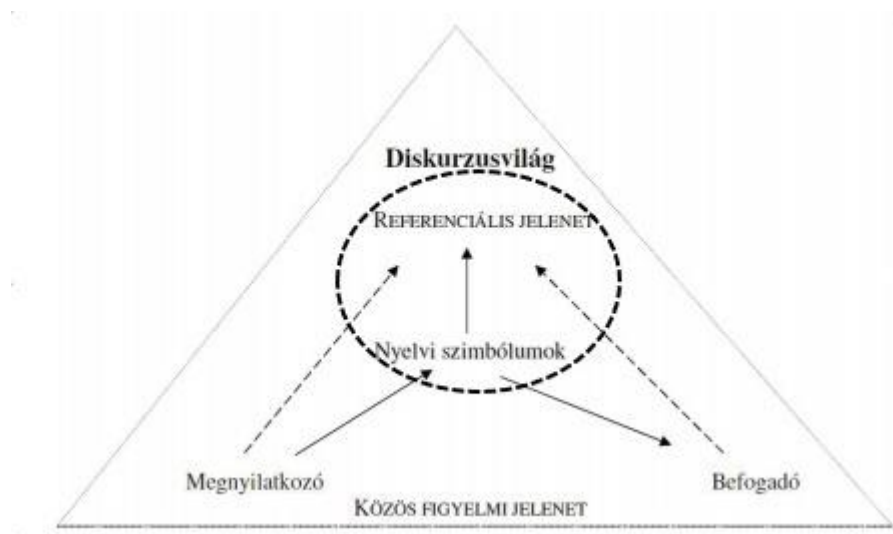
perspektivikus természete megkülönbözteti a nyelvi jeleket a nem nyelvi jelektől, túlmutatnak a nem nyelvi jelek és a világ szemiotikai viszonyán, hiszen a világot mindig valamilyen nézőpontból jelenítik meg.

1. ábra: A nyelvi tevékenység funkcionális kognitív modellje Tátrai 2011: 39 alapján

Az ábrán folytonos nyilakkal jelölt interperszonális viszonyok (ki, kinek) mellett számos más kommunikációs (idő, hely) és cselekvési körülmény (célok, mentális állapotok) szerepet játszhat, befolyásolhatja a jelentésképzést, amennyiben a kommunikáció résztvevői kontextualizálják ezeket. Ugyanakkor a grammatikai perspektíva általában a nyelvi szimbólumok figyelemirányításban betöltött szerepére irányul, azaz a megértett világbeli dolgok fogalmi megalkotására és feldolgozására, amit konstruálásnak nevezünk. A konstruálás dinamikus jellemzője a szalienencia, a feltűnőség, pl. ugyanazon személyre irányulhat a figyelem a *fiam*, *férjed*, *főnöke*, *ivócsimboránk*, *szeretőtök*, *apjuk* teljes főnévi alakokkal „a beszélő és a hallgató figyelemirányításának és tudásterületeinek megfelelően” (TÁTRAI 2017: 1064). E szűkebb, de éppen ezért a nyelvi szimbólumok hálózatát részletesebben vizsgáló grammatikai perspektívában nem elsődleges fontosságú, hogy konceptualizáción a megnyilatkozó vagy a befogadó konceptualizációját értjük-e (2. ábra). Mindez természetesen nem zárja ki a pragmatikai magyarázatot, például a perspektiválás grammatikalizálódott tényezői (*háza*, *nővéred*) természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül, amiképpen a morfológiai műveletek motiváltságát jelen dolgozatban is olykor a megnyilatkozó referenciális jelenetre történő figyelemirányítása felől érthetjük meg. A

grammatika 2. ábrán látható ábrázolása a nyelvi tevékenység modelljében tehát valójában nem a perspektíva leszűkítéseként, hanem előtér–háttér viszonyban értelmezendő.

2. ábra: Grammatika a nyelvi tevékenység társas-kognitív modelljében

A grammatika kulturális, pragmatikai beágyazottsága nyilvánvaló pl. egyes morfológiai konstrukciók esetében, hiszen kulturálisan motivált lehet a referenciális jelenetre irányuló nyelvi szimbólum gyakoriságának visszaszorulása és produktív sémába illeszkedése (l. *disznaja* → *disznója*; *csikaja* → *csikója* a köznyelvben az állattartás visszaszorulásával, míg az *ajtaja* ≈ *ajtója* alakok disztribúciója kiegyenlített maradt LADÁNYI 2017: 538–539). Ekképpen a jeggyel nem ellátott (featurless) alapbeállítású (default) alak és a jeggyel ellátott alak (featured) viszonyának megváltozása, azaz a jelöltség-visszafordulás (HASPELMATH 2003) is sokszor csupán az alakok kulturális beágyazottságában érthető meg (*telefon*_{default} → *okostelefon* ≈ *telefon*_{default} → *butatelefon*).

A morféma tehát társas-kognitív értelmezésben nem összetett, egyetlen szimbolikus kapcsolatot tartalmazó kifejezés (pl. $-(V)k \approx$ 'többesség'), amely hozzájárulhat a referenciális jelenetre történő figyelemirányuláshoz, és egyúttal aktiválhat, azaz kontextualizálhat is egy közös tudáskeretet (*áru* → KERESKEDELMi TRANZAKCIÓ). A perspektivikusság alakilag a főnevek esetében is sokféleképpen dolgozódhat ki (ugyanazon személy lehet *báty* és *öcs* ↔ *older brother* és *younger brother*), ami alapvetően az adott nyelv lexikonában kódolt. A lexikon „viszonylag rögzített kifejezések csoportja” (LANGACKER 2008: 16) – e kifejezések nagy része morfológiai szó, azaz alaki jeggyel nem ellátott alapalak (*könyv*) vagy valamilyen morfológiai művelet révén létrehozott, levezetett alak (*könyvek*).

A morfológiai szó ugyanakkor nem csupán mint típus és séma, de mint példány és megvalósulás is értelmezendő, azaz nem csupán a lexikonra, de az episztemikus lehorgonyzás (LANGACKER 1987) során (grounding) a közös figyelmi jelenetre vagy megértett beszédeseményre (base) is vonatkoztatható (pl. a fent említett *fiam, férjed, főnöke, ivócimboránk, szeretőtök, apjuk* szimbólumok általában egy specifikus személyre vonatkoznak). Ugyanakkor a magyar főnév morfológiai szóként való lehorgonyzása névelővel (vagy a névelőzés rendszerében ugyancsak fontos szerepet játszó névelőtleniséggel) történik, így nem képezi részét jelen dolgozatnak (l. 2. fejezet).

A lexikon tehát nem válik el élesen a grammatikától, sőt, a nyelvelsajátítás kezdeti szakaszában funkcionális értelemben egyáltalán nem válik el, a holofrázisok egyszavas közléseként működnek. A felnőtt nyelvben azonban a közlések közötti különbségek leképezése nagyobb szerkezetekben történik: „Ha minden – akár csak nüanszokban különböző – közlési igényünkre lenne önálló egyszavas kifejezés, a szó és a mondat szintje nem válna ketté. Könnyen belátható, hogy ez mennyire gazdaságtalan és rugalmatlan megoldás volna.” (IMRÉNYI 2017: 665). A grammatikai kontinuumon számos olyan átmeneti jelenséggel találkozunk, amelyek az (általában) lexikai szerveződésű morfológia és a nagyobb szintaktikai szerkezetek között helyezkednek el. Ilyenek pl. a magyarban a morfológiailag leírható fejjel rendelkező igenévi konstrukciós sémák vagy maga a kompozíció. A lexikon szempontjából rögzített kifejezésnek tekinthetők az idiómák és egyes szószerkezetek is (pl. funkcióigés szerkezetek); a magyar főnevek kapcsán a szintaktikai és morfológiai szerkezetek közötti átmenetet képviselik a legtöbb inflexiós szóalakhoz hasonlóan összefüggő rendszerben helyviszonyt kifejező (és AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora nyelvi kifejezéseivel is hozzájáruló), ám fonológiai szóként nem meghatározható névutós szerkezetek. A névutók fej elemként fonológiai autonómabbak a toldalékoknál (*ott van a ház és a kerítés mögött, érdeklődik a matematika és a fizika iránt*), és konstrukciókat dolgozhatnak ki ragos névszóval (*házon belül, tanárral szemben*). Minthogy a helyviszonyragok jórésze szintén névutói eredetű (l. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 1991), feltételezhetjük, hogy a magyarban a névszótövek szempontjából szemantikailag relevánsabbak (BYBEE 1985) a ragokkal kifejezett helyviszonyok. A figyelemirányítás szempontból azonban lényegesebb, hogy úgy tűnik, bizonyos névutók esetében (*alatt/fölött, előtt/mögött*) a perspektíváltság nagyobb jelentőséggel bír, mint a „csupán” irányhármasságot képviselő helyviszonyragoknál (vö. *az asztal a lámpa alatt van* \approx *a lámpa az asztal fölött van* \leftrightarrow *a lámpa az asztalon van* \approx ? *az asztal a lámpa alatt van; a labda a fa*

mögött van \approx *a labda a fa előtt van* \leftrightarrow *a labda a fánál van*). Jelen dolgozatban viszont azon alapbeállításban lévő vagy morfológiai művelet által létrehozott alakokat vizsgáljuk, amelyek fonológiai értelemben is szónak tekinthetők.

Összességében tehát jelen modell irányultsága szemantikai, a nyelvi tevékenység diszkurzív alapjainak elismerése mellett annak fiziológiai alapjait (konceptuális és fonetikai potenciálját) helyezi előtérbe, a megvalósulások vizsgálata pedig a sémák hálózatának kutatását szolgálja. A kutatás tárgya a morfológiai szó, amelynek elemzése azonban általában nem mutat túl a konstruáláson, a megértett világbeli dolgok fogalmi megalkotásán és feldolgozásán.

2. A főnév

A nyelvek szóosztály alapú tipológiai vizsgálatai (l. többek között BHAT 1994, CROFT 1990, DIXON 1982) a főnevet egyöntetűen univerzális kategóriának tekintik, ám a főnévi kategória meghatározásának komplexitását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a magyar főnév meghatározására a hagyományos leíró nyelvtanok (l. MGR. 2000) elsősorban jelentésalapú, míg az ún. „strukturális szemantika” (l. KIEFER 2007) a főnév esetében elsősorban formai kritériumokat alkalmaz. Előbbi meghatározása szerint a főnév „olyan alapszófajú szó, amely élőlényt, élettelen tárgyat [szubsztanciát], gondolati és elvont dolgot, illetőleg ezek fogalmát jelöli” (BALOGH 2000: 127); utóbbi kritikája szerint azonban a főnév e hagyományos definíciójával csupán a tipikus példányok jellemezhetők: „ez a meghatározás a circulus vitiosus veszélye nélkül nem alkalmazható olyan főnevekre, mint *igazság*, *szépség*, *elektromosság*, *azonosság*, *hasonlóság*, ti. ezekről csak azért mondhatjuk, hogy ’dolgot’ jelölnek, mert főnevek” (KIEFER 2007: 145). E megállapítások két fontos tanulsággal is szolgálnak: egyfelől, hogy a lexikai kategória tagjai nem egyenrangúak (így a kategorizáció klasszikus, szükséges és elégséges feltételeken alapuló elveinek nem felelnek meg); másfelől, hogy logikai hagyományból táplálkozó, vagy egyáltalán referencialításra támaszkodó jelentésfogalom nem alkalmas a lexikai kategóriák jelentésalapú meghatározására, márpedig a grammatikák véleményünk szerint is joggal feltételeznek a főnévhez kizárólagosan köthető konceptualizációt. E fogalmi reprezentációk azonban szempontunkból nem tudástartalmukat, hanem tudásszerkezetüket és szemantikai konfigurációjukat illetően különböznek – tehát pl. az *eső* főnév és az *esik* ige, a *tűz* főnév és az *ég* ige közötti eltérések elsősorban a jelentések szerkezetében mutathatók ki. A továbbiakban a főnévi kategória szerveződésének általános elveit, a főnévi jelentésszerkezet jellemzőit és a magyar főnév tipológiai is releváns alapvonásait vázoljuk.

2.1 A főnévi kategória kognitív szerveződése

A lexikai kategóriák prototípusok köré szerveződnek (LANGACKER 1987; LAKOFF 1987), azaz a kategória tagjai nem egyenrangúak, vannak központi, jobb példányok, és periférikus, kevésbé jó példányok. E viszonyok például prototípushatások következtében természetesen változhatnak. A főnév prototípus-elvű szerveződését TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013: 125–129) mutatja be magyar példákon keresztül, a főnév prototípusaként vagy „fogalmi

archetípusaként” a fizikai tárgyat megjelölve. A prototipikus főnév kognitív tartományai ennek megfelelően az ALAK, az ANYAG, a MÉRET, a SZÍN és a FUNKCIÓ (uő. 2013: 180–184). A fizikai tárgy jellemzője a viszonylagos állandóság – ezért az időbeliség kevésbé játszik szerepet megismerésükben –, valamint a térbeli kiterjedés és elkülönülés.

A főnévi kategória a prototípushatások mellett hierarchikusan épül föl a következőképpen: fölérendelt szint (*bútor*) – alapszint (*asztal*) – alárendelt szint (*étkezőasztal*). A három kategória tendenciaszerű morfológiai különbségeket mutat: a fölérendelt szintű főnevek gyakran megszámlálhatatlanok (pl. *ruházat*; a singulare- és plurale tantumról a magyarban l. H. VARGA 2012: 275–287); az alapszintűek sohasem összetett szavak és rendszerint a nyelvek legrövidebb szavai; míg az alárendelt szint szavai legtöbbször szóösszetételek (CROFT–CRUSE 2004). A szintek elnevezése is jelzi, hogy kiemelendő az alapszintű kategóriák szerepe (KÖVECSES–BENCZES 2010: 41–49): leginkább az alapnevek használhatók semleges kontextusban (CRUSE 1977); az általuk jelölt fogalmaknak nagyjából azonos képi formájuk van; többé-kevésbé azonos módon lépünk velük interakcióba; az alapnevek a leggyakoribb szavak; nekik tudjuk a legtöbb tulajdonságot tulajdonítani; és – bár vannak, akik vitatják (MANDLER–BAUER–MCDONOUGH 1991) – lehetséges, hogy a nyelvelsajátítás során is ezeket tanuljuk meg először (ROSCH–MERVIS 1975). A főnevek jelentése természetesen nem csupán prototípusok köré és vertikálisan, hanem tágabb értelemben vett asszociatív hálózatokban¹⁵ is szerveződik.

2.2 A főnévi jelentés szerkezete

A lexikai kategóriák jelentésalapú kategóriák, sematikus szemantikai konfigurációjuk alapján határozhatók meg. A főnév konceptuálisan független, statikusan konstruált DOLOG; az igék, valamint a melléknevek és határozószók pedig konceptuálisan függő, a DOLOG fogalmával temporális viszonyban álló FOLYAMATOK, illetve atemporális viszonyban lévő ÁLLAPOTOK (LANGACKER 1987).

A főnevek jórészt a már említett megismerési tartományaik (ALAK, MÉRET, SZÍN, ANYAG, FUNKCIÓ stb.) alapján absztrahált (fogalmilag elkülönített), majd sematizált (rögzített) entitások (pl. HÁZ, FA, ASZTAL), amelyek aztán kategóriákként funkcionálnak (TOLCSVAI

¹⁵ „... a főnév által előhívott fogalom aktiválása további fogalmak aktiválásával, asszociálásával jár, ezért minden főnévi jelentésnek megvan a maga támogató közege. A főnév támogató fogalmi közege azoknak a fogalmaknak a sora, amelyeknek közegeiben jelentésszerkezete elhelyezkedik, de amelyektől ez a komplex mátrix egyúttal elkülönül” (TOLCSVAI NAGY 2013: 182).

NAGY 2017). A főnevek dekontextualizált típusjelentésének csak egy része aktiválódik vagy kerül a figyelem középpontjába a használat során (l. az *asztal* szó típusjelentéséből az *-n* szuperesszívusz rag az *asztalon* kifejezésben az asztal felületét fókuszálja). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szavak jelentése komponensszerkezet, amely számos alszerkezettel bír (az *asztal* jelentésének más-más alszerkezetét aktiválja a *kopott*, *nagy*, *műanyag*, *nehéz* melléknév). A főnévi alszerkezetek között is vannak centrálisabbak (pl. a *macska* jelentésében az állandóbb ALAK fontosabb, mint a SZÍN). Továbbá a főnevek is rendeznek hatókörrel: pl. a *könyök* szó közvetlen hatóköre a KAR, a KAR viszonylatában pedig a *könyök* – akárcsak a *váll* vagy a *csukló* – a figyelemirányítás egy specifikus fókusza, amit profilnak nevezünk. Mindazonáltal a *könyök* szó teljes hatóköre az EMBERI TEST.

A főnevek igen változatos képet mutatnak belső összetettség tekintetében is. A belső homogenitás és heterogenitás különböző típusait és fokozatait láthatjuk például a *víz*, *homok*, *erdő*, *autó*, *csapat* főneveknél (TOLCSVAI NAGY 2017). A főnevek fogalmi változatossága elsősorban arra vezethető vissza, hogy a tér és az idő nyelvi konfigurációja meglehetősen homológ, mind a térbeli dolgok, mind az időbeli cselekvések aszerint differenciálódnak, hogy belső szerkezetük folyamatos vagy inherensen elkülöníthető részekből áll. A tárgyak (*autó*, *bicikli*) tipikusan különböző részekre bonthatók, akár az idő dimenziójában az események (*ünnepség*) és cselekvések (*légzés*), míg az anyagok (*levegő*) és egyes tevékenységek (activities) (*alvás*) fogalmi reprezentációja nem elkülöníthető részekből áll (TALMY 2000). A különbség az időbeli, illetve térbeli kiterjedéssel jellemezhető szavak között a progresszivitás, illetve a statikusság. A progresszivitás, az egymás után következő állapotok szekvenciális feldolgozása igékkel történik, de a cselekvések összegző feldolgozására (LANGACKER 1987) és a tárgyiasításra is jelentős kognitív igény mutatkozik a nyelvi megismerésben (*javasol* \approx *javaslatot tesz*, *tanácsol* \approx *tanácsot ad*, *segít/támogat* \approx *segítséget/támogatást nyújt*), ezzel magyarázható az absztrakt főnevek egy részének létrejötte (*javaslat*, *tanács*, *segítség*). A főnévi jelentés a belső szerkezet oszthatósága (folyamatos–különálló) mellett további két dimenzió mentén vizsgálható aszerint, hogy több egymásnak megfelelő elemből állnak-e, amit TALMY a plexitás fogalmával ragad meg (2000), illetve körülhatároltak-e (körülhatároltság). Bár elkülöníthető részekből áll, de heterogén és nem egymásnak megfeleltethető elemeket tartalmaz, azaz uniplex az *erdő* főnév, míg elkülöníthető részekből áll és egymásnak megfeleltethető, homogén elemeket tartalmaz, azaz multiplex a *fák* főnév. Körülhatároltsággal rendelkezik továbbá a *tenger* főnév és körülhatárolatlan a *víz* főnév (miközben mindkettő folyamatos belső szerkezetű és

multiplex). Általában zárt nyelvi osztályt képviselő, sematikus jelentésű elemek felelnek a gazdag főnévi jelentés strukturálásáért, a multiplexitás például jellemzően többes számmal jelölt, így az inherensen egymásnak megfeleltethető elemekből álló anyagnevek (*homok, arany*) jellemzően nincsenek többes számban. A szám kategóriája ugyanakkor szorosan összefügg a körülhatároltsággal is, ezért például az egyébként körülhatárolatlan entitások esetében is körülhatároltságot asszociál (*elhoztad a vizeket?* 'palackban tárolt folyadékot').

A számosság morfológiai kategóriája lehorgonyzó elemként is kiemelten fontos részét képezi a főnévi jelentés szerkezetének. A főnév episztemikus lehorgonyzásakor, azaz amikor a megértett beszédesemény (base) és a nyelvi kifejezés összekapcsolása során a típusból példány (a szótárban rögzült főnévből főnévi szóalak) lesz, a magyar lehorgonyzó elemek a szám (egyes : többes) és a határozottság (névelőtlenség, határozott névelő, határozatlan névelő). Ennél némileg egyszerűbb és sajátosabb a helyzet azon tulajdonneveknél (TOLCSVAI NAGY 2017: 361), amelyek esetében nincs szükség lehorgonyzó elemekre (*találkoztam Petivel; tegnap Újpesten jártam*); ellenkező esetben általában a tulajdonnév figuratív kiterjesztéséről van szó (pl. metaforikus *csak nehogy megint találkozz egy Petivel* 'Petihez hasonló emberrel'; metonimikus *ott egy Otp!* 'egy bank által fenntartott fiók'). Más tulajdonneveknél a köznevekhez hasonlóan ugyancsak szükség van lehorgonyzó elemekre (*egy Nemzeti Sportot kérek; az Opellal menjünk?*). A főnévi lehorgonyzás tehát részben túlmutat a morfológiai szón, ezért ahogy az előző fejezetben már említettük, jelen dolgozatnak nem képezi részét.

2.3 A főnév az elemi mondatban

A lexikai kategóriák fentebb említett konceptuális sémája (ige – FOLYAMAT, főnév – DOLOG) központi jelentőségű, mivel megismerésünk működését meghatározza, hogy a világbeli jeleneteket dolgok (pontosabban DOLOG profillal rendelkező fogalmi reprezentációk) között létrejövő temporális viszonyokként értjük meg. A holista kognitív nyelvészet a lexikai kategóriákat és mondatban való funkcionálásukat e tapasztalati alapú megismerési mechanizmusra vezeti vissza: „A jelenet a mondat sematikus jelentése. A jelenet fő összetevői a szereplők, az esemény és a körülmények. A jelenetbeli résztvevők, szereplők dolgok. A résztvevők között valamilyen temporális esemény zajlik le, amelyet igék fejeznek ki.” (TOLCSVAI NAGY 2017: 396). A főnevekkel konstruált szereplők tehát – amennyiben a temporális eseményt kifejező ige több sematikus figurát tartalmaz – a jelenetben általában valamilyen viszonyba kerülnek egymással. E viszony jellemzője a temporalitás mellett a

tematikus szerep és a trajektor–landmark szerveződés, amit elsősorban az igék jelentésszerkezete határoz meg (pl. *készül–készít–készített*). A magyar igék jelentésszerkezetét is meghatározza, hogy milyen szerepekkel asszociálódnak (vö. IMRÉNYI 2017: 685–694), azaz, hogy a függőségi (pl. alanyi, tárgyi, határozói) viszonyokban kidolgozódó sematikus figuráik jellemzően milyen tematikus szerepűek. A mondatban funkcionáló főnév ez alapján lehet pl. ágens (*a **macska** átszaladt az úton*), experiens (***Peti** látott egy macskát*), páciens (*az **ajtó** becsukódott*), téma (*már látszik a **torony***), beneficiens (*megajándékoztam a **kollégámat***) vagy instrumentum (***késsel** vágd a tortát*). A főnevek a mondatban nem csupán tematikus szereppel rendelkeznek, hanem általában előtér–háttér viszonyba is kerülnek (*a bicikli^{ELŐTÉR} a kerítésnél^{háttér} áll*). A trajektor a leképezett jelenetben „az a figura, amely valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg” (TOLCSVAI NAGY 2013: 386), míg a landmark „az a figura, amelyhez képest valami más az előtérbe kerül, ezáltal meghatározható” (Uő. 383). Az alábbi példák azt illusztrálják, hogy a fogalmi reprezentációk hogyan jelenhetnek meg különböző trajektor–landmark szemantikai konfigurációkban:

- (1i) a húgom^{TR} hasonlít a nővéremre^{lm}
- (1ii) a nővérem^{TR} hasonlít a húgomra^{lm}

Az alapalakok – a magyar nyelv esetében tehát az alanyesetben álló morfológiai szavak – a figyelmi hierarchiában általában a feltűnőbb, előtérben álló entitások, míg az inflexiós és névutós szerkezetekkel az ige másodlagos figuráját dolgozzuk ki.

- (2i) EXPERIENS^{Peti}^{TR} szereti az új^{STIMULUS} lakást^{lm}
- (2ii) EXPERIENS^{Petinek}^{lm} tetszik az új^{STIMULUS} lakás^{TR}
- (2iii) EXPERIENS^{Petit}^{lm} érdekli az^{TÉMA} irodalom^{TR}
- (2iv) EXPERIENS^{Peti}^{TR} érdeklődik az^{TÉMA} irodalom^{lm} iránt

A fenti példák is azt bizonyítják, hogy a figyelemirányítás során nagyon hasonló jelenetek leképezése más tematikus szerepekkel asszociálódó és eltérő trajektor–landmark szerveződésű igékkel is történhet.

2.4 A magyar főnév alapvonásai

A magyar nominatív nyelv, azaz az ergatív, triadikus és aktív nyelvektől eltérően a tranzitív igék (*eszik*) cselekvője és az egy valenciával rendelkező intranszitiv igék (*alszik*) vonzata azonos eseti kategóriába kerül (*Kati kenyeret eszik, Kati alszik*), amely kategória (alany) megfelel a főnevek alapalakjának (l. HAVAS 2002).

Az európai nyelvek körében viszonylag ritka, hogy a magyar szavak alaki kidolgozását alapvetően az elemek magánhangzóinak képzési helye (és sok esetben -módja) strukturálja, az uráli nyelvek többségében viszont ez általánosnak tekinthető (ABONDOLO 1996). Fonotaktikai szempontból a magánhangzó–mássalhangzó megoszlás más európai nyelvekhez képest közepesen kiegyenlített (43%–57%, BOLLA 2006). Agglutinatív nyelvként a magyarban, akárcsak más uráli nyelvekben, mind az inflexió, mind a derivációs toldalékok döntő többsége szuffixum, a kötött morfémák pedig tipikusan egy morfológiai kategóriát képviselnek, bár természetesen akadnak kivételek, a főnévi képzők és inflexiók affixumok egy része polifunkcionális (*a barátom**nak** adom, a barátom**nak** a könyve; ebédlő, megérkező*). Az uráli nyelvekben nincs éles határ a névszói és igei toldalékok között (l. LAAKSO 1997), a magyarban ezt elsősorban az inflexiók toldalékok és ma már improduktív képzők bizonyítják (*mondom – lányom, hal-ász(ik) – hal-ász*). Ugyancsak tipológiai, geneológiai jellemzőnek tekinthető, hogy a képzők jellemzően megelőzik az inflexiók morfémákat, hiszen a derivátumban a relatív fő részeként szemantikailag relevánsabbnak tekinthetők. A magyar nyelv sajátossága, hogy a többességet és birtoklást kifejező morfémák (többes szám jele, birtokos személyjel, birtokjel, birtoktöbbesítő jel) megelőzik a helyviszonyt kifejező és tárgyi morfológiai kategóriák elemeit.

2.5 Összefoglalás

A fejezetben a főnév általános jellemzőit mutattuk be. A főnévi kategória univerzális a világ nyelveiben, prototípusalapú és emellett hierarchikusan és asszociatív hálózatokban is szerveződik. A főnévi kategória dologszerűen feldolgozott tagjait jelentésszerkezetük kapcsolja össze. A főnévi jelentés megismerési tartományok alapján absztrahált és sematizált, továbbá közvetlen és teljes hatókörrel rendelkezik. A főnévi jelentésnek mindig csak egy része kerül a figyelem középpontjába. A főnevek tipizálhatók belső szerkezetük oszthatósága, plexitásuk és körülhatároltságuk alapján. A főnév episztemikus lehorgonyzásában (egyes tulajdonnevektől eltekintve) a szám mellett a morfológiai szón túlmutató névelő is fontos szerepet játszik. A főnév az elemi mondatban az igével

szimbolizált temporális jelenet összetevőjeként szerepel, az igék sematikus figurákkal és tematikus szerepekkel asszociálódnak, amiket a főnevek dolgoznak ki előtér–háttér viszonyokban. A magyar nominatív nyelv, ebből adódóan a tranzitív és intranszitiv igék elsődleges figurája alakilag megegyező főnévi alapalakban dolgozódik ki. A magyar agglutináló nyelv, aminek következtében a főnévi toldalékok szuffixumok. Geneológiai sajátosság, hogy a szuffixumok nagy része egyetlen morfológiai kategóriát jelöl, kisebb részük polifunkcionális, a névszói és igei szuffixumok között pedig nincs éles határ. A derivációs morfémák vannak legközelebb a tőhöz, a hely- és tárgyi viszonyt kifejező morfémák pedig a legtávolabb.

3. A morfológiai szó mint hálózati csomópont

3.1 A nyelvi hálózat jellemzői

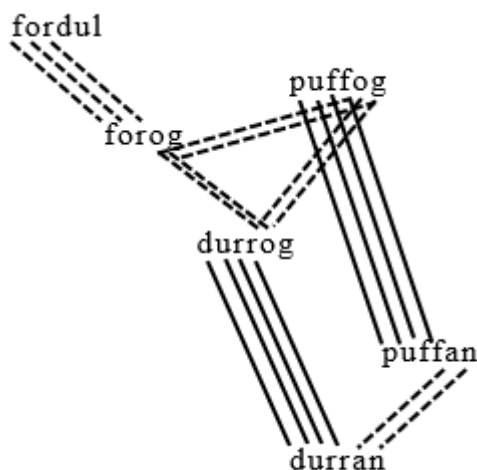
A sémaelvű morfológiai modellek nem alaktani jelenségek háttérében meghúzódó szabályokat feltételeznek, hanem olyan mintázatokot térképeznek fel, amelyeket az általános megismerési folyamatok motiválnak. A kognitív nyelvtant és a konneckionista morfológiai modelleket (BYBEE 1988; BURZIO 2002; BLEVINS 2006) tehát hálózati megközelítésük mellett összeköti a szigorú kompozicionalitás elvetése, rendszer és használat dinamikus kölcsönviszonyának, lényegi összetartozásának hangsúlyozása (l. BERGEN 2004), valamint a sémaelvűség is. A továbbiakban (elsősorban BYBEE 2010 alapján) a nyelvi hálózat jellemzőit és e jellemzőkkel kapcsolatban magyarázóértékkel bíró általános, nem csupán a nyelvi tevékenységre jellemző kognitív folyamatokat mutatom be. Minthogy e kognitív folyamatok dinamikus jellegükből fakadóan nem csupán működtetik, de változtatják is a nyelvi hálózatot, ezért bemutatásukkor olykor alakulástörténeti példákra is támaszkodunk.

3.1.1 Szimbolikusság

A nyelvi hálózat egyik jellemzője a szimbolikusság. A nyelvi szimbolizáció mögött húzódozó kognitív folyamat a modalitásközi asszociáció (cross-modal association, JAMES 1950; ELLIS 1996), ami a kontiguitás elve alapján lehetővé teszi a forma és jelentés közötti kapcsolat megteremtését gyakori együttes előfordulásukkal. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a modalitásközi asszociáció általában a legmagasabb szintű tömbök (chunks) között valósul meg¹⁶ – a nyelvben ezek a csomópontok az aktivált morfológiai szavak és a morfológiai szónál nagyobb konstrukciók, pl. mondatcímek. A forma-jelentés párként meghatározott konstrukció (LANGACKER 1987) egy hangzásséma (ld. 5. fejezet) és egy sematikus jelentés asszociálódásának eredménye. A morfológiai kapcsolatok „a szavak szemantikai és fonetikai hasonlósága mentén kialakított kapcsolatokból jönnek létre” (BYBEE 2010: 22; saját ford.). Ez a megközelítés két irányban is eltér a hagyományos felfogásoktól (l. MGR. 2000): egyfelől a nyelvtörténetileg megállapítható, ma már önállóan nem előforduló ún. passzív- (*for-dul* – *for-og*), valamint önállóan valójában semmilyen korszakban nem előforduló ún. fiktív tövek (*puff-og* – *puff-an*) ugyancsak morfofonológiai és

¹⁶ ELLIS (1996) példája nyomán, ha valaki ránéz az órájára, amikor levelet dobna a postaládájába, akkor az asszociáció a levélkézbesítés és annak ideje között képződik meg, nem a boríték és a nagymutató között.

morfoszemantikai csomópontok, tehát hálózati értelemben se nem passzívak, se nem fiktívek, aktivációs terjedéssel rendelkeznek. Amint az alábbi ábrán látszik, a *puffog* alak hálózatilag aktiválja nem csupán a *durrog*, de a *puffan* alakot is.

3. ábra Az ún. passzív és fiktív tövek hálózati megközelítése

Másfelől a toldalékok annyiban vesznek részt az asszociációban, amennyiben hozzájárulnak a morfológiai szavak jelentéséhez, vagyis nincs lexikai egységtől független reprezentációjuk, sematikus jelentésüket a szóalakokból vonjuk el.

3.1.2 Példányalapúság

A példányalapú reprezentáció lehetőségét az emberi elme nagy (hosszútávú) memóriakapacitása teremti meg (rich memory representation). Ezt a nyelvben jól példázza az akár igei, akár melléknévi valenciák és vonzatstruktúrák mentális reprezentációja, amely feltételezhetően igen nagy példányalapú memóriakapacitást igényel (*lát valamit/valaminek/valamilyennek, jártas valamiben, érdekelt valamiben, gondolkodik valamin/valamiről/valamiben, ért valamin valamit, gazdag valamiben* stb.).¹⁷ A példányalapúság jelentősége elsősorban abban áll, hogy „Egy példányalapú modellben a viszonyok különféle szinteken és különféle dimenziók mentén alakulhatnak ki. Például egy szó fonetikai és szemantikai példányok csomópontja, amely különféleképpen viszonyulhat

¹⁷ E példányalapú tanulást az elme az anyanyelv-elsajátítás után akár több nyelvre vonatkozóan is képes sikeresen véghez vinni, még ha az anyanyelv hatása a hibaelemzések tanúsága szerint alapvető is marad (*büszke valamire* ↔ *proud for of something*).

más szavakhoz. A szavak kapcsolatokat hoznak létre fonetikai és egyúttal szemantikai dimenziók között is” (BYBEE 2010: 22; saját ford.) Miként a morféma fonológiai és szemantikai struktúrák szimbolizációja révén jönnek létre, a példányalapú sémák is fonológiai és szemantikai dimenziók mentén absztraháltak a tapasztalatok révén. Az általánosítás előfeltétele, hogy a memóriában elegendő példány legyen (LANGACKER 1987). A sematizáció „az egyik alapvető reprezentációs eljárás [a kategorizáció mellett], amely az absztrakció sajátos típusaként valamely konkrét tapasztalat áthelyezését jelenti a fogalomalkotás egy elvontabb dimenziójába oly módon, hogy a megtapasztalt aktuális struktúrák különbségeitől eltekint, és csak a közös pontokat hagyja meg.” (TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 1079) – ennek megfelelően például egy morfológiai konstrukció kidolgozása során ($[[N]-(V)n]_{\text{FELÜLET}} \rightarrow \text{polcon}$) valójában a példányok „közös pontjaira” (vö. *asztalon – széken – földön*) támaszkodunk. A séma nem statikus reprezentáció, a séma minden egyes megvalósulása (megerősítő, módosító) hatással van magára a sémára is. A konstrukcióba az új példányok analógiásan illeszkednek, aminek értelmében a sematikus konstrukciós jelentés és a részletes lexikai jelentés integrációja bizonyos feltételektől (szemantikai megfelelésektől) függ (vö. *a fa alatt* \leftrightarrow *?a fal alatt*), tehát „Az integráció éppúgy ki van téve a jóváhagyás ellenőrző szerepének, mint a szimbolizáció” (TOLCSVAI NAGY 2013: 93). A példányok jelentősége nem szűnik meg a fonológiai okokból morfofonológiailag elkülönült sémák létrejöttével sem (*mosol – olvasol – hozol* \neq *csinálsz*), az elkülönült nyálábot képező sémába az új példányok ugyancsak analógiásan illeszkednek (*fészbukozol*), azonban az absztrakció alapjául szolgáló példányok nem egyenrangúak, vannak jobb, centrálisabb, fontosabb (*nézel, keresel*) és kevésbé jó, az általánosításhoz kevésbé hozzájáruló alakok (*hajazol*). A példányok reprezentációjának erőssége, illetve más példányokkal való (szintagmatikus, paradigmatis) asszociatív viszonyainak erőssége gyakorisági alapon oszlik meg. Nyilvánvaló, hogy az MNSZ (v2.0.5) korpuszában 32649-szer előforduló *barátja* szóalak jobban képviseli az általa kidolgozott birtokos személyjeles morfológiai sémát, mint a 35-ször előforduló *gondolatja* alak, amely ráadásul ebben a morfológiai kategóriában jellemzően (8808-szor) *gondolata* alakban dolgozódik ki. Különbség mutatkozik emellett abban is, hogy egy sémában jellemzően milyen példányok dolgozódnak ki, azaz a séma milyen példányokat asszociál, másfelől pedig abban, hogy egy példány önmagához képest milyen gyakran jelenik meg egy forma-jelentés párként felfogott konstrukcióban, azaz milyen mértékben asszociálja a konstrukciót.

Az adott sémát képviselő alakok száma egy korpuszban a típusgyakoriság, ami meghatározza a séma erősségét és részben alkalmazási tartományát (a fentebb említett egyes szám második személyű igei séma például roppant erősnek bizonyul, ugyanis alkalmazási tartománya esetenként kiterjed más, nem *-s*, *-sz*, *-z* végű, jellemzően két mássalhangzóra végződő alakokra is l. *mondol*₁₇, *értel*₅₁). A konstrukcióból kidolgozott morfológiai szó adott korpuszban való előfordulásának száma a példánygyakoriság (BYBEE – HOPPER 2001), ami konzerváló hatással bírhat, ugyanis a nyelvi változásban az extrém alacsony vagy extrém magas gyakoriságú alakok kevésbé vesznek részt. Az extrém magas példánygyakoriságú alakok így többnyire rendhagyóak, már nem a típust képviselik, önálló reprezentációval bírnak. A magas gyakoriság a szemantikai áttetszőséget, a kompozicionalitást is befolyásolja, a gyakori alakok szemantikailag kevésbé áttetszők és kevésbé kompozicionálisak. A relatív gyakoriság, azaz az alapalak és a levezetett alak gyakoriságának aránya ugyancsak fontos tényező: pl. az *ajtaja* alak nagy példánygyakorisággal rendelkezik, így nem szorul ki a nyelvhasználatból a produktívabb séma javára (l. *disznaja* → *disznója*, *csikaja* → *csikója*), viszont a relatív gyakorisága alacsonyabb, mint az *ajtó* alaké, így nem emergálódik a hálózatból **ajtaj* vagy **ajta* alak. Az alapalakok relatív gyakorisága általában magasabb, mint a levezetett alakoké, azonban nem minden esetben: feltehetően az ún. „elvonással” keletkezett *száj* (l. TESz.) testrésznév kialakulása is azzal hozható összefüggésbe, hogy a *szája* relatív gyakorisága magasabb volt, mint a *szá* alapalaké (miképpen ma is: *száj*₆₃₃₅ < *szája*₁₀₈₇₅; l. még *fej*₁₇₃₅₇ > *feje*₃₄₃₅₅). A relatív gyakoriságban mutatkozó nagy eltérés általában szintén utal a levezetett alak szimbolikus viszonyainak elmosódására (vö. *forr*₁₉₀₁ ↔ *forró*₃₁₅₃₉; *szavaz*₁₀₀₉₁ ≈ *szavazó*₆₁₂₄), és figurativitására (l. TÓTH-CZIFRA 2017).

A kidolgozási távolság (l. LADÁNYI 2017: 535) a séma és a konkrét megvalósulás közötti meghatározottság mértékére utal. Minél kisebb a kidolgozási távolság, a megvalósulás meghatározottsága annál nagyobb, szemantikailag annál részletezettebb, specifikusabb. A folyamatos melléknévi igenévi megvalósulások például kisebb kidolgozási távolságra vannak az igenévi konstrukciós sémától, mint a fonológiai és szemantikai struktúrájukat ugyancsak meghatározó igei sémától. A nagy kidolgozási távolság tehát általánosabb (kisebb mértékű) meghatározottsággal jár együtt, az ige például kevésbé határozza meg az *-Ás* végű alakok valenciáját, mint az igeveket, ugyanis előbbiekre a melléknévvel módosítható főnévi séma is hatással van l. *erdőben fut* – *erdőben/erdei futás*.

3.1.3 Hierarchikusság

A nyelvi hálózat hierarchikus, mivel szó nagyságú- és szónál nagyobb forma-jelentés párokat, azaz konstrukciókat is tartalmaz. A hierarchikusságot a tömbösítés (chunking) kognitív folyamata magyarázza, amely úgy definiálható, mint elemek nagyobb egységként való tárolása ismétlődő szekvenciális tapasztalatok nyomán. A konstrukciós jelentés kialakulása valamilyen szekvencia specifikálódásával, elkülönülésével és egyszersmind sematizációjával jár együtt, így például a mai folyamatos melléknévi igenévi konstrukció ómagyar kori grammatikalizálódása során elkülönült a passzív (*szerető fiaim* 'szeretett fiaim'), valamint a nem cselekvő értelmű (*farkasháló hely* 'a hely, ahol a farkasok hálgni szoktak') szekvenciáktól (l. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 1991). Természetesen minél nagyobb a tömbösített egység, annál kevésbé gyakori, illetve a konstrukció elemei gyakoribbak, mint maga a konstrukció, bár előfordul, hogy bizonyos példányok idiomatizálódnak és jellemzően bizonyos konstrukciókban jelennek meg (l. funkciógék). A szó nagyságú és szónál nagyobb, azaz lexikai és grammatikai konstrukciók kontinuumot alkotnak. Jó példa erre maga az ige, amely egyfelől lexikai jellemzőkkel bír (egy FOLYAMAT szekvenciális feldolgozását teszi lehetővé), másfelől sematikus figurákkal rendelkezik, nagyban meghatározza a mondat felépülését, ún. magmondat funkcióval bír (IMRÉNYI 2017). Minthogy nem húzható éles határ lexikon és grammatika között, így a morfoszintaktikai perspektíva bizonyos esetekben óhatatlanul részét képezi a dolgozatnak is.

3.1.4 Produktivitás

A nyelvi hálózatra jellemző a produktivitás, azaz új példányok emergálódása. A produktivitás az analógia kognitív folyamatával magyarázható. Az analógiának azonban különböző megjelenési formái vannak a nyelvi hálózatban. Az analógia leggyakoribb megjelenési formája az, amikor a beszélő hasonlósági alapon új elemet alkalmaz egy konstrukcióban (pl. az ómagyar korban sematizálódott folyamatos melléknévi igenévi konstrukció mintájára létrejöhet a *tanulmányt író nyelvész* példány). Minél nagyobb az adott – például morfológiai – konstrukció típusgyakorisága, annál produktívabb. Ugyanakkor ritkább analogikus működések is megfigyelhetők, mint a kiegyenlítődé, azaz valamilyen alacsonyabb példánygyakoriságú alak eltűnése és produktív mintába illeszkedése (*disznaja, csikaja* → *disznója, csikója*), vagy a már szintén említett újraelemzés a relatív gyakorisággal összefüggésben (*fe-je, szá-ja*), illetve előfordulnak csupán néhány nagy példánygyakoriságú alakon alapuló analogikus folyamatok is (*város-i≈falu-si*).

Az analógia kiemelt szerepet játszik mind az inflexió, mind a szóképzés produktivitásában. A sémák egy része kimenet-alapú (product-oriented), azaz levezetett alak – levezetett alak nyálábot feltételez (*olvasó – hallgató*), amely, ha elég példányt tartalmaz, asszociálódik az alapalakok egy csoportjával és forrásalapú sémát (source-oriented) hoz létre (*olvas – hallgat – lájkol* \approx *olvasó – hallgató – lájkoló*). Kiemelendő, hogy a forrásalapú sémák esetében sem a hagyományos értelemben vett szóképzésről van szó, hanem két séma példányainak asszociálódásáról, vagyis lényegében minden szóképzés analógiás. Amennyiben a két séma már nem asszociálódik, az illető konstrukció elveszíti produktivitását. Ez akkor is megtörténhet, ha a levezetett alakoknak nagy a típusgyakorisága, ám például magas példánygyakoriságuk folytán szimbolikus viszonyaik elmosódnak: a *nyitány*, *töltény* szavak immár kevésbé aktiválják a *nyit*, *tölt* szavakat, vagy az *ásvány*, *utalvány* szavak az *ás*, *utal* szavakat, ezért e konstrukciók már nem produktívak, nem képviselnek forrás-alapú sémát.

Előfordul, hogy analógiás úton az alapalak több sémába is illeszkedik, ami a sémák versengéseként is felfogható: „Ha ugyanaz a morfológiai funkció többféle mintázatban is előfordulhat, a sémák versengéséről beszélünk” (LADÁNYI 2017: 544). A sémák versengésében szintén fontos szerepet játszik a sémák erőssége és a megvalósulásnak az illető sémáktól való kidolgozási távolsága.

3.2 Egészlegesség és/vagy összetettség

A morfológiai szavak mentális hozzáférését és reprezentációját illetően mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban – jórészt a holista–modularista, illetve funkcionális–formális törésvonalak mentén – éles szembenállás tapasztalható (összefoglalóan l. LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014). A szabályelvű morfológiák természetesen általában az elemző feldolgozás mellett érvelnek, mivel nézetük szerint bemeneti- és kimeneti szabályok irányítják a szóalakok létrehozását. Minthogy a képzett és rendhagyó szavakkal kapcsolatban a pszicholingvisztikai kísérletek az egészleges tárolásra és hozzáférésre utalnak (a magyarra vonatkozóan l. PLÉH–JUHÁSZ 1995, JUHÁSZ–PLÉH 2001; a kérdés tipológiai vonatkozásaihoz l. LAINE ET AL. 1995, VANNEST ET AL. 2002), ma már a magyar nyelvben is egyfajta „kompromisszumos” megoldásnak tűnik a kettős tárolás elképzelése (LUKÁCS 2001), amely szerint a „szabályos” alakokat létrehozzuk és elemezve dolgozzuk föl, a „kivételeseket” pedig egészlegesen tároljuk. A „szabályos” és „kivételes” alakokra egyaránt érvényes egészleges tárolás hipotézise a magyarban elsősorban elvi akadályokba

ütközik: „A magyarban egy teljesen egészséges megközelítés nagyon erőforrás-igényes lenne, hiszen egy adott tőhöz több száz [!] szóalak is tartozhat.” (JUHÁSZ–PLÉH 2001: 13) Ezen elvi akadállyal szemben a sémaelvű morfológiák éppen a fentebb kifejtett példányalapúságra, azaz az emberi elme gazdag memóriájára és önmagában a hálózat- és sémaelvűsége építenek. Utóbbinak abban van jelentősége, hogy mivel az egyes példányok saját magukon kívül típusokat is reprezentálnak, így nem szükséges az egyes szóalakoknak is gyakran lenniük ahhoz, hogy analógiás úton előhívhatók legyenek (a *kertje* alak megerősíti a *strandja*, *barátja* alakokat is, a *nézete* alak megerősíti a *gondolata*, *csapata* alakot is). Ettől függetlenül extrém alacsony példánygyakoriság esetén előfordulhat, hogy a szóalak analógiás úton is nehézkesen hívható elő (ilyenek pl. az egyébként hálózati értelemben alapalaknak tekinthető, de a birtokos személyjeles szóalaknál jóval ritkább, referenciapont-szerkezetet implikáló *öcs*, *báty* alakok).

Míg tehát a kettős modell hívei moduláris különbséget feltételeznek a kivételes és szabályos alakok feldolgozása között előbbieket a lexikon, utóbbiakat a grammatika körébe utalva, addig az egészséges reprezentáció és hozzáférés szempontjából a különbség graduális, és elsősorban gyakorisági hatásokkal magyarázható. Ahogy fentebb már említettük, a magas gyakoriság minden bizonnyal hozzájárul a morféma szemantikai integrációjának automatizációjához, a tömbösítéshez és ezáltal a szimbolikus viszonyok átlátszóságának visszaszorulásához, a morfémahatárok elmosódásához, pl. képzők (l. *-hAt* és *-Ó* képző) összeolvadásához is (*-hAtÓ* képző). Ezzel összefüggésben leíró, szinkrón szempontból „sokszor nem könnyű eldönteni, hogy két képző egymásutánjáról vagy egy összetett képzőről van-e szó” (MGR. 2000: 313). Miképpen azt is láttuk, hogy a tő- és toldalékhatár elmosódása a relatív gyakoriság megváltozásával magyarázható (l. a személyjeles formákból elvonással keletkezett *fe-je*, *szá-j* alakokat). A nyelvi hálózat ismertetésekor ugyancsak lefektettük, hogy egyes morfémaknak nincs lexikai egységtől független reprezentációjuk.¹⁸ E morféma általában sematikusabb jelentéssel bírnak, azaz előhívásukhoz és szemantikai kidolgozásukhoz más (komplexebb, kevésbé sematikus) nyelvi elem és egy konstrukciós séma (pl. [[N]-bAn]_{térviszony}) előhívása is szükséges. A magyarban ilyen morféma a toldalékok, amelyek „fonológiai szempontból is

¹⁸ Ennek megfelelően valószínűsíthető, hogy a produktív, szabályszerű fonológiai folyamaton átmenő, ám önállóan nem előforduló *kacsá-(t)*, *kefé-(t)* tőalternánsok is csupán hálózati értelemben nem tekinthetők absztrakciónak (vö. JUHÁSZ–PLÉH 2001: 17).

sematikusabbak a töveknél, mivel megvalósulásuk a tőtől függ” (LADÁNYI 2017: 529).¹⁹ Véleményünk szerint tehát elsősorban a toldalékok konceptuális és fonológiai függőségéről, a tő részletes jelentésének toldalékos konstrukcióra való leképeződéséről, nem pedig az analitikus feldolgozásról tanúskodik, hogy az inflexiók szólakok hozzáférése a szótőre (is) támaszkodik (TAFT–FORSTER 1975).

Az egészsleges feldolgozásban a gyakoriság mellett tehát természetesen szerepe van a szimbolikus viszonyoknak, pl. a szemantikai komplexitást leképező alaki komplexitásnak is, amely viszony azonban nem mindig nyilvánvaló, az alaki áttetszőség vagy „elemző feldolgozás” fokozati jellegű (*fe-j – forr-ó – kedv-es – hajó-k*). A jelenség ugyancsak a tömbösítés (chunking) kognitív folyamatával magyarázható: „Általános folyamatként a tömbösítés annak megértésében segít, hogy az emberek miért lesznek jobbak a kognitív és neuromotoros feladatokban gyakorlással. (...) A szavak [vagy morféimák] ismétlődő sora a megismerésben összezsomagolódik, hogy a szekvencia egységként legyen hozzáférhető. A tömbösítés és a kategorizáció összjátéka révén a konvencionális szekvenciák különböző mértékű elemezhetőséggel és kompozicionalitással bírnak” (BYBEE 2010: 7; saját ford.). Az egészsleges feldolgozás tehát nem azt jósolja, hogy „a többmorfémás szavak feldolgozási ideje nem különbözik az ugyanannyi szótagból álló egymorfémás szavak feldolgozási idejétől” (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 223) – még ha a képzett szavak esetében nagyjából ez is a helyzet – ennél fontosabb, hogy a feldolgozáshoz szükséges időintervallum mennyiségi különbséget jelez, nem pedig minőségit. Márpedig a pszicholingvisztikai kísérletek nagyrészt abból a hipotézisből indulnak ki, hogy a hosszabb reakcióidő több, különböző mentális műveletet jelent, nem ugyanazon mentális művelet eltérő hosszúságát. A két elképzelés közötti különbséget egy analógiával szemléltetve: amennyiben egy labda mentális feldolgozása, kategorizációja kevesebb időt igényel, mint egy személygépkocsié, az még nem jelenti azt, hogy a személygépkocsit a feldolgozás során mentálisan részenként szétszednénk vagy összeraknánk, ahogy egy tárgy, pl. szekrény kategorizációja során is nagymértékben támaszkodunk a tárgy strukturális felépítésére, azonban nem kell minden egyes alkalommal gondolatban részenként (laponként, lábanként) összeraknunk vagy szétszednünk az adott szekrényt egy absztrakt útmutató szerint, hogy megértsük, milyen

¹⁹ A sematikusabbat és fonológiai függőséget ugyanakkor meglehetősen félrevezető azonosítani a bizonyos kombinációkban előforduló tőalternánsok függőségével. Ebben az értelemben ugyanis a *lov-* tőalternáns sokkal inkább függő, mint az *-at* allomorf, amely sokkal több (névszói) komponenssel fordulhat elő. A kérdésre a tövel foglalkozó alfejezetben még visszatérünk.

tárgyat látunk.²⁰ Az egészes feldolgozás tehát korántsem jelenti, hogy a szimbolikus viszonyok ne lehetnének azonosíthatók akár reprezentáció, akár hozzáférés szintjén, azaz hogy egyes morfológiai szavak szerkezete ne lehetne transzparens a nyelvhasználók számára.

Kognitív nyelvészeti keretben a mentális hozzáférhetőség elsősorban a szaliencia, azaz a feltűnőség felől közelíthető meg, ami árnyalja a morfológiai szavakra vonatkoztatott egydimenziós, szabályos–kivételes oppozíciót. TALMY figyelmi hierarchiára vonatkozó hipotézisei alapján (2007) a fogalmi tartalmat reprezentáló lexikai kategória formális tulajdonságai szerint a nyílt kategóriát képviselő főnevek szaliensebbek, könnyebben hozzáférhetők a zárt osztályt képviselő toldalékoknál (sőt, a fonológiaiag ugyan autonóm, de konceptuálisan függő mellékneveknél is). Másodsorban, a morfémák kompozicionális tulajdonságai is figyelmi tényezők, mivel egy morféma szaliensebb önállóan, mint például referenciapont szerkezetben (alanyeset>birtokviszony). Szintén a kompozicionalitáshoz kapcsolódik, hogy az egész mint Gestalt rendszerint természetesen feltűnőbb, mint a részei, és az egyes morfológiai konstrukciók ugyanazon fogalmi referens más-más tényezőjére irányíthatják a figyelmet (*egészséges étkezés* 'étkezés tárgya'), miközben más szemantikai komponensek ('rágás', 'nyelés', 'evés módja') háttérben maradhatnak. A morfémák keret- és prototípusjellemzői alapján a morféma közvetlen referense nagyobb figyelmet kap, mint az általa aktivált keret (*kocogás*>SPORT), valamint a morféma prototipikus referense szaliensebb, mint a periféria (*olvasás* 'könyv olvasása' > *olvasás* 'szórólap olvasása'). Szempontunkból ugyancsak fontos kiemelni a morféma poliszém hálózata kapcsán, hogy minél nagyobb a morféma poliszém hálózata, annál kevésbé szaliens (*szekevény*>*fej*). A mentális hozzáférhetőségnek tehát természetesen vannak morfológiai tényezői, ám ezek jócskán túlmutatnak azon szabályos–kivételes oppozíción, amelyre általában a morfológiai tudásunkat vizsgáló pszicholingvisztikai kísérletek irányulnak.

3.3 Inflexió, deriváció, kompozíció

Bár a morfológiában viszonylagos konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy nincs éles határ inflexió és deriváció között (ami egyúttal kétségbe is vonja az inflexiók alakok és derivátumok kettős tárolására vonatkozó hipotéziseket), természetesen megállapíthatók a prototipikus inflexió és deriváció jellemzői (l. KIEFER 2003: 197). A prototipikus derivációs

²⁰ A két kognitív folyamat teljes egészében természetesen csupán az analógia szintjén azonosítható.

morfémák közelebb állnak a tőhöz, hiszen a képzett alakok a paradigmában jeggyel nem ellátott alapalakként működnek, a képzők tulajdonképpen új, az alapszóhoz képest sajátos inflexiós mintázattal rendelkező tő kialakulásához járulnak hozzá, amely idővel várhatóan a lexikon egység státuszú, kevésbé transzparens, rögzültebb eleme lesz. Az inflexió–deriváció kontinuum produktivitás alapú megközelítése is általános, mivel megfigyelhető, hogy a tipikus inflexiós szóalakok erős sémákat képviselnek, kevésbé jellemző rájuk a defektivitás.

A magyarban megfigyelhető, hogy az inflexiós morfémák között különbség mutatkozik abban, hogy állhat-e utánuk más inflexiós morféma – e jellemző mentén különböztetünk meg a magyarban jeleket és ragokat (a főnév szemantikai terével foglalkozó 6. fejezetben e különbséget a főnévi szóalak mondatjelentésben betöltött szerepe felől értelmezzük). A jelek a szóalakban általában megelőzik a ragokat, márpedig a szemantikai relevancia (BYBEE 1985) elve szerint a toldalékok sorrendje attól függ, mekkora hatással vannak a jelentésre; a magyar nyelv kognitív hierarchiájában eszerint a birtokviszony fontosabb, mint a helyviszony.²¹ Sajátos jelenségnek tekinthető, hogy az alapalakok lehetnek nagyobb szerkezetek, mint pl. a *–(j)Ú* képző esetében (*nagy hatalom* – *nagyhatalmú*), továbbá, hogy bizonyos esetekben derivációs morfémák követhetnek inflexiós morfémákat (*nagyobbít*). Előbbi jelenség részben túl is mutat a deriváción, a harmadik kulcsfontosságú, részben morfológiai művelet, a kompozíció irányába.

Az összetételek sajátos, átmeneti helyzetben vannak a grammatikai kontinuumon. Az összetételek komponenseinek szemantikai viszonya, integrációja a szintaktikai konstrukcióknál megszokottakra hasonlít. A kompozíció tehát atipikus morfológiai művelet, az összetételek szószintű egységekben tulajdonképpen nagyobb konstrukciókra jellemző jelentésszerkezeteket sűrítene (*könyvnyomtatás*). A tipikus összetételek szemantikai konfigurációja általában egy kategória nyelvi beágyazásakor jön létre, tapasztalatilag, fogalmilag közel álló komponensek integrációjával (*háztető*, *autóverseny*). A kategóriák nyelvi beágyazása általában névszókkal történik, amelyek lehetnek összetettek és nem összetettek is. Ismét figyelembe kell vennünk, hogy a főnevek hierarchikusan épülnek föl (fölérendelt szint – *bútor*, alapszint – *asztal*, alárendelt szint – *étkezőasztal*), és a három kategória lexikai szerveződése tendenciaszerű morfológiai különbségeket mutat: az összetételekkel többnyire alárendelt szintű kategóriák szimbolizációja történik (*versenyautó*, *székely kapu*, *ruhásszekrény*). Referenciális jelenetként természetesen irányulhat rájuk a

²¹ Ugyan nem morfológiai szavak szintjén, de az indoeurópai nyelvek ebben párhuzamosságot mutatnak, azaz a tőhöz a birtokviszonyt kifejező előljárószó áll közelebb (Eng. *in my house* – Sv. *v. minn* – Fra. *dans ma maison* – házamban).

figyelem az alapszintű kategóriát kifejező nyelvi szimbólummal (*autó, kapu, szekrény*), kategorizációjuk nyelvi leképezésekor azonban valószínűleg nem.²² Az összetételek tagjainak kidolgozási viszonyait csak a konstrukció sematikus jelentéséből vezethetjük le. Kiemelendő továbbá, hogy a lexikai elemek grammatikalizációja (összefoglalóan l. LADÁNYI 2007: 87–100) olyan általános, az utóbbi évtizedekben újra a nyelvészeti kutatások középpontjába kerülő jelenség, ami szintén magával vonja a nyelvi elemek dichotomikus és abszolút értelmezése helyett azok skaláris és relatív felfogását. Ennek megfelelően a képzőszerű utótagok (*fajta, féle, szerű*), köztük a grammatikalizálódás alacsonyabb fokán álló, kevésbé sematikus nyelvi elemekkel (*zsírszegény, szénsavmentes*) átmenetet képeznek a derivációs morfémák és a lexikai elemek között a grammatikai kontinuumon, kompozíciós és derivációs konstrukciókra egyaránt jellemző jelentésekhez járulnak hozzá. Ezen túlmenően a deriváció és kompozíció éles megkülönböztetése sem tűnik lehetségesnek (vö. KUGLER–SIMON 2017), a megvalósulások nagy része a szószintű és a szónál nagyobb konstrukciók között áll (*nyitva tartás, szopogatótabletta*). Az összetételek és jelzős szerkezetek megkülönböztetéséhez fogódzót nyújthat, hogy az illető konstrukció esetében milyen szerkezeti jelentés érvényesül, a két konstrukciós séma azonban egyazon skálán helyezkedik el (LADÁNYI 2017).

3.4 Gyök és/vagy tő

A szótövek a legalapvetőbb jelentéshordozó elemek. A nyelvek többsége rendelkezik világosan azonosítható, tovább nem bontható tövekkel (l. STEKAUER–VALERA–KÖRTVÉLYESSY 2012) és számos nyelv, mint pl. a héber, az arab, a magyar vagy a szláv nyelvek szerveződése különösen transzparens e tekintetben. Bár a tövek morfoszemantikai kérdéseit a magyarban hagyományosan etimológiai szótáraink tárgyalják, Frost és munkatársai (2000) a héberben kimutatták, hogy azonos törmorfémával, de már homályos szemantikai kapcsolattal rendelkező szavak előfeszítő hatással vannak egymásra, azaz az elhomályosuló szemantikai kapcsolatot on-line őrzi a nyelv morfológiája – a priming morfofonológiai, a morfofonológiai kapcsolat azonban nyelvtörténetileg szemantikailag motivált lehet. Továbbá a gazdag morfológiájú héber és finn mellett (MOSCOSO DEL PRADO MARTÍN 2003) a hollandban (BAAYEN ET AL. 1997; MOSCOSO DEL PRADO MARTÍN ET AL.

²² Tehát egy székel kapu vagy egy versenyautó láttán a „mi ez?” kérdésre nagyobb valószínűséggel válaszoljuk, hogy *székely kapu* vagy *versenyautó*, mint *kapu* vagy *autó*, és sokkal nagyobb valószínűséggel, mint hogy *jármű* vagy *bútor* (főlérendelt szintű kategória). Vö. SZILÁGYI N. 2016.

2004) és a németben is (LÜDELING–JONG 2002) kimutatták, hogy a morfológiai család mérete (ugyanazt a tövet tartalmazó képzett és összetett szavak száma) hatással van a szófelismerésre, amivel kapcsolatban szempontunkból kiemelendő, hogy „A család mérete arra is utalhat, hogy mennyire strukturáltak a forma és a jelentés közötti leképezések. Nagyobb családméretnél erősebb a leképezés (...)” (LUKÁCS–PLÉH–KHAS–THUMA 2014: 199). Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt kénytelenek vagyunk tenni néhány nyelvtudomány-történeti megjegyzést, ugyanis Czuczor Gergely és Fogarasi János (1862) ráirányították figyelmünket a szóbokrok feltűnően nagy számára a magyarban – nézetük szerint morfológiailag gazdag nyelvünk nem sporadikus szerveződésű, hanem körülbelül 2300 gyök szolgál valamiféle mag elemként több, mint 100 000 magyar szónak. E szám túlzónak tűnik, mikképpen a szótárt is joggal bírálják nagyszámú hibás eredeztetése és módszertana miatt (vö. LAAKSO 2014), továbbá a magyar szókincs elemeinek legnagyobb hányada ismeretlen eredetű, azaz uráli vagy finnugor alapnyelvből, esetleg külső forrásból való származtatása vitatott, így már önmagában a hipotézis igazolása túl nagyszabású tudományos vállalkozás. A Czuczor–Fogarasi hipotézistől való elhatárolódás azonban érthetetlen módon magával vonta a gyök terminus eltűnését is a magyar nyelvészetből. A magyar grammatikákban a nemzetközi szakirodalomban megszokott gyök(ér) (root) és tő (stem) helyett (vö. LIEBER–ŠTEKAUER 2005) az abszolút- és relatív (vagy viszonylagos) tő terminusok használatosak. A terminológián túl ez az inflexiós alakok és derivátumok összemosódásával, valamint egyáltalán az alap- és toldalékolt alakok közötti differenciálatlansággal jár, amelynek értelmében a *barátság*- és a *barátom*- egyaránt relatív tőnek minősül. Ezzel szemben a gyök, tő és toldalék terminusok a szemantikai különbségre helyezik a hangsúlyt: „A **szó gyökere** [kiemelés az eredeti szövegben] a rokonszók közös része, amely azok közös lexikai jelentését fejezi ki, például: *barát* – *barát-ság* – *barát-i*, *barát-ságos* – *barát-kozik* – *barát-talan* stb. A szó töve pedig egy szó szerkezetének a grammatikai morféma nélküli része, amely az adott szó lexikai jelentését hordozza. Vö.: *barát*, *barátság*, *barátságos*, *barátkoz-*, *baráttalan*.” (PETE 1999). A gyökök tehát elsősorban a derivátumokat köti össze a hálózatban, a tövek pedig az inflexiós alakokat. Szemantikailag tehát a *barát* tőként a *barátom*, *barátja* stb. alakokkal van szorosabb asszociációs viszonyban a hálózatban, gyökként pedig a *barátság*, *barátságos* szavakkal. Továbbá, a relatív tő terminus kapcsán a toldalékolhatóság mint kritérium szempontunkból azért nem releváns, mert a több függő morfémat integráló konstrukciók felépítését nem építőköckelven képzeljük el (*barát+om* = *barátom*, *barátom+é* = *barátomé*), hanem a fonológiai póluson egészes hangzássémát

megvalósító, a szemantikai póluson pedig szintén csupán viszonylagosan kompozicionális sematikus jelentést kidolgozó konstrukcióként (l. 5. fejezet) – ennek megfelelően például a *barátomé* szóalak esetében nem a *barátom* szóalakot toldalékoljuk, hanem a *barát* tő egy olyan konstrukcióba illeszkedik, ami asszociatív viszonyban van ugyan a *barátom* szóalakkal, de önálló létjogosultsággal bír (vö. *barátom* – *barátok* – *barátaim*).

Kiemelendő továbbá, hogy a fonológiai autonómia vagy szabadság sem azonosítható a potenciális önálló előfordulással, a tövek és a toldalékok alaki önállótlanúsága nem közelíthető meg egyazon dimenzió mentén. Különbség van ugyanis aközött, hogy egy nyelvi komponens bizonyos kombinációkban fordul elő (*bokrot*) vagy feltételez egy másikat és mint morfológiai kategória határozható meg (*bokrot*). E kvalitatív különbség megtétele nélkül ugyanis például a *bokr-* szótő alakilag sokkal inkább kötött, mint az *-ot* toldalék, hiszen sokkal kevesebb kombinációban fordulhat elő (vö. LANGACKER 2008). A gyökök és tövek a hálózatban viszonyítási pontok, a toldalékolt szóalak csupán felőlük határozható meg mint (morfológiai) művelet és funkció.

A közös gyökkel rendelkező tövek kognitív háttérmechanizmusainak feltérképezése, a szóbokrok magyarázata leginkább a kognitív szemantika keretében valósítható meg, hiszen ahogyan arra GEERAERTS (1997), KOCH (2001), SWEETSER (1990) és TRAUGOTT–DASHER (2002) kognitív nyelvészeti keretben végzett munkái rámutatnak, az azonos alaki hálózatba tartozó lexikai elemek szemantikai viszonyait csak úgy tudjuk leírni és megmagyarázni, ha figyelembe vesszünk bizonyos megismerési folyamatokat, melyek részt vesznek a gyökök egyik szóról a másikra való „terjedésében”. A magyar nyelvre vonatkozó vizsgálatokban úttörőnek számít KÖVECSÉS ZOLTÁN (2015) vizsgálata, aki elsősorban a kognitív metaforaelmélet keretében mutatta be, hogy az *es* komponens miképpen járul hozzá a jelentésképzéshez az *eső*, *eskü*, *esedezik*, *est(e)*, *esemény*, *esik*, *esés*, *eset* szavakban. Bár a gyökök vizsgálata túlmutat a magyar főnév morfológiai modelljén, mivel lexikai kategóriákon átívelő szemantikai viszonyok feltárására irányul, egy hálózatelvű morfológiai modellnek szem előtt kell tartania, hogy a morfofonológiai hálózatok révén olykor egymástól távoli asszociatív mezőben lévő morfológiai szavak között is megőrződhet/létesülhet szimbolikus kapcsolat.

3.5 Összefoglalás

A morfológiai szavak a példányalapú hálózatelvűség értelmében morfoszemantikai és morfofonológiai csomópontok, mivel egységként nem csupán saját jelentésszerkezettel,

megismerési tartományokkal rendelkeznek és bizonyos tudáskereteket nyitnak meg, hanem a fonológiai és szemantikai póluson szerveződő hálózatokat is létrejuttat. A nyelvi hálózatra jellemző a két pólus szimbolizációja, a példányalapú reprezentáció, a hierarchikusság, valamint a produktivitás, amely jellemzők a modalitásközi asszociáció, a memóriakapacitás, a tömbösítés és az analógia kognitív folyamataival magyarázhatók. A gyakorisági tényezők mind a nyelvi változásban, mind a produktivitásban fontos szerepet játszanak.

A morfológiai szavak egészes hozzáférése és tárolása, az egyes alakok alaki áttetszősége és kompozicionalitása fokozati jellegű, megértésük és előhívásuk során különböző mértékben támaszkodunk belső, hálózati értelemben aktiválható szimbolikus viszonyaikra, amelyek így lehetnek egészen átláthatók és elmosódottak is.

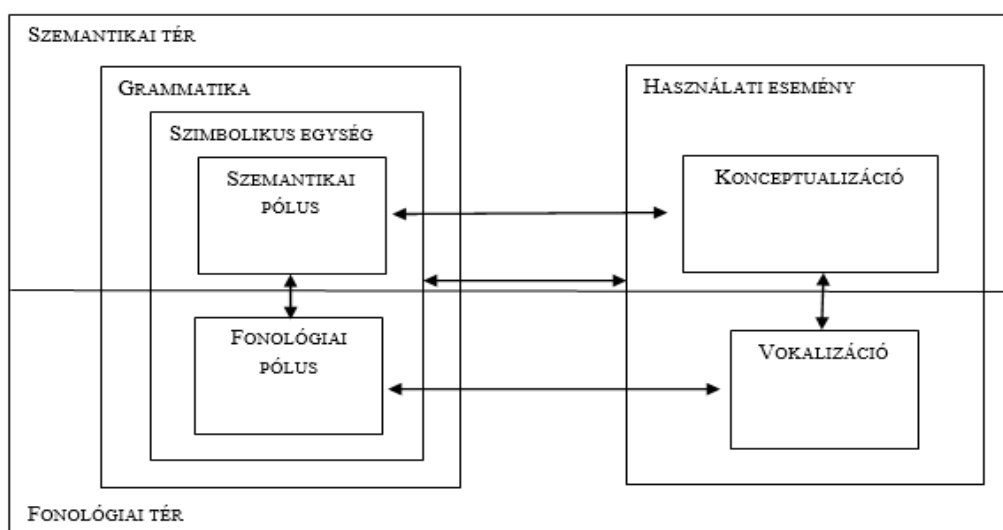
A fejezetben azt is kifejtettük, hogy sem az inflexió és a deriváció, sem a deriváció és a kompozíció között nincs éles határvonal, mindhárom morfológiai szavakat eredményező művelet jellemezhető azonban bizonyos jegyekkel, valamint, hogy szükséges a gyök és a tö terminológiai megkülönböztetése is, előbbi különböző alapalakok (*barát–barátság–barátkozik*) közösen asszociált része a hálózatban, utóbbi a morfológiai szó részletes jelentését képviselő alapalak, amely egyúttal a toldalékolt alakok viszonyítási pontja.

4. A morfológiai szó mint szimbolikus egység

4.1 A szimbolikus egység

A morfológiai szó nem csupán hálózati csomópont, nem csupán az aktivált hálózat határozza meg, hanem bizonyos mértékig diszkrét egység is, a példány összetevői a konstrukciós jelentésen túlmenően mindig sajátos szemantikai kidolgozási viszonyokba lépnek, a nyelvi egység soha nem egészen kompozicionális. A megvalósult konstrukciók kompozitumszerkezetek, a konstrukció elemei szemantikailag integrálódnak, kölcsönös kidolgozási viszonyba lépnek. Az integráció úgy definiálható, mint „az összetett nyelvi szerkezet komponenseinek összehangolása, melynek során a komponensek alkalmazkodnak egyes részleteikben a többihez” (TOLCSVAI NAGY 2013: 382). A kompozitumszerkezet tehát természeténél fogva emergens, jelentése csupán korlátozottan megjósolható, de összetevői által motivált. A fejezetben a morfológiai szót mint szimbolikus egységet, a konstrukciókat pedig mint kompozitumszerkezeteket közelítjük meg.

A kognitív nyelvtan (LANGACKER 1987, 2008) szerint a beszélő nyelvtudása, azaz nyelvi elemeket és azok mintázatát tároló mentális grammatikája a használati események tapasztalatának feldolgozásából származik. A konvencionális egységekből álló grammatika kódolja a használati eseményeket, ami egyaránt jelent konceptualizációt és vokalizációt, illetve a szemantikai és a fonológiai szerkezet szimbolizációját. Ekképpen minden nyelvi szerkezet egy fonológiai és szemantikai pólus szimbolikus viszonya. A 4. ábrán a kognitív nyelvtan és a nyelvi elem mint szimbolikus egység modellje látható.

4. ábra A grammatika kognitív modellje (LANGACKER 1987: 77 alapján)

A nyelvben egyaránt találunk szimplex (pl. az *-Ó* toldalék vagy az *ír* gyök) és komplex (derivátumok, inflexiók alakok, összetett szavak stb.) egységeket.

Bár a nyelvi elem bipoláris struktúra, természetesen a szemantikai és a fonológiai egységnek sem minden része járul közvetlenül hozzá a szimbolikus viszonyhoz, a szemantikai és fonológiai egységek többnyire önmagukban is összetettek: pl. a *szombat* morféma fonológiai struktúrája két szótagból áll, szemantikai terének pedig része a hét hatodik napjának jelölése mellett a hétvégéről való tudásunk, a zsidó hagyományban a megszentelt nap fogalma, a labdarúgás tudáskörében pedig a bajnoki fordulók időpontját jelenti. A továbbiakban a szimbolikus nyelvi elem unipoláris és bipoláris szerveződésének vizsgálata, ezzel összefüggésben pedig a dolgozat kognitív jelöltségelméletének kifejtése következik. Ahogyan a bevezetőben említettük, a jelöltségelmélet szükségességét éppen az indokolja, hogy nem világos, milyen konceptualizációk és milyen mértékben képezik részét a morfológiai tudásunknak, amit a szavak szerkezetével és a szójelentések alaki kidolgozásával kapcsolatos tudásként határoztunk meg. A jelöltségelmélet tehát a dolgozat specifikus kutatási kérdéséhez (milyen konceptualizációk és milyen mértékben képezik részét a morfológiai tudásunknak?) szolgáló kiindulópont.

4.2 A morfológiai szó fonológiai tere

4.2.1 A fonológiai tér unipoláris és bipoláris szerveződése

„A bipoláris és unipoláris szerveződés a nyelvi egység két aspektusa” (LANGACKER 2008: 176, saját ford.) – a fonológiai pólus kapcsán e két aspektus meglete egészen nyilvánvaló, hiszen a hangsorokból felépülő szótagokat a jelentéstől függetlenül, unipolárisan is vizsgálhatjuk, ezáltal feltérképezve egy adott nyelv szótagsémáit, hangkapcsolatait, akár a jelentés kérdését teljesen figyelmen kívül hagyva. A fonológiai struktúrák egy része csupán közvetetten járul hozzá a nyelvi egység szimbolizációjához, míg más részük közvetlenül: a *tör* hangsor unipoláris a *török* főnévben és bipoláris a *török* igében, mikképpen a /k/ hang is csupán közvetetten járul hozzá a szimbolikus egységhez a *pók* szóban, viszont közvetlenül a *hajók* szóalakban. A nyelvi egységek áttetszőségének, elemezhetőségének fokozatos eltűnése – a begyakorlottság függvényében – a fonológiai struktúrák unipolarizálódásaként is felfogható (az *áll* és az *at* hangsor valószínűleg már unipolárisnak tekinthető az *állat* szóban), ám ellenkező irányú folyamatokra is sok példát találunk: az ikonicitás, a fonológiai motiváltság alliteráló vagy rímes összetételekben (BENCZES 2013) éppúgy fontos szerepet

játszik, mint az ún. fonesztémák esetében (BERGEN 2004; SMITH 2014), ahol bizonyos hangkapcsolatok válnak szimbolikussá (l. az angolban a *gl* hangkapcsolatot a fénnnyel kapcsolatos *glitter*, *glisten*, *glow*, *gleam*, *glare*, *glint*, *glimmer*, *gloss* szavakban). A magyarban is megfigyelhetők bizonyos szemantikai jegyekkel jellemezhető – a következő példákban háromszótagú – hangzássémák, amelyekbe a szótövek igen változatosan, látszólag rendszertelenül integrálódnak: *hajigál*, *taszigál*; *ácsorog*, *ücsörög*; *gyermeteg*, *lagymatag*; *sivatag*, *zuhatag*. Ezen alakokból elvont hangzássémák is rámutatnak, hogy a szimbolikus egységek feldolgozása nem szegmentáló, ún. „építőkocka-elven” működik, hanem egészelesen (SZILÁGYI N. 2013). A magyar főnév fonológiai terével foglalkozó fejezetben is ezt a megközelítést alkalmazzuk. Továbbá, az ún. „népetimológia” jelensége is rávilágít arra, hogy a beszélők természetsszerűleg motiválnak, bipolárisnak tartják a fonológiai egységeket (l. a *keresztén* szláv jövevényszó, amelynek fonológiai struktúrája motiválta a szimbolikusabb *keresztény* szó kialakulását). A paronímia másik típusa az ún. szóhasadás, azaz a morfofonológiai variabilitással, majd elkülönüléssel párhuzamos fogalmi elkülönülés (*kever* : *kavar*, *fő* : *fej*, *fia* : *fiúja*, *érem* : *érme*), ami ugyancsak arra hívja föl a figyelmet, hogy a fonológiai struktúrák differenciálódása a legtöbbször szimbolikusan szemantikai különválást eredményez. Szimbolizációt figyelhetünk meg a magyar nyelvben a mutató névmásoknál is, ebben az esetben az előlképzettség és a hátulképzettség ikonikusan szervezi a közelség–távolság oppozíciót (*ez*, *itt*, *ehhez* : *az*, *ott*, *ahhoz*).

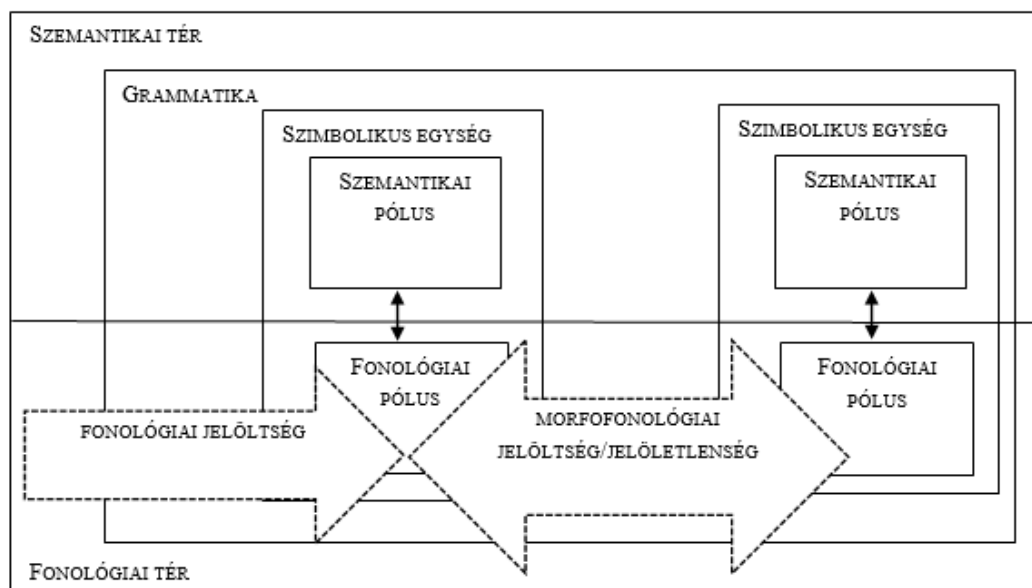
Összességében elmondható tehát, hogy a szimbolikus viszonyhoz közvetetten és közvetlenül hozzájáruló fonológiai egységek dinamikus struktúrák, mindkét irányban elmozdulhatnak, továbbá ezen elméleti keretben a homonímia, a szóhasadás, a lexikalizáció, a népetimológia és a hangszimbolika jelensége egyaránt a kontinuumon való eltolódásként értelmezhetők.

4.2.2 Fonológiai és morfofonológiai jelöltség és jelöletlenség

A fonológiai jelöltség és jelöletlenség a dolgozat kognitív jelöltségelméletében abszolút fogalomként értendő és nem közvetlenül a morfológiai szavakra, hanem az adott nyelv fonológiai rendszerére vonatkozik – a fonológiai jelöltség a megismerés testesült alapjai révén bizonyos mértékig determinált fonetikai potenciál adott nyelv általi kiaknázását jelenti. A magyarban fonológiailag jelölt (kiaknázott) az *sC* szótagkezdet (*skála*, *start*, *sport*), azon belül viszont jelöletlen az *sb* szókezdő mássalhangzócsoporthoz. Az adott nyelv fonológiai jelöltségi viszonyai természetesen dinamikusak – a nyelvek hangrendszere

nyelvtörténetileg nagy változásokon mehet keresztül –, ám viszonylag stabilnak is tekinthetők. A fonológiai jelöltség alapfeltétele annak, hogy egy fonológiai struktúra bipoláris lehessen. A fonológiailag jelölt egységek egy része csupán közvetetten járul hozzá a szimbolikus viszonyhoz (*sport*), más részük lehet unipoláris és bipoláris is (*török*), sőt, általában egy fonológiailag jelölt egység (pl. *ék* hangsor) több szimbolikus struktúrában is lehet bipoláris egység (*maradék*, *Péterék*, *ékel*), aminek háttérében állhatnak grammatikalizációs folyamatok (*könyvem*, *kérem*), de oka lehet a pusztán véletlen is (*a háza*) – minthogy azonban a bipoláris struktúrák megvalósulásai során sémákat is képviselnek (névelő, birtokos személyjel, szótő), így ez a megértésben természetesen nem okoz nehézséget.

A nyelvi hálózaton belüli variabilitás megragadására a morfofonológiai jelöltség és jelöletlenség mint viszonyfogalmak alkalmazhatók: a magyar morfológiai szavakban a magánhangzók elől- és hátulképzettsége fonológiailag jelölt (*lop* : *lep*), ami nagyobb hangzássémákat is meghatároz (*lopok*, *lepek*), ezért morfofonológiailag jelöletlen a *tudna* és az (*én*) *tudnák* alak, mivel megfelelnek e fonológiai sémának, míg morfofonológiailag jelölt az (*én*) *tudnék* alak, mivel eltér tőle, és nem tekinthető tipikusnak, reprezentatívnak az adott nyelv grammatikájában (LANGACKER 1987). A morfofonológiai jelöltség a fonológiai jelöltséghez hasonlóan unipoláris, mint az előbbi példában (bár a morfofonológiailag jelölt szóalak általában kötődik valamilyen területi és/vagy társadalmi nyelvváltozathoz). A 4. ábrán az látható, hogy a fonológiai és morfofonológiai jelöltség és jelöletlenség miképpen illeszkedik a nyelvtan kognitív felfogásába.

5. ábra A szimbolikus egység fonológiai és morfofonológiai jelöltségi viszonyai

A morfofonológiai jelöltség – ahogyan a 5. ábrán is látható – tehát nem a teljes nyelvi rendszerre, hanem a morfológiai szóra mint példányra vonatkozó fogalom, ami az adott nyelv fonológiai jelöltsége és morfológiai konstrukcióinak hálózata felől ragadható meg. A fonológiai jelöltség és jelöletlenség a fonetikai potenciál, a morfofonológiai jelöltség és jelöletlenség pedig az adott nyelv hálózatában kiaknázott fonetikai potenciál felől értelmezhető. A rendszeren belül pl. a nyitótövek jelöletlenek, amennyiben melléknevek (*unalmasak, bűnösek*), morfofonológiailag azonban (ma már) jelöltnek tekinthetők, ha főnévi tövek (*házak, hölgyek*). A morfofonológiai jelöltség tehát a típusalapon elsáncolt sémától való, általában példányalapon elsáncolt eltérést jelent, ami tehát unipoláris, mert nem jár jelentésváltozással (a *házak* és a *bárok* alaki kidolgozása közötti különbség nem szimbolikus).

4.3 A morfológiai szó szemantikai tere

4.3.1 A szemantikai tér unipoláris és bipoláris szerveződése

A szimbolikus egység szemantikai pólusán a bipoláris és unipoláris aspektus megkülönböztetése korántsem olyan egyértelmű, mint azt a fonológiai pólusnál láttuk. A kognitív nyelvészet klasszikus elméleti kidolgozásainak eltérései valójában nagyrészt ezen aspektuális különbségből fakadnak.²³ A kognitív nyelvtan – a konstrukciós nyelvtan (GOLDBERG 1995) mellett – meglehetősen radikálisan képviseli a bipoláris aspektust, a szemantikai struktúrákat kifejezetten nyelvileg kiaknázott konceptualizációként közelíti meg, ennek megfelelően hangsúlyozza az egymással nem azonosítható, nyelvileg konstruált szemantikai konfiguráció (construal) és a fogalmi reprezentáció (conceptual content) közötti (nem dichotomikus) különbségtételt (vö. SIMON 2012). A különbséget egy példával illusztrálva, a FÁZÁS közvetlen fiziológiai tapasztalati alappal rendelkező fogalma univerzálisnak tekinthető, a különböző nyelvek mégis különböző szemantikai

²³ A klasszikus fogalmi metaforaelmélet (LAKOFF–JOHNSON 1980), valamint a mentális terek (FAUCONNIER 1997) és a fogalmi integráció (FAUCONNIER–TURNER 1998) elmélete elsősorban a szimbolikus egységek szemantikai terének unipoláris szerveződésére koncentrál, a nyelvi kifejezések irányítása révén felépülő fogalmi struktúrák leírására törekszik, a konceptualizáció és a nyelvi kifejezés asszocializálódásaként felfogott jelentés vizsgálatában a nyelvi kifejezés lényegében másodlagos marad, csak a fogalmi struktúrák indikátoraként bír jelentőséggel. Ezzel szemben LEONARD TALMY kognitív szemantikája (1988, 2000) a nyelvtan univerzális szemantikai alapjait vizsgálja, azaz ugyancsak unipoláris aspektusból, a fonológiai struktúráktól függetlenül is létező, de a grammatikában kimutatható konceptuális struktúrák (pl. erődinamikai mintázatok) szimbolizációját, illetve ezek nyelvi jelentést szervező szerepét írja le.

konfigurációkban konstruálják meg e jelentést (1. cselekvésként magyar intranszitiv igével *fázom*, birtoklásként francia főnévvel *j'ai froid*, állapotként angol predikatív melléknévvel *i'm cold*, részes viszonyban cseh főnévvel *je mi zima*). A szemantikai konfigurációért mindig valamilyen, az adott nyelvben kidolgozható konstrukció felelős, így a szemantikai konfiguráció a konstrukciós jelentés megvalósulásaként, a konstrukciós jelentés pedig a szemantikai konfiguráció sémájaként értelmezhető. A lexikai kategorizáció már önmagában jól mutatja a szemantikai konstruálás és a fogalmi reprezentáció közötti különbségtétel indokoltságát: LANGACKER (1999) példájával élve a *yellow* 'sárga' fogalmi reprezentációja a SZÍN tartományban állandó, maga a lexikai elem azonban különbözőképpen profilálódik: 1. főnévként (*yellow is a warm colour* 'a sárga meleg szín') mint DOLOG; 2. melléknévként (*yellow paper* 'sárga papír') mint atemporális reláció egy DOLOG-ra vonatkozóan; 3. igeiként pedig (*he yellowed the paper* ≈ 'besárgázta a papírt') mint temporális FOLYAMAT szintén egy DOLOG viszonylatában. Tehát egy szó részletes jelentésének szemantikai konfigurációja a lexikai kategória jelentésének kidolgozásaként értelmezhető. Míg a bipoláris szemantikai konfiguráció a konstrukciós jelentéssel van összefüggésben, addig az unipoláris fogalmi reprezentáció általában a részletes lexikai jelentéssel kapcsolatos tudásunkkal: a *táska* lexikai elem részletes jelentésének alapalakban is része a TARTÁLY fogalmi reprezentáció (JOHNSON 1987), e reprezentáció ugyanakkor csak közvetetten, unipolárisan járul hozzá a szimbolizációhoz. Utóbbi fogalmi szerkezet ezzel szemben közvetlenül hozzájárul a szimbolizációhoz a *táskában* morfológiai szónál, ahol a részletes lexikai jelentés a [[N]-bAn]_{TARTÁLY} konstrukció analógiás kidolgozásával nyeri el szemantikai konfigurációját. Ekképpen a sematikus jelentésű morfológiai konstrukciók különböző erősségű asszociatív viszonyokban állnak a részletes lexikai jelentéseket meghatározó fogalmi reprezentációkkal: a [[N]-bAn]_{TARTÁLY} konstrukció elsősorban olyan lexikai elemeket asszociál, amelyek szemantikai megfeleléseik révén könnyen kidolgozzák a konstrukció sematikus jelentését, így a *táskában* morfológiai szó jobb példánya a morfológiai konstrukciónak, mint a *fodrászban*, továbbá a *táska* részletes jelentése révén erősebben asszociálja a [[N]-bAn]_{TARTÁLY} konstrukciót, mint például a [[N]-tÓl]_{KAPCSOLAT/FORRÁS} konstrukciót.

A fogalmi reprezentációk alapvetően motiválják a nyelvi szerkezetek felépülését (fogalmi reprezentáció → szemantikai konfiguráció, TARTÁLY → [[N]-bAn]_{TARTÁLY}). Jó példa erre a magyarban a valamivel való ellátottság kifejezésére szolgáló *-(j)Ú* és *-(V)s* képzők megoszlása, amely az inherens, szerves, elidegeníthetetlen (*kék szemű*) és a szervetlen, elidegeníthető (*kalapos*) kapcsolat mentén alakul (CREISSELS 1975; H. VARGA 2012). A

magyarázat tehát ebben az esetben, úgy tűnik, tisztán fogalminak nevezhető és az adott nyelvi rendszertől függetlenül is leírható. E példa is rámutat azonban arra, hogy a szemantikai konstruálás nem azonosítható egészen a fogalmi reprezentációval: utóbbi szintjén igaz ugyan, hogy a *-(j)Ű* képzős alakok háttérében elidegeníthetetlen kapcsolat áll, a *-(V)s* képzősök esetében pedig tapasztalati alapunk motiválja az elidegeníthető kapcsolatot, szemantikai konstruálás szintjén viszont helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy a *-(j)Ű* képzős alakokkal a fogalmi reprezentációkat elidegeníthetetlenként, *-(V)s* képzős alakokkal pedig elidegeníthetőként dolgozzuk föl; ez magyarázza ugyanis, miként lehetséges a *fekete szakállas ember* és a *fekete szakállú ember* kidolgozás is – a fogalmi reprezentáció a két esetben szemantikailag különbözőképpen (elidegeníthetően, elidegeníthetetlenül) konstruálódik meg. Mindez azt jelenti, hogy az adott nyelv szemantikai konfigurációi is motiválják a fogalmi reprezentációk feldolgozását (fogalmi reprezentáció → szemantikai konfiguráció → fogalmi reprezentáció). A nyelvek analógiás működése tehát, ha úgy tetszik, körbe forgó érveléssel rendelkezik, aminek jó példája maga a lexikai kategorizáció is: az élőlényekről, élettelen tárgyokról való tudásunk motiválja a főnevek szemantikai konfigurációját és a főnévi kategória elvonatkoztatott konstrukciós jelentését (körülhatárolt, térbeli kiterjedéssel rendelkező, atemporális, összegzően feldolgozható DOLOG) → a főnevek szemantikai konfigurációja és a főnévi kategória konstrukciós jelentése pedig motiválja az állapotok (*szomorúság*), események (*ballagás*), folyamatok (*futás*), elvont fogalmak (*gondolat*, *társadalombiztosítás*) feldolgozását; azaz a főnév DOLOG, és mivel az *elektromosság* főnév, ezért az *elektromosság* DOLOG.

Minthogy a tapasztalati alapú fogalmi reprezentációk komplexitásának mértéke összefüggéseket mutat a szemantikai konfigurációk és konstrukciók komplexitásának mértékével, indokolt lehet a nyelvek morfoszintaktikai viszonyainak, pl. jeggyel való ellátottságának általános kognitív hierarchiák felőli megközelítése (LADÁNYI 2017: 520–521): alapalaknak tekinthető, nem vonatkoztatott, ezért tendenciaszerűen jeggyel nem ellátott (featurless) pl. az igéknél a kijelentő mód és a jelen idő, a névszóknál pedig az egyes szám.²⁴ Azonban a világ nyelveinek szemantikai diverzitása újfent rámutat arra, hogy a nyelvi jelentés jóval több, mint a fogalmi reprezentációk pusztá leképeződése vagy

²⁴ Ezen elképzelés TALMY GIVÓN felfogására vezethető vissza, aki a jelöltséget az alapvetően univerzálisnak tételezett kognitív komplexitás függvényében értelmezi (1990). Jelöltnek azon nyelvi jelenségek tekinthetők, amelyek nagyobb mentális erőfeszítést, figyelmet, feldolgozási időt igényelnek. Tehát míg a jelöletlen nyelvi jelenségek a kognitív hierarchiában magasabb rendűek, kevésbé komplexek (alany, egyes szám, jelen idő), addig a jelöltek (tárgy, többes szám, múlt idő) feltételezik e jelöletlen konceptualizációkat.

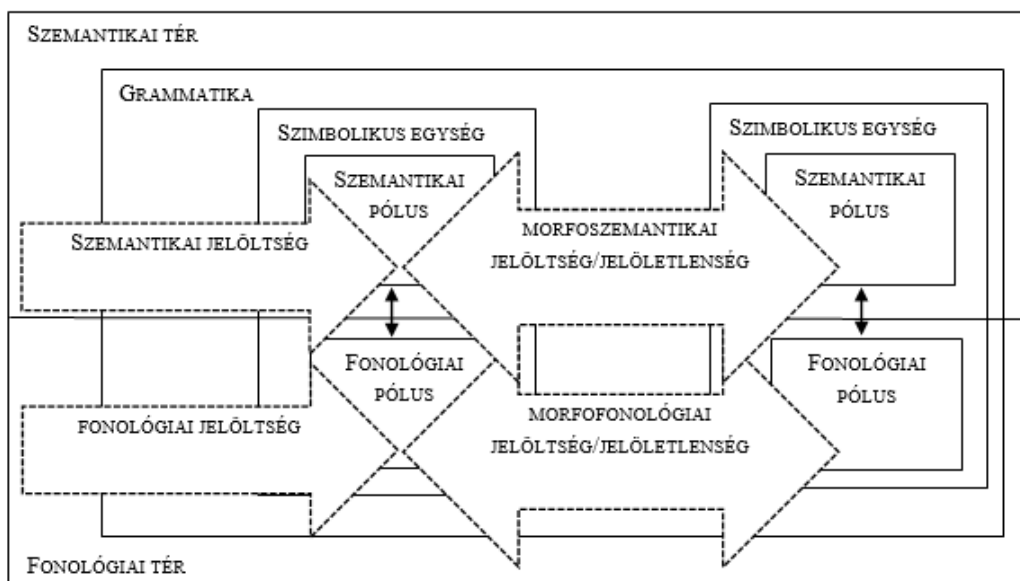
tükröződése, mert az adott nyelv rendszere is saját kognitív hierarchiákkal bír. A természetes nyelvelmélet²⁵ (l. WURZEL 1987; DRESSLER 1989), amely nagy figyelmet fordít a nyelvi rendszerekre vonatkozó univerzális, általános érvényű elvek kutatására, empirikus vizsgálatait során ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy „mindig a rendszertől függő elvek diadalmaskodnak az univerzális preferenciaelvek fölött” (LADÁNYI 2007: 37) (így pl. a rendszernek való megfelelés, a morfológiai osztályok stabilitásának elve fontosabb szempont lehet, mint pl. a szerkezeti ikonicitás). Vagyis kijelenthető ugyan, hogy a mondatok ágens szerepű szavai jeggyel kevésbé ellátottak, mint a páciensek (*a kutya*^{ÁGENS} *kergeti a macskát*^{PÁCIENS}), ám e kognitív hierarchia érvényességi köre tipológiailag a nominatív nyelvekre korlátozódik, hiszen az ergatív nyelvek esetében éppen a tranzitív igék ágense van jeggyel ellátott ergatívuszban, míg a páciens jeggyel nem ellátott abszolútívuszban áll; a triadikus nyelvekben pedig mind a tranzitív ige cselekvője, mind annak páciense testes morfémával kifejezett agentívusz esetben, illetve akkuzatívuszban van. A kognitív hierarchiák és alapaalakok tehát a nyelvi rendszer függvényében határozhatók meg. A modell jelöltségelmélete ezért arra fókuszál, az adott nyelvben (esetünkben a magyarban) milyen szemantikai konfigurációk jelennek meg, amelyek aztán motiválják a fogalmi reprezentációk feldolgozását (szemantikai konfiguráció → fogalmi reprezentáció).

4.3.2 Szemantikai és morfoszemantikai jelöltség és jelöletlenség

A modell kognitív jelöltségelméletének a fentebb ismertetett tézis a kiindulópontja – még a tendenciaszerűen meglévő egyes szám és többes szám elkülönülése, ezáltal pedig alaki jeggyel való ellátottságának aszimmetriája sem tekinthető nyelvi univerzálénak (miközben a többség konceptuálisan nyilvánvalóan feldolgozott a többes számmal nem rendelkező nyelvek morfológiai szavainál is). A szemantikai jelöltség a megismerés testesült alapjai révén bizonyos mértékig determinált konceptuális potenciál kiaknázásaként definiálható, míg a szemantikai jelöletlenség a szimbolikus struktúrához közvetetten hozzájáruló, alakilag nem kidolgozott, tehát unipoláris fogalmi tartalomként. A szemantikai jelöltség leginkább a

²⁵ A természetes nyelvelmélet igen kidolgozott jelöltségelmélettel rendelkezik. Az ún. természetességi elvek közül ugyanakkor néhány ellentmondásban van a kognitív nyelvészet elképzeléseivel. A természetes nyelvelmélet szerint ugyanis fontos univerzális preferenciaelv a morfoszemantikai áttetszőség, míg a kognitív nyelvészet szerint az összetett nyelvi egységek nem kompozicionálisak, a konstrukció jelentése komponenseinek jelentése révén ugyan motivált, de alapvetően emergens. A természetes nyelvelmélet szerint az egy-egyértelmű megfelelés (biuniqueness), azaz az egy alak – egy jelentés elve ugyancsak fontos univerzális elv, így ebben a tekintetben is szemben áll a kognitív nyelvészettel, amely szerint a poliszémia az emberi nyelv alapvető jellegzetessége.

morfológiai, lexikai kategóriák szintjén fejeződik ki és a rendszer különböző szegmenseiben fellelhető. A szemantikai jelöltség egyik indikátora a szemantikai kontrasztok megléte: a cseh nyelvben pl. az élő–élettelen oppozíció szemantikai jelöltsége mind a személyes névmásoknál (élő *on*, *ona* : élettelen *ono*), mind a főnevek inflexiós mintázatokat meghatározó szerveződésének szintjén (élő hímnemű főnév esetragozása : élettelen hímnemű főnév esetragozása), mind az anyagneveknél (*strom* 'élő fa' : *dřevo* 'élettelen faanyag') érvényesül. A grammatikák érthetően elsősorban a szemantikailag jelölt, tehát típusalapon eláncolt, rendszeres jelenségekre, pl. a morfológiai kategóriák leírására törekednek, a nem az adott rendszert meghatározó, ráadásul variábilis szimbolikus viszonyok vizsgálatára, így pl. a morfolexikai kategóriák nyilvánvalóan bipoláris természetű egységeire (*tanár*, *futár*, *bognár* – *író*, *könyvelő*, *sportoló* – *halász*, *lovász*, *madarász*) kevesebb figyelem irányul. Ez utóbbi típusú morfológiai szavak a kognitív jelöltségelméletben viszonyfogalomként a morfoszemantikai jelöltség és jelöletlenség fogalmával ragadhatók meg: minthogy a magyarban a nemi oppozíció szemantikailag jórészt jelöletlen (unipoláris, a szimbolikus nyelvi egységhez közvetetten járul hozzá), a nyelvi rendszeren belül morfoszemantikailag is jelöletlen az *író* főnév, mivel megfelel a szemantikai jelöletlenségnek, míg morfoszemantikailag jelöltek a *sportolónő*, *Takácsné* alakok, mivel nem felelnek meg a szemantikai jelöletlenségnek. Megjegyzendő, hogy a morfoszemantikai jelöltség ismérve lehet az adott nyelvben alakilag általában nem kidolgozott fogalmi reprezentáció részletes lexikai jelentéssel való kidolgozása, így például az összetétel és derivátum határán lévő lexikai elemek (*sportolónő*) még nem működnek egészen sematizált konstrukcióként. Az 5. ábrán látható, hogy a jelöltségelmélet miképpen illeszkedik a nyelvten kognitív felfogásába.

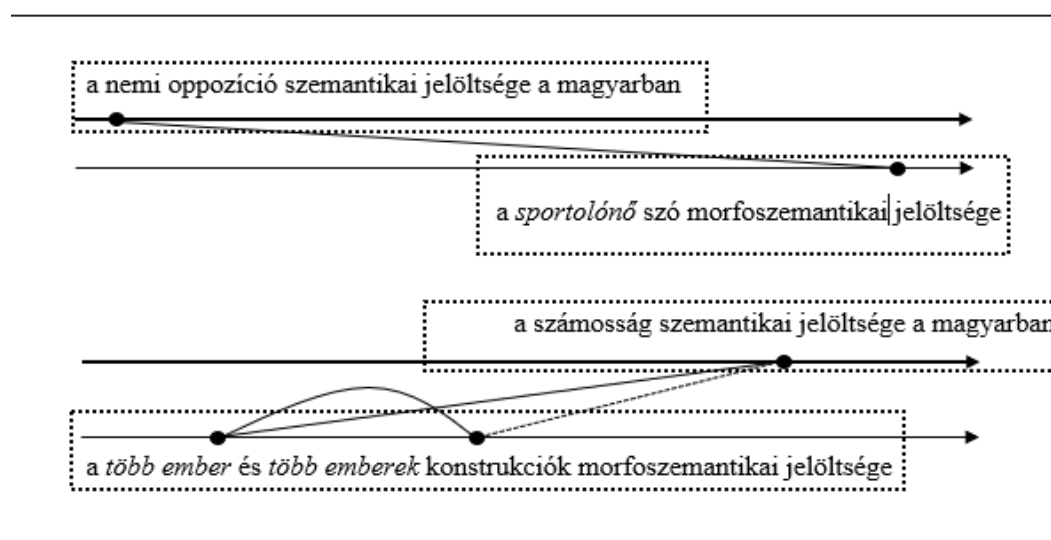

6. ábra A szimbolikus egység jelöltségelmélete

A szemantikai jelöltség mértéke tehát a fonológiai jelöltséghez hasonlóan attól függ, hogy egy adott nyelvi jelenség mennyire nevezhető tipikusnak az adott nyelvben, milyen mértékben képviseli az adott nyelv grammatikáját. A morfoszemantikai jelöltség pedig a morfofonológiai jelöltséghez hasonlóan fogódzót nyújt a nyelvi variabilitás értelmezéséhez, előbbi a morfológiai szó bipoláris eltérésére utal a típusalapon elsáncolt sémától, utóbbi pedig az unipoláris eltérésére. A fonológiai és szemantikai pólus aszimmetriájából adódó fontos különbség azonban, hogy a fonetikai potenciál kiaknázása nem eredményez feltétlenül bipoláris struktúrát – a közvetlen szimbolizáció lehetőségét teremti meg, pl. a fonológiailag jelölt *-da-* szótag (*hadakozik*, *dalol*) bipolárisra válhat (*fogda*, *kajálda*); ezzel szemben a szemantikai jelöltség mindig bipoláris struktúrát eredményez. Tehát míg a morfofonológiai jelöltség mindig eltérő alaki kidolgozást jelent, addig a morfoszemantikai jelöltség magának az alaki kidolgozásnak a meglétét vagy hiányát is jelentheti. A másik fontos különbség, hogy nem csupán a fonémák és fonológiai sémák, de maguk a beszédhangok is lényegében fogalmi reprezentációk (vö. MARKÓ 2017: 82), azaz a szemantikai konfigurációkhoz hasonlóan mentális tényezők, míg a fogalmi természetű jelentés nem feltétlenül dolgozódik ki alakilag.

Minthogy az adott nyelvi rendszerre vonatkozó szemantikai és fonológiai jelöltség és jelöltség fokozati jellegű (a kérdés úgy vethető fel, hogy a konceptuális és fonetikai potenciál kiaknázása az adott nyelvben a skála mely végpontjához áll közelebb), ebből adódóan a jelöltségelméletben a morfológiai szó binárisan jellemzett morfofonológiai és

morfoszemantikai jelöltsége sem minden esetben azonos értékű: pl. a magyarban az egyesség–többesség kontraszt az indoeurópai nyelvekhez képest szemantikailag kevésbé jelölt (vö. *fáj a szemem* – *fájnak a szemeim*), ezáltal a *három király, több ember, rengeteg ember* és a *három királyok, több emberek, rengeteg emberek*²⁶ szerkezetek főnévének morfoszemantikai jelöltsége egymáshoz képest határozható meg, valójában egyik típusról sem állítható, hogy morfoszemantikailag egészen jelöletlen lenne (7. ábra).

7. ábra: szemantikai és morfoszemantikai jelöltségi viszonyok

Az ábrán az látható, hogy szemantikailag minél jelöletlenebb egy konceptualizáció az adott nyelvben, a konceptualizációt ettől eltérően alakilag mégis kidolgozó morfológiai szó (*sportolónő*) morfoszemantikailag annál jelöltebb – és ugyanígy, egy konceptualizáció minél jelöltebb egy adott nyelvben (pl. irányhármasság), a konceptualizációt ettől eltérően alakilag nem vagy nem megfelelően kidolgozó morfológiai szó (l. nyelvjárási *megyek **mamámék**, megyek az **orvosnál***) morfoszemantikailag annál jelöltebb. Amennyiben pedig a konceptualizáció az adott nyelvben nem teljes mértékben jelölt, az ezt alakilag nem kidolgozó morfológiai szó morfoszemantikai jelöltsége sem teljes mértékben jelöletlen (*több ember*), a konceptualizációt kidolgozó morfológiai szó morfoszemantikai jelöltsége pedig szintén viszonylagos (*több emberek*).

²⁶ Forrás: MNSZ *A faluban, az iskolában több emberek összeadtak pénzt; Az az igazság, hogy a vegén telleg rengeteg emberek lettek, és már az ajton kijutni is nehezebb volt*

4.4 Jelölt és jelöletlen konceptualizációk

A továbbiakban a konceptuális potenciál azon jelenségeit vesszük számba, amelyek a kognitív szemantika szerint közvetve vagy közvetlenül hozzájárulhatnak a morfológiai szavak szemantikai terének szimbolizációjához. Ennek célja egyfelől az előző részfejezetben bevezetett jelöltségelmélet alkalmazásának bemutatása, másfelől a konceptualizációk alaki kidolgozására vonatkozó előfeltevések megfogalmazása a magyar főnév szemantikai terének vizsgálata előtt (6. fejezet). A konceptualizációk egy része inkább szerkezeti- (tudáskeretek, tudástartalmak, tudásszerkezetek), más része pedig inkább műveleti (metonimizáció, metaforizáció, aktív zóna, előtér–háttér feldolgozás, integráció és profilálás) jellegű.

4.4.1 Tudáskeretek és tudástartalmak

A világról való tudásunk tudáskeretekben strukturálódik (FILLMORE 1982). Ilyen részletes eseményszerkezettel rendelkező tudáskeretek az ún. forgatókönyvek is (pl. az éttermi viselkedés „menetrendje”). Bár a fogalmakat részben jellemezhetjük tulajdonságaikkal, e tulajdonságok listája nem fedi le teljes egészében a róluk való tudásunkat. A fogalmi keretek tehát nem csupán tulajdonságokhalmazok, hanem a világról való tudásunk – egymásra épülő – strukturált reprezentációi: „A könyök szó jelentését nagyon nehéz lenne meghatározni anélkül, hogy ne térnénk ki azokra az általánosabb fogalmi keretekre, amelyekbe a könyök is beletartozik. Ha ismerjük a KÖNYÖK fogalom jelentését, akkor azt is tudjuk, hogy a KÖNYÖK a KAR része” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 52). A tudáskeretek tehát a lexikai elem teljes hatókörét jelentik. A morfológiai szavak minden esetben tudáskereteket aktiválnak, amelyek közvetlenül és közvetetten is hozzájárulhatnak szimbolikus viszonyaikhoz – a *szombat* és a *hétvége* főnév is aktiválja a HÉT tudáskeretet, amely unipoláris a *szombat*, míg bipoláris a *hétvége* esetében.

A morfológiai szó jelentése aligha írható le az általa aktivált tudáskeret figyelembevétel nélkül, továbbá a tudáskeretek magyarázóértékkel bírnak a morfológiai szavak kollokációját és az igék gyakori bővítményeit illetően is (*vevő terméket vesz eladótól – eladó terméket elad vevőnek – vevő termékért fizet eladónak – termék pénzbe kerül vevőnek – eladó pénzt kér termékért* > KERESKEDELMI TRANZAKCIÓ), azaz a morfológiai szavakat elsősorban szemantikai dimenziók mentén kapcsolják össze (l. FILLMORE 1977). Még ha maguk az egyes tudáskeretek szemantikailag általában jelöletlenek is, referenciális jelenetekként szimbolizációjuk olykor azonosítható alaki mintázatokat mutat: a FELLÉPÉS, TÁRGYALÁS,

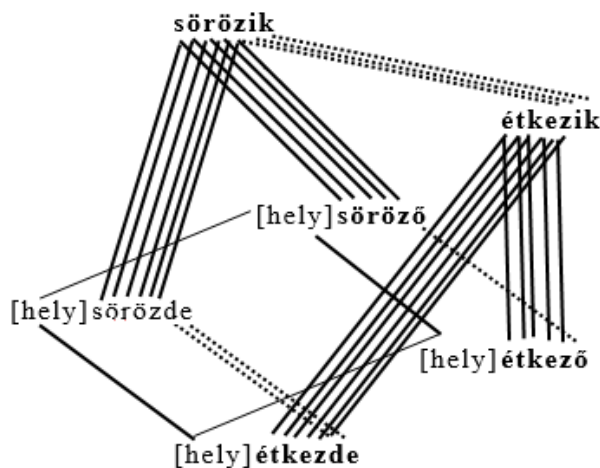
RENDELÉS, BALLAGÁS tudáskeretben maga a komplex esemény (*fellépés, tárgyalás, rendelés, ballagás*), illetve részben a résztvevők (*fellépő, ballagó*) és a helyszín (*tárgyaló, rendelő*) szimbolizációja is párhuzamosságokat mutat.

A tudáskereteknél általánosabb és kevésbé részletezett reprezentációk egyik típusát, az informatikában (GRUBER 1995), filozófiában és kognitív szemantikában (KUHN 2004) ontológiáknak nevezett tudásszerveződést a dolgozatban kvázi terminusként tudástartalmaknak nevezzük. A fogalmi tudástartalmak konkrét vagy absztrakt, létező vagy nem-létező, valódi vagy eszményi tudásra egyaránt vonatkozhatnak (POLI 2002). LYONS (1977) nyomán három típusú tudástartalmat különböztetünk meg elsődleges, másodlagos és harmadlagos entitásként. A tudástartalmak annyiban kognitívan reálisnak tekinthetők, hogy megismerésük közege és részben megismerési tartományaik alapján differenciálódnak. Az elsődleges entitások olyan térbeli kiterjedéssel rendelkező tudástartalmak, amelyek háromdimenziós térben léteznek (vagy képzelhetők el) az időbeli kiterjedésüktől függetlenül. Ide tartoznak fölrendelt kategóriaként az ÁLLATOK (*kutya, egyszarvú*), EMBEREK (*Diego Maradona, Superman*), NÖVÉNYEK (*fa, égisz erő paszuly*), ARTEFAKTUMOK (*autó, lézerkard*), HELYEK (*falu, Óperenciás tenger*), ANYAGOK (*víz*), TERMÉSZETI JELENSÉGEK (*villámlás*) tudástartalmak, amelyeket a térben való létezés (feldolgozhatóság) köt össze. A másodlagos és harmadlagos tartalmak ontológiai státusza változatosabb, és így ellentmondásosabb is. Másodlagos entitások az ESEMÉNYEK (*verseny*), FOLYAMATOK/CSELEKVÉSEK (*futás*) és az ÁLLAPOTOK (*düh*), amelyek elsősorban időbeli kiterjedéssel rendelkeznek, azaz sokkal inkább megtörténnek, mint léteznek (főnévként azonban összegzően feldolgozottak). A harmadlagos entitások „tisztán absztrakt” tartalommal rendelkeznek (ASHER 1993), a konkrét tárgy > folyamat/cselekvés > állapot > absztrakt tárgy skálán a legelvonatabbnak tekinthetők – PARADIS (2004, 2005) nyomán értelmezzük ezen entitásokat, és minden inherens időbeli és térbeli kiterjedéssel nem rendelkező tudástartalmat e kategóriába sorolunk (*hír, tény, hit, tudomány*).

Elsődleges entitások	ÁLLAT, EMBER, NÖVÉNY, ARTEFAKTUM, HELY, ANYAG, TERMÉSZETI JELENSÉG
Másodlagos entitások	ESEMÉNY, FOLYAMAT/CSELEKVÉS, ÁLLAPOT
Harmadlagos entitások	ABSZTRAKTUM

7. ábra A fogalmi tudástartalmak trichotomikus modellje

A tudástartalmak a lexikai, ezáltal pedig a főnévi tudás bázisának is tekinthetők. A tudástartalmak a nyelvben gyakran morfolexikai kategóriák alapjai (HELY – *söröző*, *ebédlő*, *szálló*, *étkezde*, *kajálda*, *kifőzde*). A tudástartalmak révén tehát szemantikai kapcsolatok létesülhetnek, ahogy a 8. ábrán is látható.

8. ábra A tudástartalmak szerepe a nyelvi hálózatban

A *sörözde* alak éppen e morfoszemantikailag jelölt tudástartalom révén emergálódik (más kérdés, hogy a hálózat nem elég specifikus, az *étkezde* és az *étkező* differenciálódik a hely nyilvános vagy nem nyilvános jellege alapján, amire a sörözésre használt helyiség esetében nincs szükség).

A tudástartalmak szemantikai jelöltsége igen változatos képet mutat a világ nyelveiben. Minthogy mind a szemantikai kontrasztok egy része, mind a morfolexikai kategóriák e tudástartalmak alapján szerveződnek, elsősorban a kategorizációban van fontos szerepük, amire példa a francia nőnem (<EMBER/NŐ, ARTEFAKTUM/BÚTOR), és a híres ausztráliai nyelv, a dyirbal nőneme is (<EMBER/NŐ, ANYAG/TŰZ, VÍZ) (LAKOFF 1987). A főnevek összességében minden tudástartalmat szimbolizálhatnak, azaz minden tudástartalmat feldolgozhatunk dologszerűen, főnévi szemantikai konfigurációban. Ez a relációs természetű, atemporális viszonyt leképező, ÁLLAPOT tudástartalmú melléknevekre és a temporális viszonyt leképező, FOLYAMAT és CSELEKVÉS tudástartalmú igékre nem jellemző (e tudástartalmak a főneveknél is megjelennek, eltérő szemantikai konfigurációval).

Olykor szembetűnő a világról való enciklopédikus tudásunk szemantikai jelöletlensége is, amely ennek ellenére bizonyára része a konceptualizációnak, és ezekben az esetekben a

tudástartalmak és a tudáskeretek unipoláris szerveződésüként bírnak magyarázóértékkel – pl. a magyarban egyes összetételei tagok szemantikai viszonyai nem ragadhatók meg a kifejezések fonológiai pólusán l. alanyi *darázscsípés*, *kutyaharapás*, tárgyas *tévénézés*, *újságolvasás*. A szemantikai konfiguráció feldolgozásához ez esetben is nagyban hozzájárulnak a tudástartalmak.

A dolgozat kognitív morfológiai modelljében elsősorban a tudástartalmak játszanak fontos szerepet. Derivációs konstrukciós sémák révén morfolexikai kategóriákat alkothatnak, ám nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az azonos tudástartalmú entitások megismerési közege és részben kognitív tartományai is összefüggenek, vélhetően hasonlóképpen irányul rájuk a figyelem hasonló szemantikai konstruálással, ezért hipotézisünk szerint az őket képviselő főnevek inflexiós mintázata is összefüggéseket mutat. E hipotézist a főnév szemantikai terével foglalkozó fejezetben (6.) vizsgáljuk, ahol a tudástartalmak a főnévi inflexiós mintázatok vizsgálatában független változókként szerepelnek.

4.4.2 Tudásszerkezetek és képi sémák

A fogalmi reprezentációk másik típusát, amelyek a tudástartalmakhoz képest sokkal sematikusabb jelentésűek és éppen ezért sokkal tágabb körben funkcionálnak, kvázi terminusként tudásszerkezeteknek nevezzük. A tudásszerkezetek a tudástartalmak konfigurációjáért felelősek, többnyire képi jellegű struktúrák (SKÁLA, DOLOG, KÖRÜLHATÁROLTSÁG/KÖRÜLHATÁROLATLANSÁG), a nyelvi konstruálás során valójában elválaszthatatlanok a tudástartalmaktól, sőt, tipikus együtt állásokat mutatnak velük (KÖRÜLHATÁROLATLANSÁG–ANYAG): egy szituáció pl. háromféle tudástartalmú lehet aszerint, hogy van-e inherens kezdő- és végpontja (körülhatárolt-e) és hordoz-e magában változást (dinamikus-e): DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY (pl. *halál*), DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN FOLYAMAT/CSELEKVÉS (pl. *növekedés/kocogás*), STATIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN ÁLLAPOT (pl. *boldogság*).

A nyelvi megismerésben szimbolizált szemantikai konfigurációkért elsősorban a tudástartalmaktól fogalmilag elkülönített és az adott nyelvben szemantikailag jelölt tudásszerkezetek felelősek: a *futás* mint KÖRÜLHATÁROLATLAN CSELEKVÉS nem állhat többes számban, míg a KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY igen (*mindjárt kezdődnek a délutáni futások* 'futóversenyek'). A tudásszerkezetek tehát nem csupán közvetetten járulhatnak hozzá a szimbolizációhoz, de alakilag is kidolgozódhatnak, rendszerszinten végigkövethetők

a morfológiai szavak szimbolikus terében – pl. a KÖRÜLHATÁROLT–KÖRÜLHATÁROLATLAN sematikus tudásszerkezetek a magyarban szemantikailag jelöltek a többes szám konstrukciós sémát illetően (l. 6. fejezet). A DOLOG tudásszerkezet pedig a világ nyelveiben általában szemantikailag jelölt a főnévi konstrukció sematikus jelentése révén.

A kognitív nyelvészetben két fő irányban, a perceptuális és kinesztetikus képi sémák kutatásával indult el a fogalmi tudásszerkezetek rendszeres vizsgálata. A képi séma (magyarul áttekintő jelleggel l. KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 133–143) „érzékeléseink és motorikus cselekedeteink ismétlődő, dinamikus mintája, amely koherenciát biztosít tapasztalatainknak” (JOHNSON 1987: xix). A komplex képi sémák (9. ábra) egyszerű fogalmi építőelemekből, ún. preverbális téri primitívumokból származtathatók (MANDLER–PAGÁN CÁNOVAS 2014). A képi sémáknak legalább egy része bipoláris a világ nyelveiben, a magyar morfológiai szavakat illetően morfoszemantikailag elsősorban a határozóragok (l. KOTHENCZ 2012) és az igekötők esetében jelöltek, tehát részei morfológiai tudásunknak.

AKADÁLY	CENTRUM–PERIFÉRIA	DOLOG
EGYENSÚLY	EGYESÜLÉS	ELŐL–HÁTUL
ERŐ–ELLENERŐ	FELÜLET	FOLYAMAT
ILLESZTÉS	ISMÉTLŐDÉS	KAPCSOLAT
KÉNYSZER	KÉPESSÉG	FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL
KONTAKTUS	KORLÁTOZÁS MEGSZÜNTETÉSE	KÖZEL–TÁVOL
KÖRÜLHATÁROLT–KÖRÜLHATÁROLATLAN	ÖSSZEGYÜJTÉS–GYŰJTEMÉNY	RÁVETÍTÉS
RÉSZ–EGÉSZ	SKÁLA	SZÉTVÁLÁS
TARTÁLY	TELE–ÜRES	VONZÁS

8. ábra Perceptuális képi sémák KÖVECSÉS–BENCZES 2010 alapján

A képi sémák leírásában gyakran elengedhetetlen a megfigyelői pozíció meghatározása is: a *kimegy a divatból* és a *kijön az eredmény* kifejezések igekötője mindkét esetben a TARTÁLY képi sémát aktiválja, e képi séma azonban az ige perspektivikusságába ágyazódik: míg előbbinél a megfigyelő a „TARTÁLYban van” („ahonnan” kimegy valami a divatból, tehát a megfigyelő szempontjából eltűnik); utóbbinál a „TARTÁLYon kívül” („ahová” kijön az eredmény, tehát a megfigyelő szempontjából előtűnik) – e megfigyelői pozíció azonban alakilag nem kidolgozott.

A perceptuális képi sémák sem írhatók le azonban mindig egészen a velük összefüggésben működő cselekvési sémák, erőhatások nélkül, amelyek az erődinamikai mintázatok, azaz az ún. kinesztetikus képi sémák keretében érthetők meg. Az erődinamikai

mintázatok (TALMY 1988, 2000) elsősorban az igék szemantikai terében jelennek meg mint „két erő állandó vagy változó állapotú szembenállásának leképezése” (TOLCSVAI NAGY 2013: 276). Az erődinamika legfőbb tényezői a következők: az agonista (erő) és az antagonista (ellenelő), amelyek közül az egyik az erősebb, a másik a gyengébb entitás, az egyik erő lényegi tulajdonsága az erő kifejtés, a másiké a nyugalomban maradás, az erő interakciójának következménye pedig a cselekvés vagy a nyugalom. Az egyes nyelvek és nyelvtípusok bizonyos erődinamikai tényezőket preferálnak a szimbolizációban, e tényezők kognitív hierarchiájukban fontosabb szerepet töltenek be, míg mások unipolárisak, csupán közvetetten járulnak hozzá a szimbolikus struktúrákhoz, nincs alaki kidolgozásuk (l. újra a *darázscsípés*, *tévénézés* példákat). A magyar főnév kognitív morfológiai modelljében a fentebbi tényezők összejátékából kirajzolódó erődinamikai mintázatok a deverbális konstrukcióknál, valamint egyes inflexiók alakoknál (pl. a tárgyeset és a dinamikus helyviszonyragok) tekinthetők morfoszemantikailag jelölteknek. Mindazonáltal a kinesztetikus képi sémák a magyarban a nominatív nyelvekre jellemző módon gyakran unipoláris szemantikai egységek: pl. az egészen eltérő erődinamikai mintázatú *út*, *lát* vagy a *kibír* és részben még az intranszitiv, erődinamikailag semleges igék (*alszik*) elsődleges figurájának alaki kidolgozása is megfelel egymásnak, azaz esetükben az erődinamikai mintázat szemantikailag jelöletlen. Az igék alaki kidolgozásában azonban megjelennek az erődinamikai minták, elsősorban a passzív–aktív oppozíció része morfológiai tudásunknak (*önt*, *ront*, *bont*, *ömlik*, *romlik*, *bomlik*). Kiemelendő, hogy az egyes erődinamikai tényezők összefüggést mutatnak a tudástartalmakkal és tematikus szerepekkel, az erősebb entitások és az antagonisták az igék elsődleges, cselekvő (vagy ellenálló) figuráiként prototipikusan élő tudástartalmúak (EMBER, ÁLLAT), igaz, nem kizárólag (*felkavart a hír*, *elkeserített az eredmény*).

Összességében a magyar nyelvben elsősorban a perceptuális képi sémák jelöltsége tűnik nyilvánvalónak. A továbbiakban a fogalmi reprezentációkon (tudástartalmakon és tudásszerkezeteken) végrehajtott konstruálási műveleteket tárgyaljuk.

4.4.3 Metonimikus és metaforikus konstruálás

A fogalmi metonimiáknak és metaforáknak (LAKOFF–JOHNSON 1980) a szimbolikus nyelvi egységek szempontjából mint metonimikus és metaforikus nyelvi kifejezéseknek van jelentőségük. A jelentéskiterjesztés azonban tipikusan unipoláris jelenség (feltehetően éppen ezért kerülték el sokáig a nyelvtudománnyal foglalkozók figyelmét), a figuratív és literális

jelentések (amelyek között a különbség nézetünk szerint csupán fokozati) alakilag ugyanúgy dolgozódnak ki (*templomtól, térig – hétfőtől, keddig* → AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora). Kétséges tehát, hogy a metonimizációnak és metaforizációnak milyen szerepe van, illetve egyáltalán van-e szerepe a morfológiai tudásunkban, azaz e műveletek közvetlenül hozzájárulnak-e a szimbolikus nyelvi egységekhez.

Egyes elképzelések szerint (l. JANDA 2011) a szóképzés önmagában metonimikus, aminek értelmében pl. a *könyvelő, véső, lottózó, esküvő* derivátumok leírhatók lennének A CSELEKVÉS A CSELEKVÉS CSELEKVŐJE/ESZKÖZE/HELYSZÍNE/KOMPLEX ESEMÉNYE HELYETT fogalmi metonímiák nyelvi kifejezéseiként. Bár a figyelem metonimikusan valóban áthelyeződik, a cselekvés pedig valóban a figyelem középpontjába kerül a fenti konstrukciókban, de ezzel egyúttal a nyelvi közvetítő elem (linguistic vehicle) is megváltozik (vö. *Shakespeare-t a maga korában is elismerték* \approx *Shakespeare-t olvasok*; *könyvel* \leftrightarrow *könyvelő*), azaz ebben a keretben éppen a derivátumról, esetünkben az -ó morfémáról nem tudunk számot adni (l. BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2013, 2014). Kissé más a helyzet a konverziót illetően (*jön a gyors*), ahol a nyelvi közvetítő elem (*gyors*) úgy szolgál referenciapontként a célfogalomhoz ('vonat'), hogy jelentésszerkezetének megváltozása kevésbé, elsősorban szónál nagyobb konstrukciókban szimbolizált (vö. *gyorsak* \leftrightarrow *gyorsok*). Bár a metonimizáció manifesztálódásaként felfogott szóképzés véleményünk szerint elvetendő elképzelés, természetesen közvetetten hozzájárulhat a szóképzéshez és része lehet morfológiai tudásunknak, miként ezt a két esettanulmányban is igyekszünk bemutatni. A 7. fejezetben a metonimikus konstruálásnak a derivátumok rendszeres poliszemiájában, a sémakiterjesztésben van fontos szerepe (*elkészült fordítás, ronda aláírás, remek elképzelés* → CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT), a 8. fejezetben pedig a konverziót közelítjük meg (részben metonimikus) jelentéskiterjesztésként.

A metaforizáció esetében ugyancsak árnyalt a kép, mert bár a metaforikus jelentések kialakulása (pl. *kacsázik* 'kacsához hasonlóan himbálózva jár') kevésbé a szóképzéshez, mint inkább a lexikai elem jelentésének kiterjesztéséhez köthető (l. LADÁNYI 2007: 81–87), a kognitív funkciójuk szerint ontológiaiinak nevezett metaforáknál az elvont vagy legalábbis nem elsődleges tudástartalmakat valamilyen alapvető tudásszerkezettel (általában képi sémával) látjuk el, és e metaforikus kifejezések tendenciaszerűen különböznek a nem kiterjesztett alakoktól annyiban, hogy nem szabad bővítményként, hanem vonzatként jelennek meg: *a szobában/terazon gondolkodom* \leftrightarrow *házasságban/házasságon gondolkodom* (ezekben az esetekben az ontológiai metafora forrástartománya a TARTÁLY és

FELÜLET képi séma). A másodlagos és harmadlagos tudástartalmak önmagukban kiterjesztett jelentéssel bírnak, ahogyan az előző részfejezetben már utaltunk rá, az elsődleges tudástartalmak szolgálnak számukra forrástartományként. Azon lexikai elemek esetében, amelyek több tudástartalmat is képviselhetnek, általában a tudásszerkezetet jelölő szemantikai konfiguráció kódolja, hogy mely tudástartalomról van szó, e szemantikai konfigurációk pedig olyan konvencionális metaforákon alapulnak, mint A CSELEKVÉS DOLOG vagy AZ ÁLLAPOT TARTÁLY: *írás közben* CSELEKVÉS *ne zavarj*; *írásban* ÁLLAPOT *kell bejelenteni a lakcímváltoztatást*. Kijelenthető tehát, hogy morfológiai tudásunknak nem csupán a képi sémák képezik részét, hanem a velük kapcsolatos metaforák is.

4.4.4 Aktív zóna

Az aktív zóna (LANGACKER 1987) „az összetett jelentésszerkezetek kontextuálisan előhívott része” (TOLCSVAI NAGY 2013: 381), és mint ilyen, minden nyelvhasználati eseményre jellemző, bár jelöletlen (nem szimbolizált) kognitív művelet eredménye. Az aktív zóna a morfológiai szavak unipoláris szerveződésének inherens részét képezi, az aktivált zóna rendszerint előtérbe kerül, míg a nem aktivált zóna háttérben marad: a *lemostam az autót*, *szép autó* konstrukciókban az ige és a melléknév az *autó* morfológiai szó jelentésszerkezetének konstitutív zónáját aktiválja (karosszéria stb.), míg a *gyors autó*, *gyorsuló autó* esetében a melléknév és az igenév révén annak funkcionálisnak vagy teleologikusnak nevezhető zónája kerül a figyelem előterébe. A aktív zóna műveletét kiváltképp fontos elkülönítenünk a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT (l. (3)-as példa) és az EGÉSZ A RÉSZ HELYETT (l. (4)-es példa) metonímiától.

- (3) Nedzsef mellett egy katonai ellenőrzőponthoz hajtott egy iraki **taxi**.
- (4) **Magyarország** 44 év után kijutott az Európa-bajnokságra.

A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT művelet különbözősége az aktív zónától koreferencia tesztekkel kimutatható: *Pedig ez az autó tényleg lassúbbnak érződik, ✓ hiába van kitakarítva. ↔ Nedzsef mellett egy katonai ellenőrzőponthoz hajtott egy iraki taxi, *és rágyújtott egy cigarettára*. Az EGÉSZ A RÉSZ HELYETT azonban nem minden esetben határolható el tőle koreferencia tesztekkel: *Magyarország – ✓ melynek fővárosa Budapest – 44 év után kijutott az Európa-bajnokságra*. A *gyors autó*, *gyorsuló autó*, *szép autó* példák azonban

megkülönböztethetők mindkét típusú metonímiától az alapján, hogy metonimikus konstruálással ugyan fogalmi kontiguitással rendelkező, de különböző tudástartalmú entitások között létesítünk kapcsolatot. (3) esetében: ARTEFAKTUM → EMBER; (4) esetében: HELY → EMBEREK.

Lexikai elem	Lexikálisan kódolt entitás tudástartama	Szándékolt entitás tudástartama	Írány és művelet
<i>autó</i>	ARTEFAKTUM	ARTEFAKTUM	EGÉSZ→RÉSZ aktív zóna
<i>Magyarország</i>	HELY	EMBEREK	EGÉSZ→RÉSZ metonímia
<i>taxi</i>	ARTEFAKTUM	EMBER	RÉSZ→EGÉSZ metonímia

10. ábra. Az aktív zóna és a metonímia elhatárolása a tudástartalmak alapján

A tudástartalmak vizsgálata így alkalmas a két jelenség szisztematikus elkülönítésére is (PARADIS 2004). Az aktív zóna meghatározható a szemantikai póluson is összetett morfológiai szó egy aspektusának kiemeléseként, míg a metonímia kognitív funkciója hozzáférés létesítése két, a tudáskeretben fogalmilag érintkező, ám különböző tudástartalmú szimbolikus nyelvi egység között. Az aktív zóna a morfológiai szónál lehet unipoláris, mint a fenti példában (*autót vezet, autót mos, gyors autó, új autó*), ám bizonyos képi sémák szimbolizációi képesek egyúttal a lexikai elem jelentésének egy bizonyos részére irányítani a figyelmet. Ebben az értelemben a *villamoson, autóban* kompozitumok morfoszemantikailag jelöltnek tekinthetők, mert kidolgozzák a komplementum azon alszerkezetét, amely megfeleltethető az 'utastér' zónának. Ezzel együtt az aktív zóna többnyire szemantikailag jelöletlen, csupán közvetetten kapcsolódik morfológiai tudásunkhoz, ám a morfológiai szó lényegileg poliszém természetére irányítja a figyelmünket.

4.4.5 Az előtér és háttér megoszlása

A Gestalt-pszichológiából ismert előtér–háttér szerveződés, amely általános percepcionális és figyelemi tényező, a Bevezetésben már definiált trajektor és landmark megkülönböztetéseként tekinthető bipolárisnak. A trajektor (TR) és a landmark (LM) fogalmi aszimmetriájának (a TR az előtérben álló, feltűnőbb résztvevő, a LM pedig a háttérben lévő, másodlagos résztvevő) szemantikai jelöltsége a magyarban is alapvető – ahogyan a szalienencia morfológiai tényezőinek vizsgálatakor kiemeltük, az alanyeset mint

alapalak a legfeltűnőbb és a legkönnyebben hozzáférhető, ezért a mondatban általában trajektor szerepű résztvevőt szimbolizál.

Ugyanakkor bizonyos mértékig a fent említett, általánosabb előtér–háttér megkülönböztetés is része morfológiai tudásunknak, tehát morfoszemantikailag jelöltek azon szóalakok megvalósulásai, amelyek leképezik a téri percepciót – ez akkor figyelhető meg, amikor a szemantikailag trajektorként kidolgozott figura jellemzően kisebb, mobilisabb, mint a szemantikailag általában landmarkként kidolgozott nagyobb, stabilabb alap (*a bicikli a kerítésnél áll – ?a kerítés(*TR*) a biciklinél(*LM*) áll*). Ezzel összefüggésben a figura általában EMBER tudástartalmú, cselekvő, vagy legalábbis élő (ÁLLAT, NÖVÉNY). Léteznek azonban olyan vonzatstruktúrák is, ahol tipikusan a landmarkként kidolgozható másodlagos figura rendelkezik EMBER tudástartalommal (*érdekel az irodalom*). Az európai nyelvekben ez általában a *tetszik* és az *érdekel* ige vonzatstruktúrájára jellemző. Ez a szemantikai konfiguráció morfoszemantikailag szintén jelöltnak tekinthető, esetenként kevésbé felel meg a beszélők nominatív nyelvekre jellemző kognitív hierarchiájának, ezért sokszor nehezebben is feldolgozható (főként nyelvtanulóknál figyelhető meg, hogy ha hiányzik a forrásnyelvükből a szerkezet, akkor nehezen sajátítják el a vonzatstruktúrát).

Relációs természetüknél fogva a melléknév és ige reprezentációjának inherens részét képezi a trajektor–landmark szerveződés. A melléknév általában a főnév landmarkjaként dolgozódik ki, a főnév pedig a melléknév trajektoraként (pl. *piros(*LM*) autó(*TR*)*), míg az igeik sematikus figuráik révén rendelkeznek e fogalmi aszimmetriával (pl. *valaki(*TR*) ül valahol(*LM*)*), így a melléknévi és igei alapalakokkal asszociálódó főnévi levezetett alakok szempontjából is fontos vizsgálatuk. A kognitív nyelvtanban a következő részfejezetben vizsgált kompozitszerkezetek ugyancsak trajektor–landmark szemantikai leírást kapnak, ám jól látható, hogy az előtér–háttér viszonyok elsősorban a szónál nagyobb konstrukcióknál bírnak jelentőséggel.

4.4.6 Profilálás és integráció

A komponensszerkezetek integrációja és a kompozitum profilálása különbözőképpen lehet része morfológiai tudásunknak. A magyarban az integráció általában alakilag leképeződik, azaz szemantikailag jelölt, amire jó példa a fej-komplementum szerkezetek esetében, hogy a komplementum és fej komponens fonológiai struktúrája különbözőképpen (például kötőhangzóval) integrálódik az egyes hangzássémákban. Az összetételek integrációja a fonológiai póluson szupraszegmentálisan követhető végig, jellemzően ugyanis

egyhangsúlyos hangzássémát dolgoznak ki: *darázscsípés*, *kutyaharapás*, *tévénézés*. A kompozitumokat négy, részben összefüggő tényező határozza meg: a megfelelés, a profilmeghatározottság, a konceptuális és fonológiai autonómia vagy függőség, valamint a konstituencia (l. lejjebb).

A kompozitum komponensei részleges szemantikai megfelelésben állnak, általában a fogalmilag autonóm elem (pl. az *asztal* főnév mint DOLOG) részletes jelentése leképeződik a függő elem (pl. -(V)*n* inflexiós morféma mint VISZONY) egy sematikus alszerkezetére (felület←az asztal felülete), és általában a függő elem profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (pl. az *asztalon* mint VISZONY) „elősegítve az elemezhetőséget, felismerhetőséget” (TOLCSVAI NAGY 2013: 385). A kontinuumelvnek megfelelően ezen integrációs séma minden nyelvi szinten érvényesül, különbség csupán a fonológiai struktúrák nagyságában van. E struktúrák felépülését a konstituencia határozza meg, azaz „a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak, és előrehaladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre” (TOLCSVAI NAGY 2013: 268), ezen előrehaladás azonban olyan sokrétű és egyénileg annyira eltérő lehet, hogy a kompozitum ezen aspektusát a kognitív nyelvtanban az utóbbi időben kevésbé tartják fontosnak.

A kompozitumszerkezetek lehetnek fej-komplementum struktúrák, amelyek esetében a fonológiailag autonóm komponens (*csizma*) kidolgozza a sematikus jelentésű, konceptuálisan és fonológiailag is függő profilmeghatározó (-*t*) jelentését (*csizmát*); és lehetnek fej-módosító struktúrák (pl. *piros csizma*), amelyek esetében a konceptuálisan függő komponens (*piros*) kidolgozza a konceptuálisan autonóm komponens (*csizma*) egy alszerkezetét, és egyúttal a *csizma* specifikusabb jelentése leképeződik a *piros* sematikusabb jelentésére. A magyarban a morfológiai szavakat illetően mind a fej-komplementum struktúrák (*házban*, *egyetemi*), mind a fej-módosító struktúrák (*autóverseny*, *versenyautó*) esetében szemantikailag jelölt, alakilag kidolgozott a profilálás, minthogy a profilmeghatározó elem a kompozitum jobb oldalán helyezkedik el. Az összetételek esetében a profilálás szemantikai jelöltsége abban is megnyilvánul, hogy a profilmeghatározó elem határozza meg az egység vokális profilját is [[*verseny*]*autó*]→[*ban*].

Az elemek konceptuális autonómiája a magyar nyelvben szemantikailag jelölt annyiban, hogy általában fonológiai autonómiával jár együtt. Ahogy azonban már az előző fejezetben említettük, az autonómia (amely végső soron fokozati jellegű l. főnév>ige>névutó>rag) és a potenciális önálló előfordulás egymásnak nem megfeleltethető fogalmak (LANGACKER

1987: 408). Különbség van ugyanis között, hogy egy nyelvi struktúra mindig egy másikkal együttesen fordul elő az adott kompozitszerkezet integrált részeként (*lov-*); vagy egy struktúra feltételez egy másikat azáltal, hogy egy alapalak levezetett alakra való leképeződése révén mint művelet vagy funkció határozható meg (*-at*). Minthogy az autonóm komponensszerkezetek a magyarban szemantikailag jelöltek potenciális önálló előfordulásuk révén, más szóval a fonológiai és konceptuális függőség párhuzamosságot mutat, így a csupán bizonyos konstrukciókban előforduló tövek morfoszemantikailag (ahogy természetesen morfofonológiailag is) jelöltnék tekinthetők.

4.5 Összefoglalás

A fejezetben a morfológiai szót szimbolikus egységként közelítettük meg, amelynek mind fonológiai, mind szemantikai pólusa vizsgálható unipoláris és bipoláris aspektusból. Meghatároztuk a fonológiai és szemantikai jelöltség fogalmát a fonetikai és konceptuális potenciál adott nyelv általi kiaknázásaként, illetőleg a morfológiai szó fonológiai és szemantikai közegeként. A fonológiai jelöltségtől és a típusalapon elsáncolt sémáktól unipolárisan eltérő morfológiai szót morfofonológiailag jelöltnék, a szemantikai jelöltségtől és a típusalapon elsáncolt sémáktól bipolárisan eltérőt pedig morfoszemantikailag jelöltnék tekintjük. Ezután előfeltevéseket fogalmaztunk meg azzal kapcsolatban, hogy a kognitív szemantikában leírt fogalmi reprezentációk és konstruálási műveletek mennyiben lehetnek részei a bipoláris morfológiai tudásnak, azaz mennyiben tekinthetők szemantikailag jelöltnék. A magyar főnévre vonatkozó morfológiai tudás vizsgálata kapcsán a legrelevánsabbnak a morfolexikai kategóriákban szerveződő tudástartalmak és az elsősorban inflexiók konstrukciókban jelölt tudásszerkezetek és képi sémák bizonyultak, ezért a magyar főnév szemantikai terének vizsgálata e konceptualizációkból indul ki. Az aktív zóna tipikusan a morfológiai szó unipoláris aspektusát érinti, általában csak közvetetten járul hozzá a szimbolizációhoz, míg az erődinamikai- és előtér-háttér viszonyok elsősorban a szónál nagyobb konstrukcióknál bírnak jelentőséggel, ezért a magyar főnév leírását illetően a deverbális képzés szempontjából lehetnek fontosak, amint azt az *-Ás* képzős főneveket vizsgáló esettanulmányban igyekszünk megvilágítani. A metonímia és a metafora szerepe morfológiai konstrukciókban ugyancsak kérdéses, a jelentéskiterjesztés műveleteire a melléknév–főnév konverziót vizsgáló esettanulmányban térünk vissza részletesebben. Végezetül megállapítottuk, hogy a profilálás és az integráció bipolárisan is megragadható a magyar kompozitumokat illetően.

5. A magyar főnév fonológiai tere

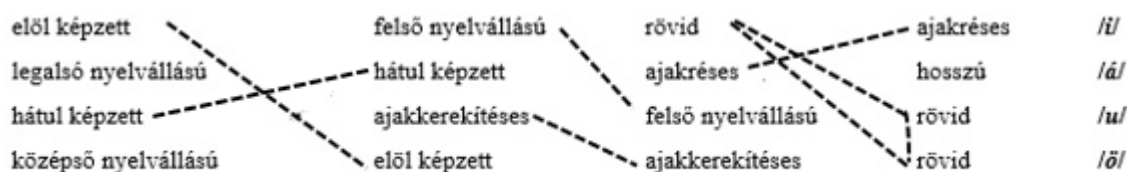
A magyar főnév alaki kidolgozását meghatározzák azon fonológiai és fonotaktikai sémák, amelyeket a testesültség által kondicionált fonetikai potenciálból kiaknáz a magyar nyelvi megismerés, tehát amelyek a dolgozat jelöltségelméletében fonológiailag jelöltnek tekinthetők. A főnév alaki kidolgozásának közegét képező fonológiai tudás fiziológiai alapjainak a beszédhangzás akusztikai, artikulációs, percepcióos vonatkozásai éppúgy részét képezik, mint a hangzás elméleti reprezentációja, ugyanis a nyelvhasználóknak elsősorban fizikai természetű, fiziológiai képességeik által meghatározott artikulációs és percepcióos beszédtapasztalatai vannak, és e tapasztalatok épülnek be a fonológiai tudásba. A beszédhang a folyamatos beszédből absztrahált „prototipikus artikulációs-akusztikai-percepcióos konfiguráció” (MARKÓ 2017: 76), ahol az absztrakció alapja, hogy a nyelvi hangzás egyes részeit bizonyos – a folyamatos beszédben természetesen tökéletesen soha nem megvalósuló – tulajdonságok és működési elvek kötik össze. A fonéma ugyancsak a beszéd szegmentális aspektusához kötődő, a beszédhangokból absztrahált, tehát azoknál is magasabb szinten elvonatkoztatott séma, azonos szerepű beszédhangok funkcionális kategóriája, amelynek funkcionalitása elsősorban a minimális párokban megfigyelhető jelentés-megkülönböztető szerepéből fakad. A fonológiai tudás legfontosabb diszkurzív alapja a hangzó nyelv elsajátításának közösségi feltételrendszere.

A fejezetben a beszéd szegmentális aspektusának fogalmi megközelítése az uralkodó, elemzésünk alapegysége nem a beszédhang, hanem a fonéma és a szótag, illetve az ezekből felépülő, a konstrukciós séma fonológiai pólusaként értelmezett hangzásséma, azaz a fejezet nem fonetikai, hanem fonológiai kiindulású, a beszédhangok – köznyelvi – célkonfigurációját veszi alapul, de szem előtt tartja az elméleti reprezentáció artikulációs, percepcióos alapjait is. Az első részfejezetben a fonológiai és morfofonológiai jelöltségi viszonyokat tekintjük át a magyar főnév vonatkozásában unipoláris aspektusból, ezután a másodikban megvizsgáljuk a beszédhangok koartikulációs mintázatainak fonológiai relevanciáját, és a morfológiai szó egészleges, hangzásséma alapú megközelítésének érvényessége mellett érvelünk. A harmadik részfejezetben a sematikus jelentésű bipoláris fonológiai struktúrák alaki kidolgozásának keretében vizsgáljuk a morfológiai szó vokális profiljaként értelmezett magánhangzó- harmóniát és a toldalékok hangzássémákban betöltött szerepeiből kirajzolódó mintázatokat. A negyedik részfejezetben a részletes jelentésű bipoláris fonológiai struktúrák, a gyökök és tövek aspektusából modellezzük a

magánhangzók rövidülésére, nyúlására és kiesésére is kiterjedően a főnévi tárgyeset, többes szám és superessivus összefüggő morfológiai hálózatát. A fejezet célja egyfelől a magyar főnévi alapelakok és -konstrukciók fonológiai terének nem teljességre törekvő, de modellértékű leírása, másfelől a vizsgálat a morfológiai szó alaki oldalát illetően a dolgozat általános kutatási kérdésének megválaszolását is célozza (milyen természetű a morfológiai tudás, milyen szinteken ragadható meg és mi tartozik bele?).

5.1 Fonológiaiilag jelölt hangok és hangsorok

Az artikulációs bázis szempontjából a magyar fonológiai hálózat magánhangzói a nyelv vízszintes pozíciója (előlképzett /i/, /í/, /e/, /é/, /ü/, /ű/, /ö/, /ő/; hátulképzett /u/, /ú/, /o/, /ó/, /a/, /á/), az ajakműködés (kerek /ü/, /ű/, /ö/, /ő/, /u/, /ú/, /o/, /ó/, /a/; kerekítetlen /i/, /í/, /e/, /é/, /á/), a nyelv függőleges helyzete és az állkapocs nyílásszöge (felső nyelvállású /ü/, /ű/, /u/, /ú/, /i/, /í/; középső nyelvállású /é/, /o/, /ó/, /ö/, /ő/; alsó nyelvállású /a/, /e/; legalsó nyelvállású /á/), valamint a hosszúság alapján (rövid /i/, /ü/, /u/, /ö/, /o/, /e/, /a/; hosszú /í/, /ű/, /ú/, /ő/, /ó/, /é/, /á/) szerveződnek. A magánhangzók kategóriáját a fenti tulajdonságok alapján tehát összeköti családi hasonlóság elve (family resemblance) és radiális kategóriát képeznek:

11. ábra Példa a magánhangzók családi hasonlóságára

Az ábrán az /á/ és /ö/ magánhangzónak nincsenek közös tulajdonságai, bizonyos tulajdonságokban azonban mindketten osztoznak például az [i] és [u] magánhangzóval, így végső soron a hálózatban összekapcsolódnak, a magyar beszélők számára magánhangzókként közvetetten asszociálódnak. Továbbá, a beszédhang sémák fenti négy tulajdonság alapján szerveződő nyálábjai prototípus-elvűek, például az artikulációs szempontból valójában középen képzett /á/ a hátulképzett nyáláb periferikus eleme annyiban, hogy az /u/, /ú/, /o/, /ó/, /a/ példányokkal összefüggő elméleti reprezentációja csupán a morfológiai szó alaki kidolgozása felől térképezhető fel, vagyis „a mintázatokból elvont absztrakt magánhangzó-tulajdonságok tehát nem minden esetben egyeznek meg az

artikulációs konfigurációból adódó sajátosságokkal” (MARKÓ 2017: 184). A prototipikalitás a morfológiai szó alaki kidolgozását is érinti, ugyanis az előlképzett /e/, /é/, /i/, /í/ fonémák kevésbé határozzák meg a morfológiai szó magánhangzóinak képzés helye szerinti profilját, mint az akár beszédhang sémaként valójában átmeneti jellegű /á/ (*tányérban*).

A magyar főnév alaki kidolgozása szempontjából a lehetséges szótag sémák körének meghatározásán túlmenően is jelölt mind az – a már feltehetően az ősmagyar kori morfológiai konstrukciókban is különálló nyalábokban differenciálódott – előlképzettség és hátulképzettség (*házban, tűzben*), mind az ajakréses–ajakkerekítéses oppozíció az előlképzett magánhangzók esetében (*törökök, fegyverek*), mind a – beszédhang sémáktól olykor függetlenül az elméleti reprezentációban minimális párként feldolgozott – hosszú–rövid oppozíció (*víz, vizet, tűz, tüzet, kacsá, kacsát, teve, tevét*), mind pedig a nyelv függőleges helyzetének oppozíciói (*házat, botot, botokat, törökök, tölgyek, törököket*).

Nem pusztán a magánhangzók egyes nyalábjai példány- és prototípusalapúak, hanem maga a magánhangzó kategória is. Az azonos akusztikai és artikulációs tulajdonságokkal jellemezhető szonoránsok egy részét magánhangzóként, más részét mássalhangzóként dolgozzuk föl, és ezzel részben összefüggésben az approximánsok, tremulánsok és nazálisok magánhangzószerűbbek a prototipikus mássalhangzóként jellemezhető obstruenseknél, ami – mint később látni fogjuk – olykor a főnevek alaki kidolgozásában is szerepet játszik. A prototipikus mássalhangzók a magánhangzóktól eltérően zöngétlenül is ejthetők és képzésükkor a tüdőből kiáramló levegő valamilyen akadályba ütközik a toldalékcsőben. A fonetikai potenciálból a magyar nyelvi megismerés a képzés helye, a képzés módja és a hangszalagműködés alapján a következő mássalhangzókat absztrahálja: labiális, alveoláris, palatális, veláris zöngés és zöngétlen zárhangok (/p/, /t/, /ty/, /k/, b/, /d/, /gy/, /g/) és réshangok (/f/, /sz/, /s/, /h/, /v/, /z/, /zs/), valamint alveoláris, palatális zöngés és zöngétlen zár-réshangok (/c/, /dz/, /cs/, /dzs/). A /dz/ fonológiai jelöltsége mellett egyedül az szól (vö. SIPTÁR 1994/2016), hogy célkonfigurációja megjelenik egyes morfológiai szavak alaki kidolgozásában (*edzés*). A már említett szonoránsok a mássalhangzók hálózatahoz zöngességük és képzési helyük révén kapcsolódnak (labiális, alveoláris, palatális nazálisok /m/, /n/, /ny/; alveoláris, palatális approximánsok /l/, /j/, illetve alveoláris tremuláns /r/). Oppozícióként tehát a négy képzési hely, az obstruenseknél (a /h/ kivételével) a hangszalagműködés, illetve a további három-három típusra bontható képzési mód jelölt fonológiaiilag.

A magyar főnév alaki kidolgozását meghatározó fonotaktikai elv, hogy a magánhangzók és mássalhangzók reprezentációja erőteljesen elkülönül a fonológiai struktúrákat illetően, ugyanis a szótagok hangzóssági középpontja, azaz szótagmagja csak magánhangzó lehet (szemben például több európai nyelvvel is). A mássalhangzók hangzóssági hierarchiája azonban a magyar nyelvben is alapvető (approximáns, tremuláns > nazális > réshang > zár-réshang, zárhang), aminek következtében a többelemű szótagkezdet vagy szótagzárlat hangzóssabb eleme közelebb van a szótagmaghoz.

A magyarban megfigyelhető szótagmintázatokat tekintve nincs olyan főnév, amely egyetlen magánhangzóból állna (V), azaz az egyetlen szótagból álló alapelakok is tartalmaznak szótagkezdetet vagy szótagzárlatot (*őz, nő*). Az ősmagyar kori tövéghangzók eltűnése és a pótlónyúlás nagyban megváltoztatta a főnevek alapelakjainak szótagsémáit is (VCV→VC, CVCV→CVC), ma már többségben vannak a hosszú magánhangzót tartalmazó egy szótagú gyökök. Egyelemű szótagkezdeten (CV, CVC) eltérő mértékben ugyan, de a főneveknél is előfordul minden mássalhangzó (*tó, fék*), a kétagú szótagkezdeteken (jellemzően CCVC, CCVCC, CCVCV) pedig vagy a hangzóssági hierarchia érvényesül és a szótagmaghoz közelebbi /l/, /r/, /v/ mássalhangzó hangzóssabb a szótagmagtól távolabbi mássalhangzónál (*próba, krém, klór, kvarc*) és/vagy a szótagkezdet első eleme /s/, /sz/ (*sport, sztár, start, smink, svindli, sláger*). Miképpen korábbi jövevényszavaink is utalnak rá, e szótagséma a magyarban sokáig jelöletlen volt (*stol – asztal; sco-la – is-ko-la; sla-ma – szal-ma; slu-ga – szol-ga*). A háromelemű szótagkezdetek első eleme jellemzően szintén /s/, /sz/, e főnevek is jövevényszavak (*sprint, sztráda, stressz*), és bár esetükben a hangzóssági hierarchia nem érvényesül maradéktalanul, a szótagmaghoz legközelebbi mássalhangzójuk szintén tremuláns.

A főnévi alapelakok több elemű szótagzárlatainak mintázatában (jellemzően CVCC) szótagmaghoz közelebbi hangként a szótagkezdeten is domináns /l/ és /r/ mellett (*talp, szörp*) megjelennek a nazálisok (*lomb, bank*) és a hangzóssági hierarchiának megfelelően külső elemként a nem nazális palatális mássalhangzók (*konty, tárgy, pajzs, kulcs*), a zárréshangok (*polc, kulcs*) és a /v/ mellett tehát más zöngés réshangok is (*rajz, pajzs*). A hangzóssági hierarchiát szótagzárlaton is csupán néhány /s/ és /sz/ külső elemű szótag nem érvényesíti (*taps, keksz*).

Minthogy a magánhangzók fonológiai jelölt szótagsémákban betöltött szerepe elsősorban a toldalékmintázatokban játszik fontos szerepet, azokkal a sematikus jelentésű bipoláris struktúrák alaki kidolgozásával kapcsolatban foglalkozunk.

5.2 A főnév morfortaktikai áttetszősége – koartikuláció és hangzásséma

Mint eddig láttuk, a beszédhang sémák tulajdonságai befolyásolják a fonológiai struktúrák felépítését. A beszédhang- és fonéma mintázatok azonban csupán részleges átfedést mutatnak. A beszédhangokat illetően például „A magyarban nem áll egymás mellett két, zöngésség tekintetében eltérő obstruens” (MARKÓ 2017: 192), ugyanakkor a regresszív hasonulás ellenére a morfológiai hálózatban a fonémák elméleti reprezentációja nem feltétlenül változik meg: pl. a *kalapban*, *padja* inflexiók alakok és a *barátság* derivátum a zöngésségi hasonulás, illetve az összeolvadás ellenére fonológiailag asszociálódnak a *kalap* és *pad* tövekkel, illetve a *barát* gyökkel, miképpen analógia alapú konstrukcióba illeszkedésükkor a séma más jellegű fonológiai struktúrával rendelkező példányaival is: *kalapban* – *hajóban*, *barátság* – *jóság*, *padja* – *autója* (amit ráadásul a magyar fonémajelölő írásmód már gyerekkorban megerősít). A koartikulációs mintázatok a beszédhangokat érintik közvetlenül, és a hangokat minimális párokként feldolgozó, absztraktabb fonéma szinttől eltérően a zöngésség–zöngétlenség oppozíciónak – mint láttuk – a beszédhang sémáknál nincs funkcionális jelentősége. A mai főnévi morfológiai szavaknál rendszeres jelenségnek tekinthető a zöngésségi hasonulás bizonyos helyviszonyragos alakokra (*babtól*, *papból*), az összeolvadás és szibilánshasonulás pedig elsősorban a *-ság* képzős alakokra és a harmadik személyű birtokos személyjeles alakokra vonatkozóan (*kétség*, *barátjuk*, *zöldje*, *egészség*), ez azonban még nem jár együtt feltétlenül a szimbolikus viszonyok elmosódásával. Vélhetően a beszédhang célkonfigurációja is változatlan marad, hiszen például a nazálisok regresszív mássalhangzóhoz való igazodása esetén (*hangja*, *hamva*) az illető beszédhang sémák ([ŋ], [ɲ]) – szemben az előző példákkal – fonéma szinten a hálózat más példányaiban sem absztraháltak. A morfortaktikai áttetszőség tehát kevésbé a beszédhangok, mint inkább a fonémák felől közelíthető meg.

Bár a koartikulációs mintázatok alacsonyabb absztrakciós szinten működnek és (morfo)fonológiailag nem feltétlenül relevánsak, a beszédhang- és fonéma sémák természetesen egészen soha nem is válnak el egymástól, amiből kifolyólag koartikulációs mintázatok absztraktabb szinten is hangváltozásokat idézhetnek elő. Erről tanúskodnak a magyarban a *-ja/-je* személyjel és a *-vá/-vé* rag hiátustöltő mássalhangzói is (*fája*, *tüvé*). A beszédhang- és szótagsémák érintkezése a fonémákkal, azaz a morfortaktikai áttetszőség elve fontos szerepet játszik a magyar főnevek alaki kidolgozásánál is. A szimbolikus viszonyok könnyebb feldolgozhatóságát szolgálják a kötőhangzók, amelyek nyelvtörténetileg hagyományosan tövéghangzóként (l. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 1991), szinkrón szempontból pedig

sokszor előhangzóként kategorizáltak (MGR. 2000), ám funkciójuk nézetünk szerint nem az „építőkocka-elven” működő szegmentálás-, hanem a morfológiai szó egészlegessége felől ragadható meg (l. SZILÁGYI 2013).²⁷ A hangzásséma a konstrukciós séma fonológiai pólusa, amelynek szegmensei a bipolaritás különböző fokozatait mutatják. A kötőhangzók képzés helye szerinti profilt is kidolgoznak, jellemzően a névszói lexikai kategóriákat is szimbolizálják (l. 8. fejezet), de alapvető funkciójuk a toldalék hangzósságának növelése, ezért pusztán a fonotaktikai mintázatokból, a fonológiailag jelölt mássalhangzó-kapcsolatokból nem következtethetünk a szükségességükre: a /ck/ unipolárisan megfelelő mássalhangzó-kapcsolat, akár kételemű szótagzárlatként is (*barack*), ám a /c/ után egy bipoláris /k/ toldalékként nem eléggé hangzós, ezért szükséges esetben kötőhangzóval dolgozza ki a hangzásséma függő elemét (*malacok*). A birtoktöbbsesítő jeles konstrukció hangzássémája – amelynek kidolgozása egyébként sem vezethető le „építőkocka-elven” a birtokos személyjeles konstrukcióból (*hajója – hajói, barátja – barátai, barátjuk – barátaik*) – például /i/ elemű magánhangzó- és szótag-kapcsolatot kíván meg, amely kíváncsnak a morfológiai szavak egészlegesen tesznek eleget, ha szükséges, akkor – vokálisan profilált – kötőhangzóval: (*ha-j/ó-i/d – ba-b/á-i/ – a-da-t/a-i/m – ké-m/e-i/nk*).²⁸ Ennek megfelelően maga az ún. pótlónyúlás jelensége is csupán a szimbolikus viszonyokat nem szekvenciaszerűen, hanem globálisan aktiváló hangzásséma felől közelíthető meg: a *hó-val – sár-ral – bot-tal* és a *hó-vá – sár-rá – bot-tá* alakokban nem maga a mássalhangzó (/v/, /r/, /t/), hanem annak az egészleges hangzássémában (pontosabban az utolsó szótagban) betöltött szerepe aktiválódik, és az egyes példányok ekképpen asszociálódnak azonos mintázatban. Általánosságban is kijelenthető, hogy az ún. tőalternánsok és toldalékok (*kacsá-, -ból, -ai, -ök*) csupán az adott konstrukciók hangzássémáinak megfelelő elvek szerint különbözőképpen kidolgozott szegmentumok tudományos absztrakciói. A szavak fonológiai pólusának egészleges, hangzásséma alapú megközelítése természetesen azzal jár, hogy „egy ilyen grammatikának (...) egyáltalán nincsen morfológiája, legalábbis olyan, amilyenhez mi a mi grammatikáinkban hozzászoktunk, vagyis ahol a toldalékokat kellene szabályok alkalmazásával a tövekhez ragasztani” (SZILÁGYI N. 2013: 259). A konstrukció hangzássémájának analógiás kidolgozásában a szemantikai pólushoz hasonlóan fontos

²⁷ Megjegyzendő, hogy míg a hangzássémák a morfológiai szó nagyságú konstrukciók esetében tipikusan szegmentális felépítésűek, addig a nagyobb és elvontabb vagy szintaktikai jellegű konstrukcióknál (l. összetétel) a szupraszegmentális minőség játszik kiemelten fontos szerepet.

²⁸ Kérdéses, hogy e szavak éppen szótaghatáron lévő, hiátustöltő [j] hangja a beszédhang séma vagy a fonéma szintjén absztrahált-e.

szerepet játszik az akkomodáció, minthogy „a komponensek alkalmazkodnak egyes részleteikben a többihez” (TOLCSVAI NAGY 2013: 93) a fonológiai póluson is. A következőkben azt mutatjuk be, miként határozza meg a főnévi lexikai elem a hangzásséma sematikus jelentésű elemének kidolgozását, illetve, hogy a lexikai elem fonológiai struktúrája miképpen integrálódik a hangzássémába.

5.3 Sematikus jelentésű bipoláris struktúrák alaki kidolgozása

Ahogyan a többféleképpen (-sÁg, -bÓl stb.) és az egyféleképpen (-ig, -é birtokjel stb.) kidolgozható főnévi toldalékok heterogenitása is mutatja, a toldalékok kidolgozása lényegileg nem különbözik a főnevek és más szófajú szavak, vagy a gyökök, az inflexiós alakok és az – alapalakként funkcionáló – derivátumok esetében.²⁹ Mindez azzal is együtt jár, hogy egymástól független – vagy grammatikalizálódott – konstrukciós sémákból hasonló (*útja, tudja, török, török, hegyek, megyek*) vagy akár homonim alakok emergálódhatnak (*szánja^V – szánja^N, sírok^V – sírok^N*). E megvalósulások kidolgozási távolsága azonban a közös elvonatkoztatott sémától ([tő-toldalék]) elég nagy ahhoz, hogy mindez ne okozzon nehézséget a feldolgozásban, szemben azon esetekkel, ahol a megvalósulást specifikáló közös elvonatkoztatott sémától (pl. [ige-személyrag]) való kidolgozási távolság kisebb, l. „a homonímia elkerülésének elve általában a legerősebb ugyanazon a ragozási soron [paradigmán] belül; erős akkor is, amikor két ragozási sor különböző személyű és számú alakjait érinti” (KIEFER 2003: 218). Másfelől, minthogy a magyarban a melléknévi konstrukciós sémák kidolgozási távolsága meglehetősen közel áll a főnévi megvalósulásokhoz (és viszont), e távolság növelése érdekében a két séma bizonyos mértékig specifikálódik, a főnévi és melléknévi hangzássémák a nyelv függőleges mozgása révén tendenciaszerűen differenciálódnak (*űdítők – űdítőek, hatalmasok – hatalmasak*), amivel részletesebben a főnév-melléknév konverzió kapcsán a 8. fejezetben foglalkozunk. A továbbiakban a vokális profilmeghatározottságként értelmezett magánhangzó-harmóniát, majd a toldalékok hangzássémákban feltérképezhető mintázatát vizsgáljuk.

²⁹ E tendenciától elkülönül az összetételek már említett magánhangzó-harmóniája, mivel ugyan korántsem szófajspecifikusan, de az összetétel jobb oldali tagja határozza meg a szó vokális profilját (*gátörök*).

5.3.1 A főnév vokális profilmeghatározottsága – a magánhangzók harmóniája

A magyar főnevek alaki kidolgozása nem sematizált szemantikai kontrasztok (élő–élettelen, genus), hanem a főnév magánhangzóinak képzési helye szerint szerveződik legáltalánosabban.³⁰ Sőt, a magánhangzók „harmóniája” kiterjed nem csupán a főnevek esetrendszerére, hanem derivátumokra és minden „nagy” lexikai kategóriára is. A magánhangzók képzési helyének ikonicitása, azaz közvetett, disztribúciósan nem feltétlenül feltérképezhető bipolaritása kontrasztív módon elsősorban az igéknél (*libeg–lebeg–lobog, libben–lebben–lobban*) és mutató névmásoknál (*ez, az*) érvényesül, de akad néhány példa – a deverbális *libegő, lobogó, libbenés, lobbanás* alakokon túl – a főnevek körében is (*derű–ború*). Általánosságban azonban a vokális profil meghatározottsága többnyire „csupán” a főnév alaki kidolgozásának közegeként játszik szerepet, igaz, olykor fogalmi elkülönülést is szimbolizál (*család – cseléd, forgatag – fergeteg – fürgeteg*).

A könnyebb feldolgozhatóság érdekében működtetett vokális profilálás egészen értelmezhető, a vokális profil meghatározásához a szót alkotó egyes magánhangzók esetenként kevésbé járulnak hozzá vagy a szegmentumok felől tekintve egyenesen ellentmondanak neki. A főnévi alapalakok magánhangzóinak egy része egyértelműen meghatározza a levezetett alak vokális profilját, és egyúttal a sematikus többalakú toldalékok kidolgozását (*borban, sörben*). Ilyen jellemzően profilmeghatározó fonémák a következők: /a/, /á/, /o/, /ó/, /ü/, /ű/, /ö/, /ő/, /u/, /ú/. Az /e/, /é/, /i/, /í/ előképzett fonémák profilmeghatározó szerepe kevésbé egyértelmű, mivel amennyiben hátulképzett magánhangzóval együtt szerepelnek az alapalakban, általában nem profilmeghatározók (*tányérok*), miképpen olykor még a csak előképzett magánhangzót tartalmazó – jellemzően egy szótagú alapalakokból levezetett – főnevek esetében sem (*célok*). Ugyanakkor a szakirodalomban előforduló (l. SIPTÁR 2003) „átersztő” vagy „semleges” jelzők is túlzónak tűnnek esetükben, hiszen amellett, hogy profilmeghatározó szerepük olykor nyilvánvaló (*színek, projektek*), azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a toldalékolt szóalak ajakkerekítés alapú profilján keresztül (*kertem ↔ töröm*) az /e/, /é/, /i/, /í/ fonémák valójában a képzési helye szerinti profilt is kidolgozzák; tehát minthogy a kerekésgé harmónia feltételezi a képzési helye szerinti harmóniát, az *üregek, öregek* morfológiai szó toldalékjának alaki kidolgozását legalább annyira meghatározza a tö /e/ fonémája, mint az /ü/, /ö/ fonémák (l. *üregek, öregek ↔ űrök, őrök*). Amennyiben ugyanis az *üregek, öregek* toldalékjának

³⁰ Igaz, a szláv nyelvekben például a fonológiai struktúra és a sematizált szemantikai kontraszt szimbolikusan járul hozzá a főnevek alaki mintázatához (l. -a végződésű nőnemű szavak).

kidolgozását is a jellemzően profilmeghatározó vagy „harmonikus” magánhangzóknak tulajdonítanánk (vö. SIPTÁR 2003) – mint a *tányérok* esetében – úgy a képzés helye szerinti és a kerek ségi harmóniát egymástól függetlenül működő, nem pedig egymásba ágyazódó jelenségeknek kellene tekintenünk. Fokozati értelemben természetesen a továbbiakban is érdemes megtartanunk a profilmeghatározó és nem profilmeghatározó kvázi terminust. Ugyanakkor a profilmeghatározó és nem profilmeghatározó előlképzett magánhangzókat egyaránt tartalmazó szavakat (*üveg, üreg, öreg, süveg, erő*) harmonikusnak tekintjük.

A hálózat- és sémaelvű megközelítés természetesen nem a fonológiai struktúrák háttérében meghúzódó szabályokat feltételez, hanem analógiásan és gyakorisági alapon bizonyos mértékig összefüggő mintázatokat. Ez egyrészt azzal jár, hogy a nem szabályszerű fonológiai struktúrákat nem utalja a „szótárba”, hanem gyenge mintázatként a rendszer részeként értelmezi azokat. Erős mintázatnak tekinthetők 1) a csak profilmeghatározó magánhangzót tartalmazó harmonikus töből levezetett alakok (*út-ban – arany-tól – házasság-ot, űrb-en – öröm-mel*), valamint 2) a profilmeghatározó és nem profilmeghatározó magánhangzót egyaránt tartalmazó harmonikus (*szemölcs, önzőség*) 3) és nem harmonikus (*példány, tányér*) tövekből levezetett alakok. A profilmeghatározottság vizsgálata értelemszerűen ez utóbbi, nem harmonikus típus esetében különösen releváns, hiszen e főneveknél a sematikus toldalék kidolgozása a főnév profilmeghatározó, tehát hátulképzett fonémájától függ (*babérok, példányok*) – e séma alkalmazási tartománya kiterjed a legtöbb, a magánhangzók képzési helye szempontjából heterogén főnévre (*papíron* stb.). Kiemelendő, hogy a profilmeghatározó és nem profilmeghatározó magánhangzót egyaránt tartalmazó harmonikus (*szemölcs*) és nem harmonikus (*példány*) megvalósulások kidolgozási távolsága a nagyon általános [főnév–toldalék] séma esetében is különbözik, utóbbiak ugyanis specifikusabb típust képviselnek. Előbbiek kidolgozási távolságát a háromalakú toldalékok esetében a kerek ségi harmónia növelheti meg, azaz specifikálhatja, ebben az esetben az utolsó szótag határozza meg a morfológiai szó kerek ségi profilját (*szemölcsök, önzőségek*).

A csak /e/, /é/, /i/, /í/ (tehát tipikusan nem profilmeghatározó) magánhangzót tartalmazó, jellemzően egy szótagú, CVC felépítésű (*cél, nyíl, híd, héj*) tövek egy részének képzési hely szerinti profilja hátulképzett, azaz levezetett alakjaik az erős nem harmonikus mintázatba illeszkednek (*célba, nyíllal, héja, hídj* \approx *babérok, példányok*). Főként az új tövek, azaz alapalkként funkcionáló derivátumaik erősítik e mintázatot (*céltalansága, nyílnak*), miképpen a *pirul, pirít* alakokból analógiásan elvont *pír* gyök is megőrizte hátulképzett

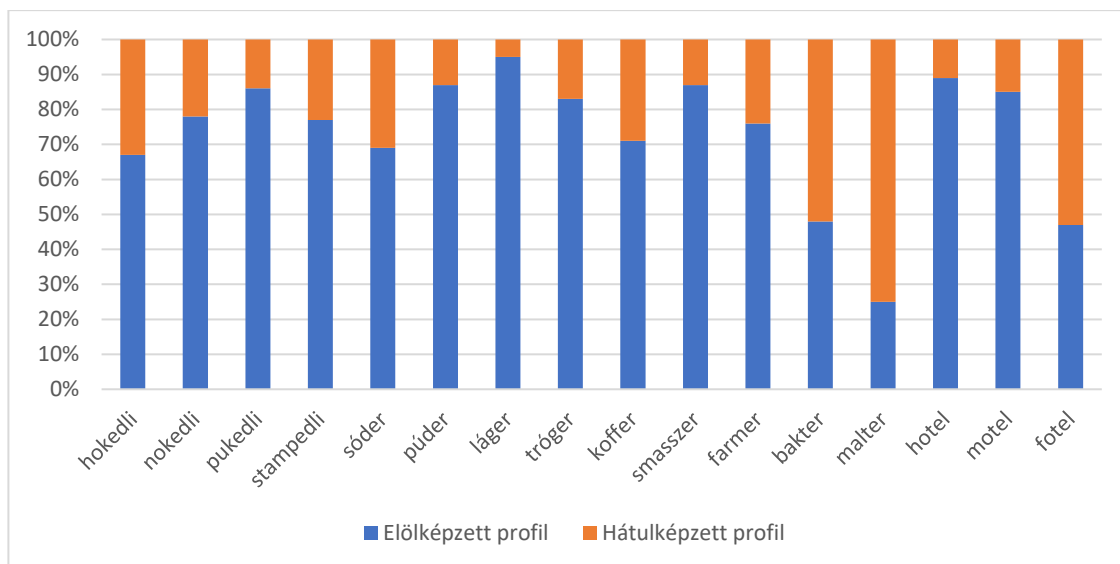
profilját. E főnevek nagyobb része azonban a – szintén erős – harmonikus mintázatba illeszkedik (*vízhez, égre, kéken, télben, déltől, térben, szélben, szélre* \approx *üveghez, szemölcsnek* \approx *úrben*), így természetesen derivátumaik is a harmonikus mintázatot erősítik (*vizesség, vizelet, kékség, térség, szélsőség, szellet, szellő*). A csak /e/, /é/, /i/, /í/ magánhangzót tartalmazó főnevek tehát derivátumaik révén hálózati értelemben valójában két erős mintázattal asszociálódnak (*célok – céltalanságnak* \approx *tányérok – példányok; térben – térségben* \approx *üvegben – úrben*).

Gyenge, azonban jól elkülönülő mintázatot alkotnak a csak tipikusan profilmeghatározó magánhangzót tartalmazó, ám nem harmonikus főnevek: *sofőr, allűr, valkűr, kosztüm, parfüm, nüansz*. E fonológiai struktúra a magyarban olyannyira kevésbé jelölt, hogy csak idegen eredetű főneveket érint, így az ebbe a mintázatba tartozó – jellemzően viszonylag új – jövevényszavak morfofonológiailag jelöltnak tekinthetők. A főnév vokális profilját esetükben az utolsó magánhangzó határozza meg (*nüanszok, kosztümben*), azaz az ajakkerekítés megléte/hiánya szerinti profilmeghatározottság működésének elve (*sofőrhöz, parfümök*) kiterjed a képzés helye szerinti profilmeghatározottságra is. A vokális profil meghatározásának e morfofonológiailag jelölt működése más jövevényszavaknál is megfigyelhető (*projektek*), miképpen e séma versengése is a másik (erős) nem harmonikus sémával (*hotelben/hotelban*). Morfofonológiailag jelöltek és az elsősorban nem harmonikus jövevényszavakra jellemző profilmeghatározottsággal rendelkeznek az -ett végű (*operett, szonett, marionett, molett, omlett*), az -ell végű (*pasztell, modell, akvarell, kartell*), az -ekt végű (*projekt, korrekt*), az -ent végű (*advent, konvent, parlament, komment*), a -(V)zis végű (*analízis, hipotézis, paralízis, hidrolízis*) főnevek és számos -er végű főnév (*partner, karakter, sláger, káder, zsáner, falanszter, fater, muter, klaszter, riporter, október, november, kaliber, kandeláber*). Morfofonológiailag jelöletlenek, tehát a nem harmonikus erős mintázatnak megfelelően dolgozódnak ki a nagy típusgyakoriságú -ír végű (*zafír, asszír, szatír, vámpír, fakír, pionír, mártír*) és -ér végű szavak (*affér, gallér, sumér*), amelyek közül több már viszonylag régi jövevényszónak számít (*tányér, papír, hóhér, tallér*). Előbbiek ráadásul hátulképzett profillal rendelkező egy szótagú szavakkal is asszociálódhatnak, miként az az alábbi ábrán is látható.

12. ábra Az *-ír* végű főnevek hálózatának modellje

A két szótagú *-Cli* végű főnevek (*nudli*, *pudli*, *gugli*, *stangli*, *kugli*, *pakli*, *sámli*, *rumli*, *vádli*, *pracli*, *kurbli*) ugyancsak a fonológiailag jelölt erős mintázatba illeszkednek, azonban a három szótagúaknál – vélhetően a profilmeghatározó magánhangzó toldaléktól való nagyobb távolságával összefüggésben – már az MNSZ (v2.0.5) tanúsága szerint is megfigyelhető a két séma versengése a morfofonológiailag jelölt mintázat dominanciájával (alsó indexben a példánygyakorisági mutatókat jelezzük): *hokedlire*₁₀₂ – *hokedlira*₆₃, *hokedliröl*₃₀ – *hokedliról*₂₃, *hokedlihez*₁₄ – *hokedlihoz*₁, *nokedlivel*₁₆₂ – *nokedlival*₄₇, *nokedliket*₈ – *nokedlikat*₂, *nokedlihez*₆ – *nokedlihoz*₁). A három szótagú *-Cli* végű szavak mellett számos *-er* és *-el* végű főnévnel is látható a két séma versengése. Az alább ábrán e szavak esetében az elől- és hátulképzett toldalékok aránya látható az MNSZ (v2.0v5) korpuszában (az abszolút gyakorisági értékekért l. Melléklet 1.).

13. ábra Jövevényszavak versengő sémái

Jól látható, hogy – bár az egyes tövek példánygyakorisága egyébként igen eltérő – az előlképzett profil a domináns, ami alól csupán a *bakter*, *malter* és *fotel* szavak jelentenek kivételt. Az egyes konstrukciókra azonban nem egyforma mértékben jellemző a versengés, a többes szám például sokkal dominánsabban dolgozódik ki alakilag előlképzett profillal az adott szó mintázatában:

púderek₂₈ – **púderok**₀; púderekben₂₁ – **púderokban**₀; púderrel₅₂ – púderral₁₄

trógerék₁₁₅ – **trógerok**₁₁; trógereket₁₁ – **trógerokato**₀; trógernek₁₆ – trógernak₁₀

smaszerek₈₈ – **smaszerek**₀; smaszereket₉ – **smaszerekato**₀; smaszernek₁₈ – smaszernak₁₄

Erre utal az is, hogy ahol a sémák versengése csak néhány konstrukciót érint, ott ezek elsősorban esetragos alakok:

dzsungelek; dzsungelben₁₃₃₀ – dzsungelban₄₄; dzsungelbe₃₂₈ – dzsungelba₁₃

kábelek; kábel₉₃₆ – kábella₃₂

kartellek; kartellben₁₄₆ – kartellban₂₄; kartellbe₈₂ – kartellba₁₀; kartellre₄₂ – kartellra₅

adventek; adventben₈₀ – adventban₁₁

A három mintázatban tehát az erős nem harmonikus séma (*papírok*, *tányérok*) verseng azon két gyenge mintázattal, ahol a második szótag magja adja a főnév vokális profilját

(*nüanszok, projektek*). A profilmeghatározottság e fonológiai kevésbé jelölt működéséből arra következtethetünk, hogy bizonyos mértékig maguk a versengő gyenge mintázathoz tartozó, tendenciaszerűen viszonylag új jövevényszavak is jelöltek morfofonológiai, ezért alkalmazzák a magyar beszélők esetükben azt a kevésbé rendszerszerű, de kognitív szempontból motivált közelségi elvet, hogy a toldalék kidolgozásakor a hozzá közelebbi magánhangzóra támaszkodnak. Sőt, az sem zárható ki, hogy valójában ezen elvet alkalmazzák a beszélők a látszólag erős nem harmonikus mintázatba illeszkedő jövevényszavaknál is (*dokumentumok, telefonnal*). Mindenesetre a két- és három szótagú - *Cli* végű szavak arról tanúskodnak, hogy az erős mintázatba illeszkedő jövevényszavak esetében is jelentőséggel bír a profilmeghatározó magánhangzó toldaléktól való távolsága (*pu dlival, nokedli vel/nokedli val*).

5.3.2 A főnévi toldalékok összefüggő mintázatai

A sematikus jelentésű bipoláris, fonológiai jelölt hangok és hangsorok egy része nem szótag értékű, és a konstrukciók alaki kidolgozásához egy- vagy kételemű szótagzárlatként is hozzájárulhat (a 13. ábra 1. oszlopa) vagy éppen szótagmag értékben járul hozzá a kidolgozáshoz (2. oszlop). A produktív konstrukciók hangzássémáinál ugyanakkor a szó szótagsémájával és a fonéma beszédhang sémájával is érintkező, tehát morfotaktikailag potenciálisan leginkább áttetsző CVC mintázat a legerősebb (3. oszlop), ezt követik a jellemzően előhangzós, tehát morfotaktikailag a beszédhang sémával való érintkezés szempontjából áttetsző VC (4. oszlop) és a morfotaktikailag szótagolás szempontjából transzparens CV (5. oszlop) fonológiai felépítésű függő szimbolikus struktúrák.

1. C	2. V	3. CVC	4. VC	5. CV
ha-jó/m/	há-z/a/	ház-/ban/	há-z/ak/	ház-/ba/
ha-jó/d/	í-r/ó/	kő-/vel/	cső-d/öt/	hajó-/ra/
ha-jó/nk/	pa-p/é/	lány-/nak/	ál-m/om/	lakó-/ja/
ha-jó/t/		nő-/nél/	lá-b/ad/	asztal-/ka/
ha-jó/k/		bíró-/ság/	he-gy/en/	zené-/vé/
ha-jó/n/		falu-/tól/	je-gy/ük/	Szabó-/né/
		tó-/ról/	fu-t/ás/	
		víz-/ből/	Na-gy/ék/	
		kő-/höz/	stran-d/ig/	
		adó-/juk/		
		úszás-/kor/		

13. ábra A magyar főnév függő bipoláris fonológiai struktúráinak tipikus mintázatai

Előfordulnak még VCC (*kar-d/unk*, *nő-k/ért/*), valamint kétszótagú CCV (*ha-l/acs-ka/*) és VCVC (*taná-r/ot-ok/*) felépítésű sematikus jelentésű bipoláris hangsorok is. Kiemelendő, hogy nem csupán a CVC és CV felépítésű szimbolikus egységek, hanem a magánhangzóval kezdődő egyalakú – tehát vokális profillal nem rendelkező – toldalékok is hozzájárulhatnak szótagolás szempontjából morfolaktikailag áttetsző hangzássémákhoz a magánhangzóra végződő tövekkel (*Feri-/ék/*, *falu-/é/*, *tó-/ig/*, *nő-/ért/*), vagy legalábbis a hiátustöltő [j] beszédhang séma esetükben vélhetően kevésbé absztrahált /j/ fonémaként. Ezzel szemben az ugyancsak V és VC felépítésű -*Ás* és -*Ó* deverbális főnévképzők az egy szótagú, szótagzárlat nélküli igékkel konstrukciójuk hangzássémáját /v/ fonémával dolgozzák ki (*lövő*, *rovás*), míg a harmadik személyű birtokos személyjel eredetileg hiátustöltő /j/ fonémája nem csupán kiterjedt más alakokra (*kabátja*, *kabátjuk*), hanem tovább bipolarizálódott (vö. *fia*, *borja* – *fiúja*, *borjúja*) és immár olykor alkalmas az elidegeníthető–elidegeníthetetlen szemantikai kontraszt szimbolizálására is (vö. KIEFER 2007: 199–202).

A vokális profilt asszociáló hangzássémáknál is meghatározott a toldalék magánhangzójának ajakműködés és függőleges nyelvvállás szerinti tulajdonsága, valamint

időtartama az /ó/ – /ő/ és /u/ – /ü/ kontraszt esetében (*borból – sörből, lányunk – gyerekünk*), és bár az /a/ – /e/ kontraszt esetében az ajakműködést (illabiális – labiális), az /á/ – /é/ esetében pedig a nyelvállást (legalsó – középső) illetően is van különbség, a konstrukció hangzássémája természetesen az elől- és hátulképzettség oppozíciójára épül (*bornak – sörnek, lánynál – gyereknél*). A képzés helye szerinti profilba ágyazódó kerekcségi harmónia a -hOz viszonyragos és a -(V)tOk birtokos személyjeles konstrukciók mellett a kötőhangzós hangzássémáknál játszik fontos szerepet (*nőhöz, örötök, földön, elnökök, elnököt, elnököm, elnököd*). A kerekcségi harmóniát nem kidolgozó, valamint a hátulképzett profilt az /o/ – /e/ – /ö/ megoszlásnál megszokotthoz képest (*holdon, hegyen, földön*) nyíltabban kidolgozó morfofonológiai jelölt szavak a többességet (*földek, házak*) és a birtoklást (*földem, házam, földed, házad, földetek, házatok*) szimbolizáló, illetve a tárgyragos (*földet, házat*) és az -(V)s melléknévképzős (*földes, házas*) hangzássémáknál jelennek meg, a több komponensű konstrukciót kidolgozó, morfofonológiai jelöletlen alakok mellett l. *elnököket, garázsokat*. A többes szám, a tárgyeset és a superessivus morfológiai hálózatát a következő fejezetben modellezzük.

A többes szám jele, a birtokos személyjel és a tárgyrag kötőhangzóik révén szorosan összefüggő morfológiai hálózatot képeznek, és hasonló mértékű a helyviszonyragok fonológiai struktúrájának bipolaritása is. Ez utóbbiak bizonyos szegmentumai szintén bipolarisak: szimbolikus mind a távolodást kifejező akcióragok fonológiai struktúrája (*-ból, -ból, -ról, -ről, -tól, -től*), mind a szemantikailag a TARTÁLY képi sémát jelölő főnevek ragjai (*-ban, -ben, -ba, -be, -ból, -ből*), mind részben a belső és külső irányt jelző akcióragok (*-ba, -be, -ra, -re*). Hálózati értelemben tehát a leginkább szimbolikus a *-bÓl* rag, minthogy mind a távolodást, mind a TARTÁLY képi sémát szimbolizáló konstrukciók hangzássémáját aktiválja. Egyes helyviszonyragok szegmentumai vagy szegmentumkapcsolatai (*-Cól, -Cól, -bV(C)*) tehát a kötőhangzókhoz hasonlóan átmenetet képeznek a grammatikai kontinuumon a fonémák és morfémák szintje között a fonológiai és a szemantikai póluson is. E magánhangzók és mássalhangzók a magyar nyelv fonológiai póluson a toldalékoknál is függőbb, a szemantikai póluson pedig sematikusabb bipolaris elemei.

5.4 Részletes jelentésű bipolaris struktúrák alaki kidolgozása

A sematikus jelentésű bipolaris fonológiai struktúrák a levezetett alakokhoz való hozzájárulásuk révén a nyelvi hálózatban elősegítik a kimenet-alapú sémák absztrahálását: *író – olvasó – tanító*. E kimenet-alapú sémák példányai aztán tövekként újra a vonatkoztatás

alapját képezhetik (*írók*), ám alapvetően a gyök részletes jelentése képes összekapcsolni az alapalakokat (*olvas – olvasó – olvasás*).

Elsősorban a gyökök vagy tövek felelősek a kimenet-alapú sémák asszociálódásáért, azaz a – produktívvá váló – forrás-alapú sémák absztrahálásáért is, valamint a megvalósulások fogalmi és egyúttal alaki kidolgozásáért: l. *ír – író ≈ olvas – olvasó ≈ tanít – tanító*, ahol a gyök részletes jelentése ('specifikus cselekvés') leképeződik a toldalékos konstrukció sematikus jelentésére ('általános cselekvő'), valamint fonológiai struktúrája tipikusan meghatározza a toldalékos hangzásséma vokális profilját. Továbbá, az adott forma-jelentés párként feldolgozott konstrukcióban is a gyökök vagy tövek kerülnek szimbolikus viszonyba analógiás úton: *fut(ó) ≈ olvas(ó) ≈ tanít(ó)*, miközben például más konstrukció hangzássémájának kidolgozását illetően kisebb vagy nagyobb mértékben természetesen különbözhetnek (l. *futsz ≠ olvasol ≠ tanítasz; futottam ≈ tanítottam ≠ olvastam; futnál ≈ olvasnál ≠ tanítánál*). Bizonyos gyökök és tövek fonológiai struktúráinak hasonlósága és szófajspecifikus jelentésszerkezete (lexikai kategorizációja) már önmagában elegendő motivációt biztosít a forrás-alapú sémák asszociálódásához is, aminek következtében az egyes példányok különböző hangzássémába illeszkedése hasonlóságokat mutat (*bokrot – bokrok – bokrom, de: bokorból*). Minthogy tehát az alapalakok nem csupán szemantikailag, de szimbolikus fonológiailag is a vonatkoztatás alapját képezik, méghozzá analógia útján a különböző konstrukciókban hasonlóképpen, célszerűnek tűnik a főnévi gyökök és tövek tipizálása, szem előtt tartva, hogy az ún. rendhagyó tövek (*falv-*) valójában az alapalakok csupán bizonyos konstrukciókban való alaki kidolgozásának tudományos absztrakciói. E morfológiai szavak (*falvak*) ugyanakkor természetesen morfofonológiailag jelöltnek tekinthetők, miképpen morfoszemantikailag is, hiszen – amint már említettük – a konceptuális autonómia szimbolikus együtt jár a fonológiai autonómiával, ami esetükben nem teljesül.

A tövek alaki kidolgozásában bizonyos különbségeket láthatunk az inflexiós és derivációs hangzássémákat illetően. Utóbbiak esetében a *tő* mint komplementum szimbolikus olykor kevésbé vagy az alapalaktól nagyobb eltéréssel dolgozódik ki (*űr – űrben – üreg, fekete – feketét – feketít, sárga – sárgában – sárgul, erdő – erdőben – erdész*). Ezen kívül csupán a jövevényszavak denominális hangzássémába illeszkedése váltja ki a *tő* belső szótagjának rövidülését (*aktív – aktivitás, filozófia – filozofál, kultúra – kulturális*), tehát nem közelségi elven a toldalékhoz közelebbi magánhangzóban következik be változás, mint az inflexiós konstrukciók kidolgozásánál (*kacsám, ál(o)munk, kanalunk*). A derivációs hangzássémába

tehát itt is nagyobb változásokkal illeszkedik az alapalak, a gyök és a derivátum fonológiai asszociációja szimbolikusan gyengébb, mint a tő és az inflexiós alak közötti asszociációs viszony.

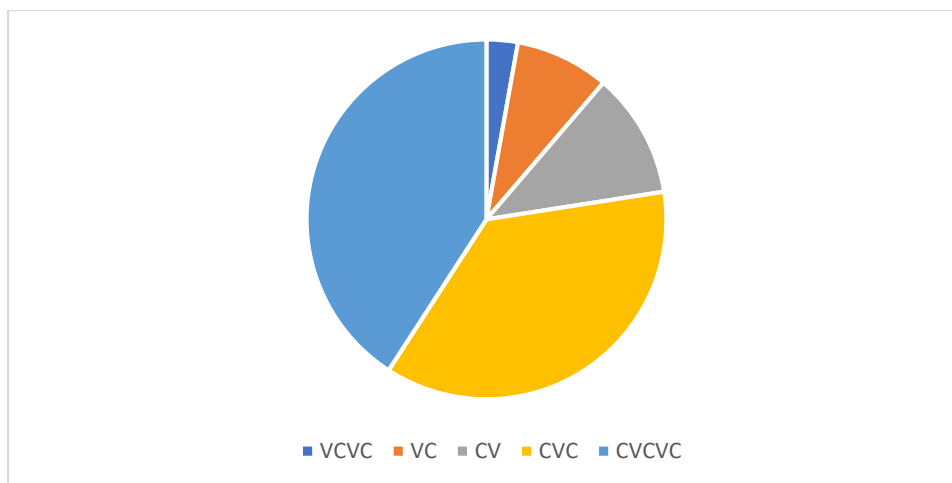
A továbbiakban először a főnévi tőtípusokat vizsgáljuk, majd három olyan szemantikailag transzparens mintázatot modellezünk a tárgyesetet, a superessivust és a többes számot illetően, amelyekben az alapalakok nyilvánvalóan a vonatkoztatás közös alapját képezik.

5.4.1 Típusalapon és példányalapon elsáncolt főnévi sémák

A tőtípusok hagyományos megközelítése meglehetősen különböző hatókörű jelenségeket foglal magában. A legerősebb típusalapon elsáncolódott főnévi tőtípus természetesen a konstrukciók hangzássémájába – fonológiai absztrakciós szinten – mindig változatlanul illeszkedő töveké. Ugyancsak típusalapon elsáncolódott a tövégi alsó nyelvvállású magánhangzók nyúlása,³¹ amely a vokális profilmeghatározottsághoz hasonlóan a főneveken túlmutató, más nagy lexikai kategóriákra is jellemző jelenség, és korántsem csupán töveket érint (*babájának*). A vokális profilmeghatározottság és a morfológiai szó végi *-a/-e* időtartam növekedése a legtöbb főnévi konstrukció hangzássémájának párhuzamosan részét képezi, azonban külön-külön is megjelenhetnek (*házáig*, *katonaság*).

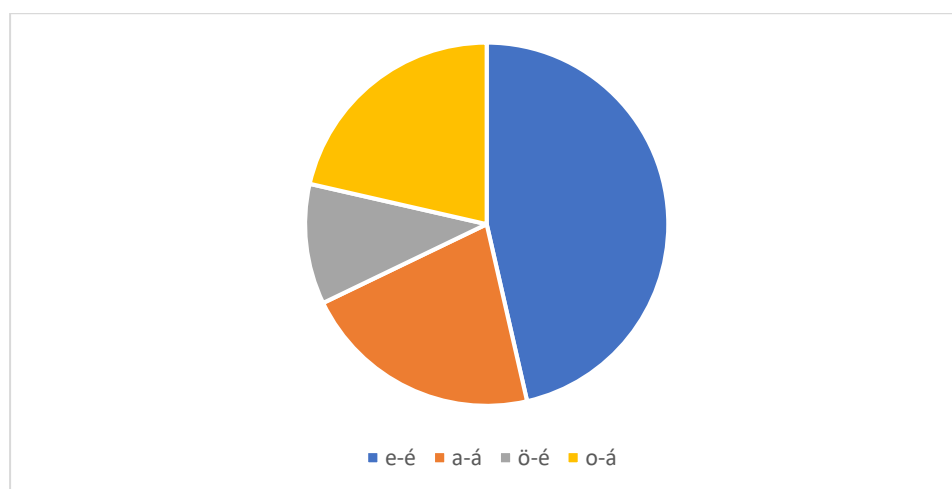
A típusalapú elsáncoltsággal rendelkező nyúlással szemben a tő toldalék előtti szótagmagjának rövidülése (*neved*, *kanalam*) példányalapúan elsáncolt és tipikusan bizonyos főnévi konstrukciók hangzássémájára jellemző (kivétel a *nehezen*, *elegen*, *kevesen*). Érdekes megjegyeznünk, hogy e típus esetében diakrón szempontból valójában nem rövidülésről, hanem nyúlásról beszélhetünk (*utu* → *út*), és e szavak korpuszalapon már nem kimutatható példánygyakorisága fontos szerepet játszhatott kialakulásukban. A példányalapú elsáncoltságból adódóan a fonológiai struktúrából nem következtethetünk a hangzásséma differenciálódására (l. morfofonológiailag jelölt *darazsak*, morfofonológiailag jelöletlen *garázsok*), azonban miképpen az alábbi ábrákon is látható, a mintázat határozott kontúrokkal rendelkezik (a példányok megközelítőleg teljes listájához l. Melléklet 2.), tehát a rájuk vonatkozó morfológiai tudás tendenciaszerűen meghatározható fonológiai jegyekre támaszkodik.

³¹ Érdekes módon éppen azok a rövid-hosszú minimális párként feldolgozott beszédhang sémák váltakoznak, amelyek időtartamuk mellett valójában más tulajdonságaikat illetően is különböznek.

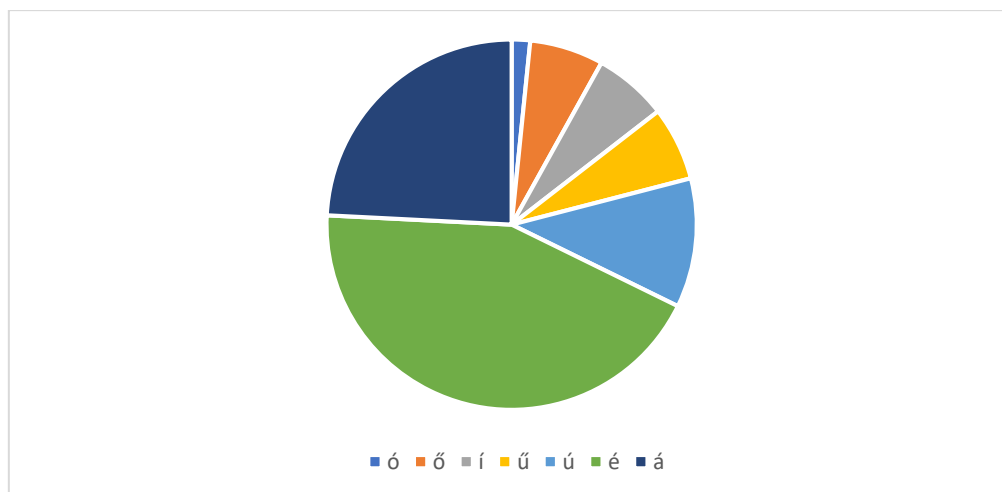
14. ábra. Bizonyos hangzássémákban rövidülő tövek fonológiai felépítése

A leggyakoribb fonológiai felépítés tehát az egy szótagú példányoknál a CVC (*szén*), a két szótagú példányoknál pedig a CVCVC (*számár*). Továbbá, a két szótagú tövek egyetlen kivételtől eltekintve (*fazék*) harmonikus felépítésűek, magánhangzóikat tekintve vagy *e-é* (*egér*) vagy *a-á* (*agár*) vagy *ö-é* (*kötél*) vagy *o-á* (*bogár*) mintázatúak, és amint az alábbi ábrán is látható, míg a hátulképzett profil esetében a két típus megoszlása kiegyenlített, az előlképzett profilú csoportnál jóval erősebb az (C)*e*Cé(C), mint az (C)*ö*Cé(C) hangsor mintázat.

15. ábra. Bizonyos hangzássémákban rövidülő tövek magánhangzó-mintázata

Az is látható, hogy a rövidülés „elsősorban az *é*-t és az *á*-t érinti, ritkábban az *í*, *ú*, *ű*-t, míg az *ő* és az *ó* csak néhány elszigetelt, amúgy is rendhagyóan *v*-vel bővülő töben rövidül” (SIPTÁR 2003: 312).

16. ábra. Bizonyos hangzássémákban rövidülő tövek rövidülő magánhangzói

Mindezek alapján tehát a legtipikusabb a CeCéC struktúra, amelyhez arányaiban a legtöbb példány tartozik (*szekér, tenyér, kenyér, levél, fedél, fenék, kerék, cserép, szemét, veréb, tehén, derék*). Mindegyik példány esetében elmondható ugyanakkor, hogy a magyarban fonológiailag jelölt mintázatot (harmonikusságot, egyelemű szótagkezdetet és/vagy szótagzárlatot) mutatnak.

Fonológiai jelöltség tekintetében hasonló a helyzet a (C)VCVC felépítésű, ugyancsak példányalapon elsáncolt, de nem csupán főnevekre jellemző, bizonyos konstrukciók hangzássémájában szótagtartó működéssel: *á-lom* → *ál-munk*. E tövek kidolgozásakor elsősorban azon konstrukciók hangzássémáinál esik ki a második, jellemzően *-o*, *-ő* vagy *-e* magánhangzó, amikor a magánhangzóra végződő tövek sémába illeszkedése esetén is lehetséges a szótagszám megtartása: *hajóm – hajód – hajónk – hajót – hajók – hajón – álmom – álmod – álmunk – álmot – álmok – álmon* ↔ *álomba – hajóba*. E tövek a már említett birtokos személyjeles konstrukció hangzássémáját is a magánhangzóra végződő tövek mintájára képesek megvalósítani: *ha-jó-id* ≈ *ál-ma-ink*. Mi több, a harmadik személyű birtokos személyjel esetében is „hangzóhiányosak” és így szótagtartók: *álma, álmuk* (↔ *hajója, hajójuk*).

A további, még kisebb típusgyakorisággal rendelkező példányalapon elsáncolt sémák már a legerősebb ún. egyalakú sémával is versengenek (*ajtója – ajtaja*) vagy szemantikailag bizonyos mértékig differenciálódtak (*daruk – darvak, bírāja – bírója, borjúja – borja, fia – fűje*), tehát a főnévi tövek közül rájuk a leginkább igaz, hogy „Bizonyos esetekben az erős sémához tartozó alakokkal szemben a beszélők gyenge sémához tartozó alakokat is választhatnak. Valójában ilyenkor a beszélők nem magához a gyenge sémához

ragaszkodnak, hanem a gyenge sémába tartozó, sokszor használt, konvencionális alakokhoz” (LADÁNYI 2017: 541). Ide tartoznak a hangzássémát eredetileg feltehetően hiátustöltő /v/-vel (*műve*) és a példányalapon elsáncolt típusok keveredésével, azaz esetleg a fő magánhangzójának rövidülésével (*fűve*, *töve*), a végzőtagi magánhangzó kiesésével (*falva*, *tetve*) vagy akár nyíltabbá válásával (*hava*, *tava*, *szava*) kidolgozó főnévi tövek.

Az alábbi táblázat a bizonyos konstrukciókban az alapalak fonológiai struktúrájától eltérően kidolgozott tövek három fő típusát mutatja be összefoglalóan. A példányalapon elsáncolt sémákat a tömbösítés kognitív folyamata magyarázza, míg a típusalapon elsáncolt sémáknál erősebbek az analógiás folyamatok.

Tővégi alsó magánhangzók nyúlása	nem főnévspecifikus	típusalapon elsáncolt
Végzőtagi magánhangzó- rövidülés	főnévspecifikus	példányalapon elsáncolt
Végzőtagi magánhangzó-kiesés	nem főnévspecifikus	példányalapon elsáncolt

17. ábra Főnévi tőtípusok jellemzői

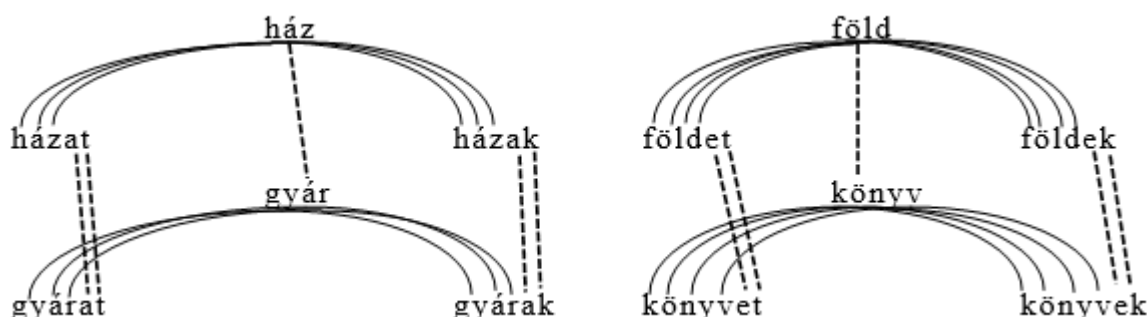
5.4.2 Alapalak, többes szám, tárgyeset és superessivus

A többes szám és a superessivus hangzássémájában az alapalak és a toldalék CVC végződésben integrálódik (*ajtók*, *buszon*, *vízen*, *kövön*, *baglyok*, *tükrön*)³² vagy egyenesen CVC felépítésű (*tűk*), míg a tárgyeset utolsó vagy egyetlen szótagjában előfordulnak két elemű (CVCC) szótagzárlatok (*színt*, *garázst*). A típusalapú elsáncoltsággal rendelkező magánhangzóra végződő alapalakok mindhárom esetben mássalhangzóval dolgozódnak ki az alsó magánhangzók nyúlásával. A morfológiai áttetszőséget kötőhangzókkal elérő alapalakok esetében viszont a három forrás-alapú séma többféleképpen mutat összefüggéseket (tárgyeset \approx többes szám \neq superessivus; tárgyeset \neq többes szám \approx superessivus), a három hangzássémát tehát először a kötőhangzók szempontjából vizsgáljuk.

A példányalapon elsáncolt – túlnyomórészt egy szótagú, hátulképzett profil esetében legtöbbször -á magánhangzót tartalmazó és CVC felépítésű, előlképzett profil esetében pedig legtöbbször -ő magánhangzót tartalmazó és CVCC felépítésű – alapalakok egy része a típusalapon elsáncolt és superessivus esetben kizárólagos -ő- és -o- helyett (*lányok* – *házon*,

³² A szótaghatáron két magánhangzót tartalmazó alapalakok feltehetően a [j] hiátustöltő beszédhang séma reprezentációjával tesznek eleget ennek: *diók*, *teát*, *fiún*.

őrök – földön) a nyíltabb *-e-*, illetve *-a-* kötőhangzóval dolgozódik ki a tárgyeset és a többes szám forrás-alapú sémájában asszociálódva (18. ábra).

18. ábra A tárgyeset és a többes szám forrás-alapú sémái

A sémák asszociálódása alól kivételt jelent az eltérő módon tömbösített *olajat – olajok*. Az előző fejezetben tárgyalt, végszótagon (értsd. végszótag lehet a szó egyetlen szótagja is) rövidülő típus e két konstrukció kidolgozásakor szintén *-a* és *-e* kötőhangzós (*darazsat, szüzek*), viszont az *-a* és *-e* kötőhangzósok nem feltétlenül rövidülnek, így három altípus példányai radiálisan kapcsolódnak egymáshoz: *vár ≈ nyár ≈ táj*; *hal ≈ vaj ≈ haj*; *várat ≈ tájat*; *halat ≈ vaját ≈ haját ≈ nyarat*.

A végszótagon magánhangzó-kieséses típus mindhárom konstrukció kidolgozásakor *-o-*, *-e-* és *-ö-* kötőhangzós, amit az is elősegíthet, hogy a „kieső” magánhangzó jellemzően szintén /o/, /e/ és /ö/ (*lepel – leplek, bagoly – baglyot, tücsök – tücskön*). Az *-a-* kötőhangzó megjelenése mindössze hét szót érint, köztük két, e tövekre jellemző fonológiai struktúrától egyébként is eltérő példányt (*ajak – ajkak, kazal – kazlak*). E szavakra a tárgyeset kapcsán még visszatérünk.

Párhuzamosságaik mellett fontos különbség is mutatkozik a tárgyeset és a többes szám hangzássémáját illetően a kötőhangzók terén, ugyanis előbbi hangzássémája kötőhangzó nélkül is kidolgozódhat bizonyos mássalhangzóra végződő szavaknál is. Ennek az egyes mássalhangzók beszédhang sémáira visszavezethető, fonetikai okai vannak, ugyanis a kötőhangzó nélküliség azon tövekre jellemző, amelyeknek utolsó mássalhangzója a hangzóssági hierarchia csúcsán lévő, tehát leginkább magánhangzószerű szonoráns (*banánt, lányt, királyt, bajt, bort*) vagy a hierarchiában azokat követő réshang (*ászt, tojást, mezt, garázst*). E mássalhangzók tehát hangzósságuk folytán a magánhangzókhoz hasonlóan (*hajón – családok*) képesek a toldalék kiemelésére, még ha morfortaktikailag nem is egészen áttetszők, mivel zöngétlenednek (*mezt*). Emellett viszont további feltétel, hogy az illető

mássalhangzó alveoláris (/sz/, /z/, /n/, /l/, /r/) vagy palatális (/s/, /zs/, /ny/, /j/) legyen, ami elsősorban a *-t* tárgyraggal való könnyebb koartikulációt segíti elő. E tárgyesettől való különbözőség a többes számot egyúttal a superessivushoz közelíti (*lányt* ≠ *lányon* ≈ *lányok*). A hangzásséma efféle kidolgozására még a példányalapon elsáncolt típusoknál is találunk néhány példát az MNSZ (v2.0.5) korpuszában: *olaj_t*₈₆, *őz_t*₂₅, *víz_t*₂₅, *kanál_t*₅, *tükör_t*₁₂, *torony_t*₉. A tárgyeset e hangzássémája a szótagvégi magánhangzó-kieséses főnévi alakok erős, típusalapon elsáncolt sémával való versengését is előidézheti. Mivel ugyanis egyes hangzós mássalhangzóra végződő tövek tárgyesetben a magánhangzó kiesése nélkül is kidolgozódhatnak, ez analógiásan más konstrukciókban való kidolgozásukra is kiterjedhet – a már említett hét, tipikustól eltérő fonológiai struktúrájú, *-a-* kötőhangzós szótagvégi magánhangzó-kieséses fő alaki kidolgozásánál éppen azon öt szóban mutatkozik versengés többes számban, amelyek hangzósabb mássalhangzóra végződnek: *sátrat* – *sátort* – *sátorok* – *sátrak*; *fátylat* – *fátyolt* – *fátyolok* – *fátylak*; *vásznat* – *vászon_t* – *vászonok* – *vásznak*; *kazlat* – *kazalt* – *kazalok* – *kazlak*; *jászlát* – *jászlott* – *jászolok* – *jászlak* ↔ *farkat* – **farok_t* – **farokok* – *farkak*; *ajkat* – **ajak_t* – **ajakok* – *ajkak*. Az analógia működési elve tehát, hogy ha tárgyesetben típusalapon elsáncolt módon illeszkedhet a fő (*sátort*), akkor többes számban is úgy illeszkedjen (*sátorok*). Három főnév továbbá egészen sajátosan viselkedik: a nagy példánygyakoriságú *oldalt*₃₄₉₈₇ dominánsan eltér a példányalapon elsáncolt (nyíltabb magánhangzóval kidolgozott) típusától (pl. *víz*, *őz*), ahol egyébként a kötőhangzó nélküliség csak elszórtan jelentkezik, a feltehetően ugyancsak erősen tömbösített *tejet* és *mézet* alak pedig éppen megfelel a többes számban és superessivusban való kidolgozásának (*tejek*, *tejen*, *mézek*, *mézen*). Néhány esetben a két kidolgozási mód szimbolizálódott és funkcionális elkülönüléshez vezetett: *helyt ad*, *helytálló* – *helyet*, *ez idő tájt* – *tájat*. Ezzel összefüggésben a hangzós mássalhangzókra végződő szavak esetében a tulajdonnevek szimbolikus elkülönítése problémátlan (*Aranyt* – *aranyat*, *Szélt* – *szelet*), míg más esetekben korántsem az (*Kovácsot* – *kovácsot*; *sólymot* – *?Sólymot* – *?Sólyomot*). A kételemű szótagzárlat pedig jellemzően szintén nem teszi lehetővé a toldalék kiemelését, még hangzós fővégi mássalhangzó esetén sem (*sorsot*, *borsot*).

A legkisebb típusgyakoriságú csoport, a hangzássémát /v/-vel és a példányalapon elsáncolt típusok keveredésével, esetleg a fő magánhangzójának rövidülésével, a végszótagi magánhangzó kiesésével vagy akár nyíltabbá válásával kidolgozó főnévi tövek ugyancsak érdekes mintázatot mutatnak. Amennyiben e szavak *v*-s és nem *v*-s kidolgozását a három konstrukcióban együttesen közelítjük meg az MNSZ (v2.0.5) korpuszában, azt láthatjuk,

hogy az egyes szavak eltérő mértékben asszociálódnak az egyes konstrukciókban a *v-s* kidolgozással, és a három konstrukció tekintetében két mintázat rajzolódik ki nyilvánvalóan.

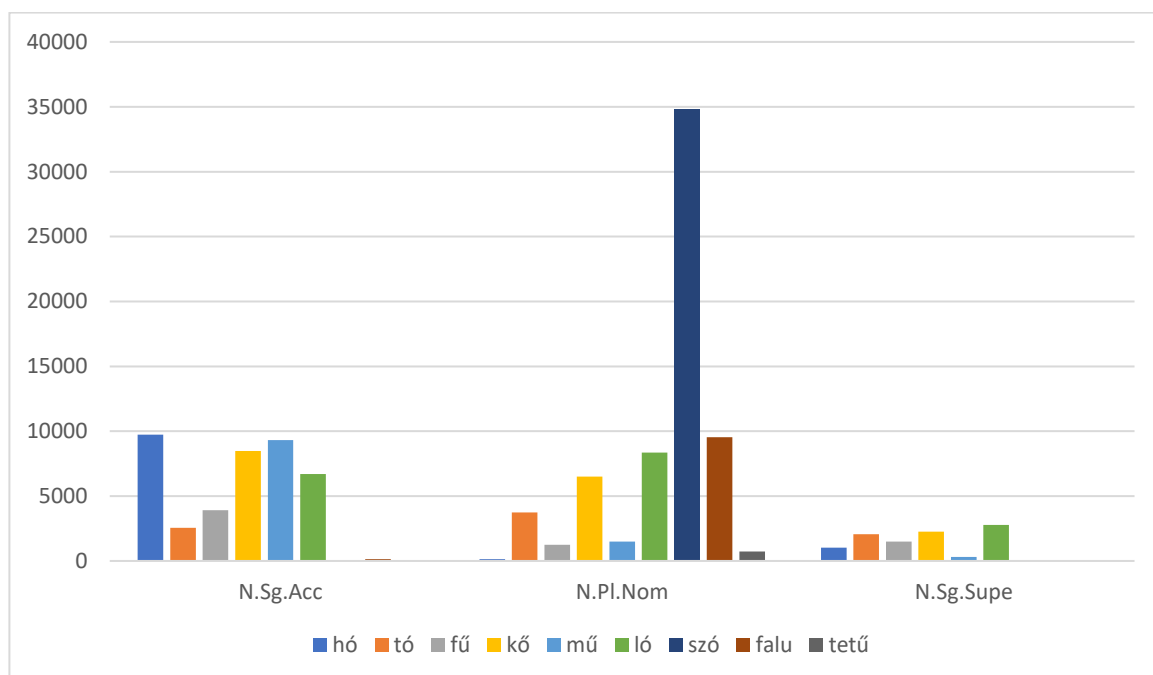
1) Az egyik esetében mindhárom hangzásséma *v-s* kidolgozottságú azzal az eltéréssel, hogy superessivusban nem nyílt kötőhangzóval járnak (kivétel a kétszer előforduló *műven*³³): *havat – havak – havon – tavat – tavak – tavon – füvet – füvek – fűvön – követ – kövek – kövön – művet – művek – művön – lovak – lovat – lovon* (tárgyeset \approx superessivus \approx többes szám). Ennél a csoportnál tárgyesetben és superessivusban elvértve előfordul a kötőhangzó nélküli változat (*hót*₃₀₉, *kőt*₁₀, *lót*₆, *hón*₅₄, *tón*₁₁₁, *kőn*₂, *lón*₃) vagy némi funkcionális és szófaji megoszlás alakul ki a *v-s* és a kötőhangzó nélküli alak között (*fűt-fát*, de *füvet*; melléknévi *műt*,³⁴ főnévi *művet*), viszont többes számban kötőhangzó nélküli alakot elvértve sem találunk (tárgyeset \approx superessivus \neq többes szám). 2) A másik csoportnál csupán a többes szám *v-s* kidolgozottságú, a tárgyesetet és a superessivust szimbolizáló mássalhangzó dominánsan kötőhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: *szavak – falvak – tetvek*, *szót – falut – tetűt*, *szón – falun – tetűn* ((tárgyeset \approx superessivus \neq többes szám). Továbbá, míg superessivusban a legkisebb versengés sem figyelhető meg a produktív és nem produktív séma között, a többes számban és tárgyesetben kisebb-nagyobb mértékben igen (superessivus \neq tárgyeset \approx többes szám): *tetűt*₉₁ 58% – *tetvet*₆₅ 42%, *tetvek*₇₂₈ 93% – *tetűk*₅₅ 7%; *falvak*₉₅₄₇ 94% – *faluk*₅₈₀ 6%, *szavak*₃₄₈₂₂ 99% – *szók*₃₃₁ 1%, *falut*₁₀₁₀₄ 99% – *falvat*₁₄₇ 1%. Ez alól csupán az extrém magas példánygyakoriságú, tehát nagyon erős önálló reprezentációval rendelkező *szót*₂₂₄₉₂₄ jelent kivételt, és mint látható, a legnagyobb mértékű versengés a legkisebb példánygyakoriságú, tehát gyenge példányalapú reprezentációval rendelkező *tetű* tő esetében van, amelynél tárgyesetben már fölénybe is került a típusalapú, produktív séma. Hogy a *tetvek* miért maradhatott mégis domináns, azzal a továbbiakban még foglalkozunk.

Már ezen adatok alapján is látható, hogy a *v-s* hangzásséma működése korántsem kiegyenlített: például a többes szám *v-s* hangzássémája sokkal inkább asszociálja a *ló* tövet (*lovak*), mint a *hó* tövet (*havak*), mivel előbbi abszolút gyakorisága sokkal magasabb; és a fordított viszony is fontos, hiszen bár a *mű* tárgyesetben abszolút mértékben valamivel gyakoribb, mint a *kő*, mégis, mivel a *követ* relatív – a tő gyakoriságához mért, a tő inflexiós mintázatában betöltött – gyakorisága jóval magasabb, mint a *művet* relatív gyakorisága, ezért összességében a *kő* sokkal inkább asszociálja a többes szám *v-s* hangzássémáját, mint a *mű*. Az alábbi ábra azt mutatja, hogy a vizsgált 9 tő közül (*hó*, *szó*, *fű*, *kő*, *mű*, *ló*, *szó*, *falu*, *tetű*)

³³ „Kortársak lévén valóban sok hasonló eszközt vetettek be, például ködös, felhős zenéinek jellegzetességeit is többször felfedezhetjük e műven” Forrás: MNSZ

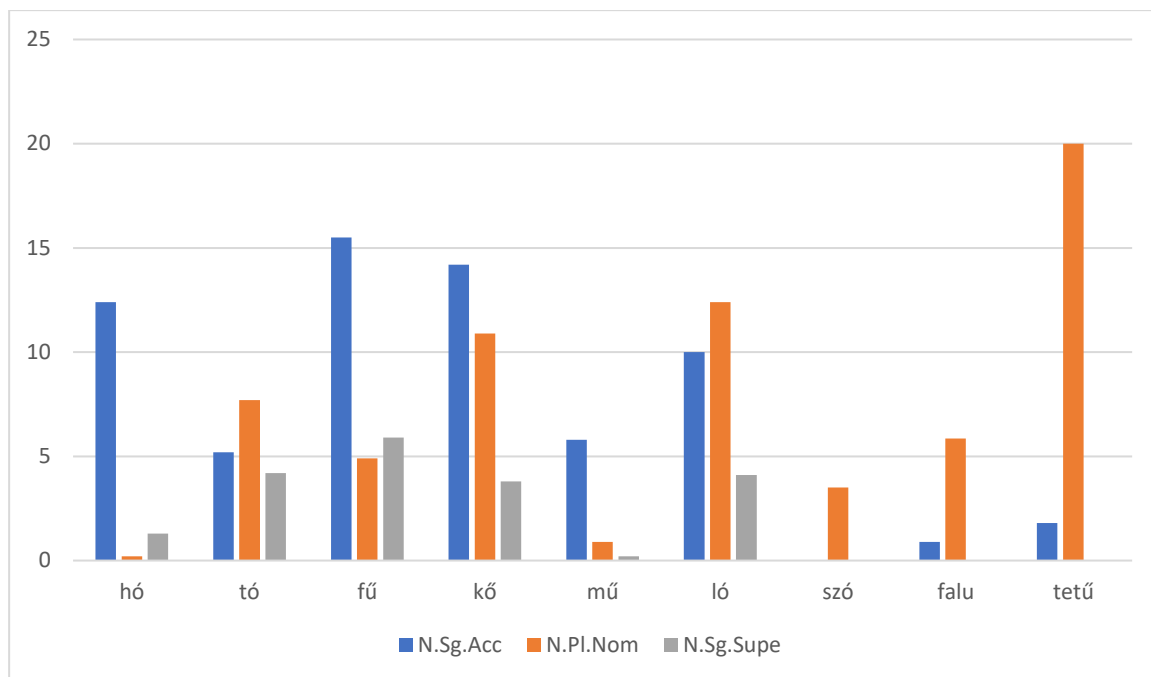
³⁴ „A fiú 14 szál rózsát adott a lánynak 13 igazit és egy műt” Forrás: MNSZ

a *v*-s séma melyiket asszociálja leginkább az egyes konstrukciókban az MNSZ (v2.0.5) abszolút gyakorisági adatai alapján.

19. ábra A *v*-s séma → *tő* asszociáció erőssége az egyes konstrukciókban az abszolút gyakorisági adatok alapján

Jól látható, hogy a tárgyeset *v*-s hangzássémája leginkább a *hó*, *mű*, *kő* töveket (*havat*, *művet*, *követ*), a superessivus *v*-s hangzássémája leginkább a *ló*, *tó*, *kő* (*lovon*, *tavon*, *kövön*), míg a többes szám *v*-s hangzássémája kiemelkedően a *szó* tövet (*szavak*) asszociálja leginkább. A tárgyeset *v*-s hangzássémája igen kevésbé asszociálja a *falu* és a *tetű* töveket (*falvat*, *tetvet*), a többes szám *v*-s hangzássémája a *hó* tövet (*havak*), a superessivus *v*-s hangzássémája pedig a *mű* tövet (*művön*). Ezen kívül az is látszik, hogy a *v*-s hangzásséma legerősebben a többes számban, másodsorban a tárgyesetben, a legkevésbé pedig a superessivusban asszociálódhat valamelyik tővel. Fontos kérdés azonban az is, hogy maguk a tövek mennyire asszociálják az adott hangzássémát, hiszen bár a többes szám *v*-s hangzássémája erőteljesen asszociálja a *szó* tövet (*séma* → *tő*), maga a *szó* *tő* kevésbé asszociálja a többes szám *v*-s hangzássémáját (*tő* → *séma*), mivel a *tő* inflexiók mintázatának csupán 3,5 %-át képviseli. Az alábbi ábra azt mutatja, hogy az egyes tövek közül melyik milyen mértékben asszociálja az egyes *v*-s hangzássémákat százalékban mért relatív gyakoriságuk alapján (az abszolút gyakorisági mutatókért l. Melléklet 3.).

20. ábra A tő → v-s séma asszociáció erőssége az egyes konstrukciókban relatív gyakorisági adatok alapján

Látható, hogy a tárgyeset v-s hangzássémáját elsősorban a *fű* és a *kő* (*fűvet*, *követ*), a többes számét egyértelműen a *tetű* (*tetvek*), a superessivusét pedig a *fű* (*fűvön*) asszociálja leginkább. A séma-tő asszociációs viszony természetesen nem minden esetben aszimmetrikus: a tárgyeset v-s hangzássémája abszolút gyakorisága folytán jelentős mértékben asszociálja a *hó* tövet (*havat*), és a *hó* tő is jelentős mértékben asszociálja a tárgyeset v-s hangzássémáját a séma kidolgozásának magas relatív gyakorisága folytán; a tárgyeset v-s hangzássémája alacsony abszolút gyakorisága folytán kevésbé asszociálja a *falu* és a *tetű* tövet (*falvat*, *tetvet*), miképpen a *falu* és *tetű* tő is kevésbé asszociálja az illető hangzássémát a séma kidolgozásának alacsony relatív gyakorisága miatt. Ugyanakkor a *tetvek* magas relatív gyakorisága magyarázatul szolgál arra, hogy a típusalapon elsáncolt séma miért nem verseng vele nagyobb „sikerrel”, mint teszi azt például a *tetűt* a *tetvet* ellenében. Ennek valószínűsíthető magyarázata, hogy bár a *tetű* tő alacsony példánygyakoriságú szó, ezért a példányalapon elsáncolt sémába való illeszkedését elveszíteni látszik, magának a *tetvek* morfológiai szónak a tőhöz viszonyított relatív gyakorisága elég magas ahhoz, hogy ellenálljon az erős mintázatba illeszkedésnek.

5.5 Összefoglalás

A magyar főnév szójelentésének alaki kidolgozását meghatározza a magyar beszélők fonológiai tudása, ezért meghatároztuk a magyar nyelvben fonológiailag jelölt, prototípuselven működő, sokszor a beszédhang sémától várhatóhoz képest eltérően absztrahált hangokat és hangsorokat. A beszédhang és a fonéma szintje részben különbözik, amiből kifolyólag a koartikuláció nem feltétlenül érinti a szimbolikus viszonyokat, részben azonban érintkezik is, és ebből adódóan a beszédhangok absztrahálódása morfofonológiai változásokat idézhet elő. A szekvenciális mintázatok a morfológiai konstrukció fonológiai terében globálisan, hangzássémaként dolgozódnak föl, illetve a hangzássémák kidolgozásában – amint azt a kötőhangzók is jól mutatják – az autonóm és függő szegmentumok integráltan vesznek részt. A sematikus jelentésű bipoláris fonológiai struktúrák, a (tudományos absztrakcióként felfogott) toldalékok hangzássémákban betöltött szerepével kapcsolatban először a főnév vokális profilmeghatározottságát vizsgáltuk. Az erős mintázatok feltérképezése után megállapítottuk, hogy a morfofonológiailag jelölt jövevényszavak esetében az erős mintázatok a kognitívan motivált közelségi elvvel versengenek a vokális profilálás során. Ezután a toldalékos konstrukciók morfortaktikai áttetszőségét vizsgáltuk meg, valamint megállapítottuk, hogy bizonyos toldalékok szegmentumai a hálózatban bipolárisnak tekinthetők, e szegmentumok – a kötőhangzókhoz hasonlóan – a toldalékoknál is függőbb és sematikusabb jelentésű elemek. A részletes jelentésű sematikus struktúrák kidolgozását illetően a hangzássémába illeszkedésük aspektusából megvizsgáltuk a főnévspecifikus és nem főnévspecifikus, típus- és példányalapon elsáncolt tövek működését és fonológiai felépítését. A többes szám, a tárgyeset és a superessivus hangzássémája különböző összefüggéseket mutat az alapalakok sémába integrálódásának tekintetében. A legfontosabb felfedezés ugyanakkor, hogy a tárgyeset kötőhangzó vagy kötőhangzó nélküli kidolgozása a szótagok felépülésénél is látott hangzóssági hierarchiát képezi le, ami egyfelől újabb bizonyíték a beszédhangok fonetikai tulajdonságainak alaktani leképeződésére, azaz a testesültség jelentőségére, másfelől a kötőhangzókkal együtt azt is jól mutatja, hogy az unipoláris és bipoláris fonológiai struktúrák működése eltérő lehet, utóbbiak nagyobb hangzósságot igényelnek, azaz az unipoláris hangkapcsolatokból nem feltétlenül vezethetők le a bipoláris hangkapcsolatok. A fejezetben továbbá azt is bemutattuk, hogy a leginkább tömbösített levezetett alakokkal rendelkező alapalakok produktív hangzássémákkal való versengését miképpen

befolyásolhatják a hangzásséma → alapalak és alapalak → hangzásséma asszociációs viszonyokra utaló abszolút és relatív gyakorisági adatok.

6. A magyar főnév szemantikai tere

A magyar főnév szemantikai terének elemzése két részre bontható: a fejezet első felében a tudástartalmak-, a másodikban a tudásszerkezetek alaki kidolgozását vizsgáljuk a dolgozat kognitív nyelvtan alapú jelöltségelméletének keretében, és a dolgozat specifikus kutatási kérdésére (milyen konceptualizációk és milyen mértékben képezik részét a morfológiai tudásunknak?) igyekszünk választ találni, illetve a tudástartalmak, tudásszerkezetek és az utóbbiakból a nyelvi megismerésben szimbolizált szemantikai konfigurációk összefüggését megvilágítani.

6.1 A tudástartalmak jelöltsége

A tudástartalmak alaki kidolgozását vizsgáló részfejezet egy kvalitatív és egy kvantitatív elemzésből áll. A kvalitatív elemzés célja egyfelől a megismerési tartományok alapján szerveződő konceptualizációk kimutatása a magyar főnév derivációs hálózatában, és egyúttal annak vizsgálata, hogy a magyar főnevek a tudástartalmakat illetően milyen szemantikai, morfoszemantikai jelöltségi viszonyokkal jellemezhetők. Kiindulópontunk a tudástartalmak trichotomikus modellje (elsődleges–másodlagos–harmadlagos tudástartalmak), a vizsgált szemantikai kontrasztokat (6.1.1) és a morfolexikai kategóriákat (6.1.2) is e modellből vezetjük le. Az első alfejezetben tehát a szemantikai kontrasztok (genus, élő–élettelen, életciklus szembenállás), a másodikban pedig a morfolexikai kategóriák tudástartalmakkal való összefüggését vizsgáljuk a magyar főneveknél, a harmadikban a jellemző poliszém mintázatokat foglaljuk össze. A kvantitatív elemzésben azt vizsgáljuk, hogy az egyes tudástartalmakat képviselő főnevek milyen inflexiós mintázatokkal rendelkeznek. Hipotézisünk szerint az inflexiós mintázatok korrelálnak a tudástartalmak alapján szerveződő morfolexikai kategóriáknál, azaz a részletes lexikai jelentések típusai bizonyos konstrukciós jelentésekkel erősebb asszociációs viszonyban vannak (minthogy gyakori megvalósulásai bizonyos konstrukciós jelentéseknek).

Az abszolút szemantikai jelöltség kritériuma, hogy egy fogalmi reprezentáció (esetünkben a tudástartalom) alaki kidolgozásának típusgyakorisága olyan magas legyen, hogy az adott típusalapon elsáncolt séma új elemekre való kiterjedése közel százszázalékos valószínűséggel bírjon, része legyen a főnévi paradigmának. Ennek megfelelően a kompozícióval létrehozott vagy deriváció és kompozíció határán lévő alakok (*ügyvédnő*)

szemantikai jelöletlenségre és egyúttal morfoszemantikai jelöltsége utalnak, hiszen a kompozíció alkalmazási tartománya szűkebb a derivációnál, a derivációs konstrukciós sémák alkalmazási tartománya pedig szűkebb az inflexiós sémákénál. Minél kisebb tehát a konceptualizációt alakilag kidolgozó konstrukciós séma alkalmazási tartománya, annál kevésbé tekinthetjük a konceptualizációt szemantikailag jelöltnek. Másfelől a szemantikai jelöltség ismérve az is, hogy az adott fogalmi reprezentáció alaki kidolgozására csupán egyetlen, közel teljes alkalmazási tartományú konstrukció álljon rendelkezésre (akár az inflexió esetében, az unipolárisan versengő kidolgozási sémák – 1. *házak* – *bárok* – jellemzően nem bírnak jelentőséggel a szemantikai térben). Amennyiben ugyanazon fogalmi reprezentáció alaki kidolgozására több – esetlegesen versengő – konstrukciós séma áll rendelkezésre, a fogalmi reprezentációt szemantikailag jelöletlennek tekintjük, a versengő konstrukciós sémákkal létrehozott morfológiai konstrukciókat pedig morfoszemantikailag jelöltnek. Így például az EMBER tudástartalmú foglalkozásneveket számos konstrukció kidolgozhatja (*hordár, könyvelő, zöldséges*), ezek a szavak tehát morfoszemantikailag jelöltek, ellenben a CSELEKVÉS/FOLYAMAT tudástartalmat (ma már) egyedül az *-Ás* morfémás konstrukció dolgozza ki, így e konceptualizáció szemantikailag jelöltnek tekinthető, az *-Ás* végű szavak pedig morfoszemantikailag jelöletlenek.

A szemantikai és morfoszemantikai jelöltségi viszonyok kimutatása e fejezetben elsősorban az alapalakok derivációs mintázata, illetve a deriváció és kompozíció közötti átmenetet képviselő morfológiai szavak elemzésével történik. Az inflexiós mintázatok összefüggése azt hivatott igazolni, hogy az egyes tudástartalmak alaki kidolgozásával kapcsolatos tudásunknak része nem csupán a deriváció, de az inflexió is, illetve, hogy az inflexiós konstrukciók reprezentációja részben tudástartalmakon alapuló megvalósulásokra támaszkodik. Amennyiben gyakorisági adatokra hivatkozunk, az a típusgyakoriságot érinti. A fejezet leíró jellege ellenére sem törekszik teljességre, elsősorban modellértékű.³⁵

6.1.1 Szemantikai kontrasztok

Az első alfejezetben a következő szemantikai kontrasztok tudástartalmakkal való összefüggéseit vizsgáljuk a magyar főneveknél: genus (nyelvtani nem), élő–élettelen oppozíció, életciklus kontrasztok.

³⁵ A NÖVÉNY tudástartalom például nem képezi részét az elemzésnek.

A nemi szemantikai kontraszt az EMBER és az ÁLLAT³⁶ tudástartalmakból vezethető le, egészen általánosan pedig a megismerés fiziológiai alapjaiból eredeztethető. E testesült alapok motiválják azokat a fogalmi reprezentációkat, amiket aztán a konceptualizálók a konstrukciós jelentések révén nyelvileg is kiaknáznak. Ezzel együtt a nemre vonatkozó fogalmi reprezentációk feldolgozását elsősorban a magyar főnévvel kapcsolatban már meglévő konstrukciós jelentések motiválják.

A nemi oppozíció szemantikai jelöltségének legfontosabb ismérve az ún. grammatikai nem, ami azonban korántsem tekinthető univerzálisnak: „A nyelvtörténet ugyan határozottan nem bizonyíthatja egyetlen genust nem ismerő nyelvben sem, hogy sohasem létezett, de üres fikció volna ennek ellenkezőjét állítani. Túl sok azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genusnak nyoma sincsen” (FODOR 1959: 30). A nem szemantikai jelöltsége kiterjedhet a névelők, névmások, ragozási kategóriák szerveződésére, azaz az EMBER és ÁLLAT tudástartalmak analógiájára más tudástartalmak, például ARTEFAKTUMOK, HELYEK, IDŐJÁRÁSI JELENSÉGEK, ABSZTRAKTUMOK stb. is nemi oppozíciókban dolgozódnak föl. Ez azt jelenti, hogy a nemi oppozíció az EMBER és ÁLLAT tudástartalmakból absztrahálódik, fogalmilag elkülönül, majd sematizálódik (rögzül), így pedig a kategorizáció egyik alapja lesz. A magyar főnevek esetében viszont a nemi oppozíció alaki kidolgozása nem terjed túl a két alapvető tudástartalmon, vagyis mindenekelőtt a foglalkozásnevek, a családnevek, a rokonsági megnevezések és az állatnevek kapcsán merül föl a nemi oppozíció morfoszemantikai jelöltségének és jelöletlenségének kérdése. A nemzetiségre utaló szavak szemantikai terének szintén csupán unipolárisan része a nemi oppozíció (l. *magyar* vö. cseh *maďar* : *maďarka*, francia *hongrois* : *hongroise*)

A foglalkozásnevek kapcsán mindjárt érdemes kitérnünk a reprezentációk kulturális beágyazottságára, amit a konstrukciók szintjén az bizonyít, hogy az alaki jeggyel nem rendelkező, nem vonatkoztatott alapalakok a foglalkozásneveket illetően megfelelnek a „férfi” konceptualizációnak (*orvos*, *rendőr*), és még a dominánsan nők által üzött foglalkozások elnevezése is vonatkoztatottnak tűnik (*varrónő*, *gépírónő*), vagyis a szemantikai konfigurációkban kódolva vannak a női emancipációs törekvések előtti diszkurzív stratégiák; ugyanakkor a nemi szemantikai kontraszt alaki kidolgozása

³⁶ Különösen fontos tapasztalati alap egyes állatok nemi alapon különböző fiziológiája, amellyel az emberhez közel álló, pl. domesztikált fajok is jellemezhetők. A biológiai nem az állatvilágban valójában természetesen sokkal nagyobb diverzitást mutat, lényegesen eltérhet pl. az emlősöknél tapasztalt duális szerveződéstől, nem beszélve az ugyancsak a növényekről mint az ugyancsak szaporítószervvel rendelkező, hím- és nőivarú élőlényekről.

alapvetően az elme megismerő tevékenysége, a fogalmi reprezentációk szintjéhez kötődik, és csak részlegesen érintkezik a társadalmi magatartás szintjével (önmagában a nemi oppozíció szemantikai jelöltségéből vagy jelöletlenségéből nem következtethetünk az adott nyelv beszélőinek társadalmi viszonyaira).

Még ha a foglalkozásnevek olykor alapalakban is rendelkeznek nemi konnotációval (HUSZÁR 2009), azaz a nemiség unipolárisan része a szemantikai térnek, és közvetetten hozzájárul a szimbolizációhoz, ez nem változtat azon, hogy az alapalakok férfit és nőt egyaránt konceptualizálhatnak, és a nemi oppozíciót alakilag kidolgozó konstrukciós séma alkalmazási tartománya viszonylag szűk, szemben az indoeurópai nyelvekkel (H. VARGA 2016). Részben ennek is tudható be az alapalakok kulturális meghatározottsága mellett, hogy bizonyos fogalmi reprezentációk hozzáférhetővé tétele a magyarban kissé problematikus (*vadásznő, ?államasszony/nő*), hiszen nincs olyan konstrukciós séma, amely teljesen produktív módon segítené az alaki kidolgozást, a magyar főnévnek nincs nemi paradigmatisztikus értéke. A családneveknél is hasonló a helyzet, a specifikus szociális viszonyt feltételező *-né* végű derivátum típusgyakorisága (kulturális okokból) csökkenni látszik (szemben pl. a szláv nyelvekkel).

Morfoszemantikailag jelöletlen tehát az *ügyvéd* szó, morfoszemantikailag jelöltek pedig a deriváció és a kompozíció határán lévő *-nő, -lány, -fiú, -úr, -fi, -asszony* végű morfológiai szavak (*doktorúr, ügyvédnő, doktornő, igazgatónő, igazgatóasszony, tanárnő, írónő, szolgálólány, kifutófiú*). A legnagyobb típusgyakorisággal a *-nő* végű szavak rendelkeznek az MNSZ-ben (v2.0.5), 237 *-nő* végű szó fordul elő legalább tízszer a korpuszban (nem számítva az összetétel alapú szavakat pl. *operaénekesnő*), jócskán megelőzve a *-lány* (103) és *-fiú* (44), *-asszony* (43) és *-úr* (37) végű alakokat. A *-férfi, -atya* és *-fi* végű alakok is kidolgozzák a nemi oppozíciót (*államférfi, honatya, hazafi*), aminek konceptuális köre azonban igen korlátozott.

Az állatneveket illetően a nemi oppozíció alaki kidolgozása általában nem összetételi vagy derivációs sémákban történik (vö. *hímoroszlán*), hanem eltérő lexikai kódolással (*bika, tehén*), ami esetenként analógiásan kompozícióban képeződik tovább (*szarvasbika, szarvastehén*). Összességében tehát a magyar főnév szemantikai terében nem jelölt a nemi oppozíció, ezért minden ezt alakilag kidolgozó morfológiai szó morfoszemantikailag jelöltnak, az ezt alakilag nem kidolgozó morfológiai szó pedig morfoszemantikailag jelöletlennek tekinthető.

Az élő–élettelen oppozíció (általában a nemiséggel kombinálódva) ugyancsak szervezheti a nyelv morfológiai kategóriáit, névelő- és névmásrendszerét. E szemantikai kontraszt tapasztalati alapja feltehetőleg ugyancsak az elsődleges tudástartalmaknál keresendő, elsősorban az ÁLLAT, EMBER, ARTEFAKTUM és ANYAG tudástartalmakkal kapcsolatos fogalmi reprezentációkra vezethető vissza. E tudástartalmak közös pontjai absztrahálódnak, sematizálódnak, és így az élő–élettelen szembenállás a kategorizáció alapja lehet más dologszerűen feldolgozott entitások esetében is (l. élő 'nap', 'hold', 'szikla'). Bár természettudományosan kijelölhető az élő–élettelen határvonal, ezek a fogalmi reprezentáció és a szemantikai konfiguráció szempontjából is prototípusalapú kategóriák. Az oroszban például nyilvánvalóan periférikus élő entitásokat kódolnak a 'játékba' vagy a 'halott', 'hulla' jelentésű szavak (H. VARGA 2017), amelyek a hétköznapi megismerés számára viszont motiváltan „előbbek” lehetnek más entitásoknál.

A magyar főnév szemantikai terében az élő–élettelen szemantikai kontraszt alakilag jellemzően nem dolgozódik ki. Az európai nyelvek az ÁLLAT/NÖVÉNY és a vele összefüggő, általában valamilyen ARTEFAKTUMhoz (ruha, bútor, étel) kötődő, megmunkált vagy evésre készített ANYAG fogalmi reprezentációját lexikailag eltérően kódolják: cseh, francia, angol 'fa' mint NÖVÉNY *strom, arbre, tree* – és mint ANYAG *dřevo, bois, wood*; cseh, angol 'disznó' mint ÁLLAT *prase, pig* – és mint ANYAG *vepř(ové), pork*. Ezzel szemben a magyarban ez legfeljebb morfológiailag jelölt összetételek révén történik meg (*marha–marhahús, fa–faanyag*). Természetesen itt sem arról van szó, hogy unipolárisan ne lenne része az élő–élettelen kontraszt a magyar főnevek szemantikai terének, ugyanakkor a „puszta” fogalmi reprezentáció és a nyelvi kiaknázott, konstrukciós jelentésben sematizált szemantikai konfiguráció közti különbséget jól megvilágítja, hogy ami az egyik nyelvben furcsán hathat, az a másik nyelvben tökéletesen megfelelő: míg magyarul egy kabáttal és egy állattal kapcsolatban is használhatjuk a *bőr* szót, addig pl. a kabát anyagára vonatkozóan az angol *skin* és az állat bőrére vonatkozóan a *leather* kissé bizarr jelentéssel bír – vagyis újra csak azt hangsúlyozhatjuk, hogy a fogalmi reprezentációt meghatározza az a kognitív szokásrendszer (esetünkben a magyar és az angol nyelv), amelyben szemantikailag konfigurálódik.

Az élő–élettelen kontraszt valójában gyakran az EMBER és a nem EMBER tudástartalmú entitások eltérő szemantikai konfigurációjában fejeződik ki, és ennek nyomai megfigyelhetők a magyarban is, ahol az élő–élettelen kontraszt szemantikai jelöletlenségét a magyar főnevek esetében árnyalja a névmásrendszer (*aki–ami, ő–az, őt–azt, vele–ővele*

stb.). Ennek funkcionálása is arra utal azonban, hogy a magyar főnév szemantikai terének bizonyos esetekben lehet csak része bipolárisan az oppozíció, ugyanis mindkét irányban van átjárás (*ez meg mit akar itt?; őt 'termék' kérem!*), azaz az élő–élettelen fogalmi reprezentáció alaki kidolgozása a főnevek esetében még koreferenciálisan is csupán viszonylagosnak mondható (LACZKÓ–TÁTRAI 2012).

Összességében tehát az élő–élettelen oppozíció általában csupán közvetetten járul hozzá a szimbolikus egység szemantikai teréhez a magyar főnevek esetében, azon morfológiai szavak, amelyeknél e fogalmi reprezentáció alakilag kidolgozott, morfoszemantikailag jelöltnék tekinthetők (*faanyag*). Tipikusan ilyenek a *-hús* végű szavak az 'élettelen állat húsa' jelentésben (*szarvashús*).

Az életciklust illető szemantikai kontraszt ugyancsak nem független sem az élő–élettelen, sem a nemi oppozíciótól, utóbbiakhoz hasonlóan köthető az ÁLLAT és EMBER tudástartalmakhoz. Tapasztalati alapja, hogy e tudástartalmakhoz tartozó entitások bizonyos életciklussal rendelkeznek. Az életciklus fogalmi reprezentációja az EMBER tudástartalom esetében háromosztatú, az állat tudástartalmú entitások esetében pedig kétosztatú, és természetesen a ciklusok határai meglehetősen elmosódottak. Az állatoknál elsősorban a párok lexikai kódolása különbözik (*tehén, bika, borjú, kanca, csődör, csikó*), ami természetesen jellemző az emberekre is (*férfi, nő, gyerek, fiú*). Az életciklus konceptualizációjának alaki kidolgozására utalnak az összetételek és kicsinyítőképzős alakok: *fiú, kisfiú, fiúcska, lány, kislány, lányka*. A magyarban viszonyított alapon a rokonsági megnevezéseknél is megjelenik ez a szembenállás a nemiséggel kombinálódva (*húg–nővér, öcs–báty*), morfoszemantikailag viszont elsősorban a már említett foglalkozásneveknél jelölt (*takarítónő–pultoslány, pultos–pultosfiú*).

Általánosságban elmondható, hogy a szemantikai kontrasztokat alakilag kidolgozó konstrukciós sémák alkalmazási tartománya meglehetősen szűk a magyarban. Tulajdonképpen a nemi alapon feldolgozott főnevek csoportja áll szemben a nemileg nem jellemzett főnevekkel, az élő–élettelen alapon feldolgozott főnevek csoportja pedig az élő–élettelen alapon nem feldolgozott főnevekkel áll szemben, ahogyan az életciklus kontraszt is többnyire csupán unipolárisan része a magyar főnév szemantikai terének. Mindez főként az európai nyelvek tükrében azt jelenti, hogy a fogalmi reprezentációk magyar főnévvel történő konfigurációja kevésbé támaszkodik az elsődleges tudástartalmak révén motivált, tapasztalati alapú szemantikai kontrasztokra, és mindenekelőtt a konceptuális folytonosság jellemzi.

6.1.2 A tudástartalmak alaki kidolgozása – morfolexikai kategóriák

Ebben a részfejezetben az elsődleges, másodlagos és harmadlagos tudástartalmakhoz kötődő morfolexikai kategóriákat vizsgáljuk. A részfejezet elsődleges célja annak bemutatása, hogy a dolgozat kognitív morfológiai modelljében miképpen vizsgálhatók a magyar főnevek, így (a következő fejezetben szereplő, -*Ás* képzős alakokkal foglalkozó esettanulmánnyal ellenétben) nem törekszik teljességre.

ÁLLAT

Az ÁLLAT tudástartalmú főnevek nagy része alapnyelvi szó (pl. *róka, fajt, lúd, daru, holló, hal, nyúl, hangya, sün, nyuszt, egér*), vagy valamivel későbbi belső fejlemény (*gólya, kakukk, kuvik, pinta, cinege, süvöltő, seregély*) (RÁCZ 2012). Ebből adódóan nagy részük tehát legfeljebb két szótagos és nem áttetsző, de a fonológiai struktúrájuk sok esetben ikonikus (*kakukk, kuvik, kakas*). A fonológiai struktúrák bipolaritása különösen jellemző a népetimológia útján létrejövő alakokra (*bagóhal, gyászkeszeg, borsóka*), az -*Ó* végű alakokra (*süvöltő, barázdabillegető*) és a totemállatok tabuneveire, amelyeket ugyancsak metonimikus figyelemáthelyezéssel konstruáltak (*farkas, szarvas*), ám ez utóbbiak ma már feltehetően egységként dolgozódnak föl. A nagyszámú jövevényszó azáltal jellemezhető, hogy nagy részük kevésbé felel meg a magyar fonotaktikai sémáknak (*anakonda, gaviál, guppi, gazella, gibbon, gorilla, musztáng, piranha, orangután, pingvin, rinocérosz, szardínia*), ezáltal morfofonológiailag egy részük jelöltnek tekinthető.

Egyes háziállatok szemantikai konfigurációjában, így például elsősorban a kutyák (*kutyácska, kutyi, kutyika, kutyu, kutyus, kutyuli, kutyuka*) esetében kiugróan magas a diminutív képzés, ami természetesen csupán a derivátumok kulturális beágyazottságának figyelembevételével magyarázható.

Az állatok centrális megismerési tartománya az ALAK a némileg változatosabb MÉRET és SZÍN tartományokhoz képest, valamint a FUNKCIÓ is előtérbe kerülhet a domesztikált állatok esetében. Az állatnév teljes hatóköre kiterjed az élőhelyükre, viselkedésükre, az emberi interakcióban betöltött (sokszor igen hálátlan) szerepükre. A névadásnál leginkább szerepet játszó tényezők a szín, a jellemző cselekvés, a hang(adás), a méret, az élőhely, a testrész, de valaminek a feltűnő hiánya is.³⁷

Összességében tehát az ÁLLAT tudástartalmú magyar főnevekre a szimbolikus viszonyok elmosódása, az áttetszőség hiánya (a kivételek ikonikus, -*Ó*, -(V)*s* végű, diminutív képzésű

³⁷ Kugler Nóra megfigyelései.

vagy népetimológia útján létrejövő alakok) és esetenként a morfofonológiai jelöltség jellemző (jövevényszavak). A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy az állatnevek inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát az ÁLLAT tudástartalom a magyarban morfoszemantikailag közvetetten jelölt.

EMBER

Rokonsági megnevezéseink egy része az állatnevekhez hasonlóan ősi eredetű, ezért ugyancsak nem jellemző rájuk az áttetszőség, szintén egy-két szótagos szavak, továbbá fonológiai struktúrájuk esetenként (*anya, apa*) a nyelv fiziológiai alapjai révén igen erősen motivált (a nyelvet elsajátító gyermek hangrendszerének első hangjai alkotják). Megegyeznek a háziállatok nevével abban is, hogy a kicsinyítő képzős alakok esetükben termékenyebbnek bizonyulnak (*anyu, apu, anyuka, apuka, anyuci, apuci* stb.). A távolabbi rokoni kapcsolatok alakilag általában kompozícióval kidolgozottak (*unokatestvér, nagymama*). A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy a rokonsági megnevezések inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát az EMBER tudástartalom e specifikációja a magyarban morfoszemantikailag közvetetten jelölt.

A magyar foglalkozásnevek derivációs mintázatának meghatározó komponensei az analógiásan elvont *-(C)Ár*, (*bognár, hordár*), *-nOk* (*gondnok, mérnök*), *-Ász* (*cukrász, cipész*), *-(V)s* (*mészáros, kocsmáros*), és az *-Ó* (*igazgató, bíró*) képzők. A foglalkozásnév a foglalkozás tudáskeretének feltűnő elemei révén kódolt. Ilyen feltűnő elem pl. a szabás mint sajátos CSELEKVÉS a *szabó*, a cukor mint ANYAG a *cukrász*, a cipő mint ARTEFAKTUM a *cipész*, a porta mint HELY a *portás* vagy a hatalom mint ABSZTRAKTUM a „hatalommal” *bíró* esetében. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e főnevek teljes hatóköre kiterjed a teljes cselekvésre, a hozzá kapcsolódó anyagokra, eszközökre, helyekre és absztrakt jellemzőkre.

A szláv eredetű *-nOk*, valamint az *-Ász(ik)* képzővel közös eredetű ősi *-Ász* és a későbbi belső fejlemény *-(C)Ár* képzők túlnyomórészt foglalkozásnévhez járulnak, mai morfológiai tudásunk velük kapcsolatban a nyelvújítás korában alakul ki, amikor az addig deverbális *-Ár* denominálisan (*tűzér*), az addig denominális *-Ász* pedig deverbálisan is megjelenik (*építész*). Az *-Ár*, *-nOk*, *-Ász* végű foglalkozásnevek típusgyakorisága viszonylag kiegyenlített az MNSZ-ben (v2.0.5), 59 *-Ász* végű, 34 *-Ár* végű és 25 *-nOk* végű nem összetett foglalkozásnév szerepel a korpuszban.

Termékeny és az előzőknél jóval nagyobb típusgyakoriságú azonban az *-(V)s* és *-Ó* morféma. Amennyiben a foglalkozás a hozzá tartozó tudáskeret nem folyamatszerű részét kódolja, úgy *-(V)s* végű (*HR-es*,³⁸ *sales-es*,³⁹ *szoftveres*), amennyiben pedig a folyamatszerű részét kódolja, úgy *-Ó* végű (*programozó*) foglalkozásnévre számíthatunk, azaz más megismerési tartomány bír centrális szereppel esetükben. Az *-Ó* végű alakok sok esetben összetételek (*kosárfonó*, *kőfaragó*, *könyvkötő*, *kötélverő*, *kerékgyártó*, *kelmefestő*, *mészégető*, *sörfőző* stb.). Mindkét esetben elképzelhető, hogy a homonim melléknévből, illetve folyamatos melléknévi igenévből konverziósan alakultak ki (*fűszeres*, *fogadás*, *író*, *szabó*), majd ez a metonimikus és egyúttal metaforikus kognitív ösvény (l. 8. A melléknév–főnév konverzió) mára feltehetően lerövidült, vélhetően a nagy típusgyakoriságnak köszönhetően sematizálódott a *[[N]-(V)s]_{foglalkozás}* és *[[V]-Ó]_{foglalkozás}* konstrukciós jelentés. Ezt bizonyítják a főnévi fejjel nem ellátható névszói alakok (*?portás ember*, *?kapus ember*, *?könyvelő ember*) (vö. BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2014; PALÁGYI 2016).

Sajátos morfoszemantikailag jelölt alakokkal rendelkező mintázat az *-ista* képzős szavaké, amelyek 'vmilyen tan, felfogás, irány stb. híve' (*anarchista*), 'vmivel foglalkozó, valamiben jártas' (*humorista*), 'tanuló' (*kollégista*) és 'valamilyen közösség, társadalmi osztály, testület, kör, társaság stb. tagja' (*piarista*) jelentésben, illetve újabban 'valaki, aki nagyon szeret valamit, rajong valamiért' (*madridista*) jelentésben is előfordulnak, illetve más sémákkal is versenghetnek (*hokista* – *hokis*, *kémista* – *kémikus*) (l. LADÁNYI 2007: 175–179).

Elsősorban multiplex tudásszerkezettel számos kulturálisan beágyazott kifejezéssel irányíthatjuk a figyelmet EMBER tudástartalmú reprezentációkra metonimikus figyelemáthelyezéssel (*tegnap kaptunk levelet a rendőrségtől/ önkormányzattól*). Ezekben az esetekben a lexikai elem révén aktivált hely, EMBER és ABSZTRAKTUM között fogalmi kontiguitás alakult ki.

A főnév általános jellemzésekor már említett tulajdonnevek kapcsán, amelyek episztemikus lehorgonyzás tekintetében típusjelentésük mellett mindig megvalósulást is feltételeznek, a morfoszemantikai jelöltség egészen nyilvánvaló, amennyiben – mint az előző fejezetben láttuk – a tárgyeset hangzássémája megengedi, azaz hangzós mássalhangzóra végződik az illető tulajdonnév (*aranyat* – *Aranyt*; *szelet* – *Szélt*). Minthogy a köznevek és az EMBER tudástartalmú tulajdonnevek inflexiók mintázata különbözik, a

³⁸ Leadtam néhány önéletrajzot; úgy emlékszem, egyetlen vállalat, egy fejlesztőcég HR-ese keresett meg. (MNSZ)

³⁹ Valaki valami jó sales-es állást nem tud? (MNSZ)

főnévvel kapcsolatos morfológiai tudásunknak tehát részét képezi az episztemikusan közvetlenül lehorgonyozható EMBER tudástartalom, azaz e konceptualizáció alakilag kidolgozott. Ebben az értelemben morfoszemantikailag így jelöletlennek tekinthető pl. a *Sólyomot* alakkal szemben a *Sólymot* morfológiai szó. Minthogy azonban nem csupán az EMBER tudástartalmú főnevekre jellemző az alaki differenciálódás (*elolvastam az Elfújta a szél*), a szemantikai jelöltség természetesen nem merül föl. Szintén az 'ember' jelentésű szavakhoz, általában elsősorban tulajdonnevekhez kapcsolódik az ún. szociális többesjel (*Péterék*), amely esetében a csoport egy feltűnő eleme biztosít hozzáférést az egész csoporthoz (SZABÓ 1983; BRDAR–BRDAR-SZABÓ 2013). E konstrukció morfoszemantikailag ugyancsak jelölt, mivel alakilag az EMBER konceptualizációt dolgozza ki. A számnevek kapcsán a főnévi jelentésszerkezettől eltérő határozóragos *négyen, öten, ezren* alak morfoszemantikai jelöltsége emelhető még ki.

A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy az EMBER tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata az egyes kulturálisan beágyazott funkcionális kategóriák révén (rokonsági elnevezés, foglalkozásnév) nagy különbségeket mutat, tehát az EMBER tudástartalom a magyarban morfoszemantikailag közvetetten kevésbé jelölt.

ARTEFAKTUM

AZ ARTEFAKTUM tudástartalmú főnevek valamilyen emberi cselekvés eredményét kódolják, amely valamilyen kulturálisan meghatározott funkciót lát el, ezért alaki kidolgozásuk a jövevényszavak (*rádió, telefon, kalapács*) mellett elsősorban deverbális képzéssel történik: *fűzet, vonat, festmény, vetemény, emelvény, habarék, fonadék, főzelék, nyomaték, étel, ital, történet, fonál, fonál, fedél, hajtóka, habarcs, tekercs, fűzér, vetés, horgolás, véső, fűrő*.

A magyarban az ún. nomen actionis funkciójú derivátumok metonimikus jelentéskiterjesztés révén (A CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT) hagyományosan gyakran jelennek meg ún. nomen acti jelentésben, ez történt a korábban magát a cselekvést jelentő *-At* és *-(V)mÁny* végű derivátumokkal is, amelyek ma már elsősorban a cselekvés eredményét jelentik, és ez történik ma az *-Ás* képzős főneveknél is sémakiterjesztéssel (l. 7. Az *-Ás* képzős főnevek).

Más a helyzet a kifejezetten ún. nomen instrumentalis jelentésű *-Ó* végű alakokkal, amelyeknél már a korai ómagyar korban föllelhető volt ez a funkció. Az ekkor még differenciálatlan funkciójú *-Ó* morfémával nagy számban irányították a figyelmet bizonyos eszközökre, szintén erre utalnak az *-Ó* alakváltozatának tekinthető (eltérő módon

monoftongizálódott) -ú/-ű végű, egykor igenévi jelentéssel is bíró alakok (*seprű, tű, fésű*), amelyek a már említett, szintén aktív jelentésű cselekvőt jelölő foglalkozásnevekhez hasonlóan gyakran jelentek meg elliptikus, metonimikus szerkezetekben (a [fűrő]_{DOLOG} – a [fűrő szerszám]_{DOLOG}), míg végül e [[V]-Ó]_{eszköz} konstrukció a magas típusgyakoriság folytán sematizálódott. Azaz ma már közvetlenül az igével asszociálva létrehozhatunk ARTEFAKTUM tudástartalmú alakokat (*lépő 'cipő'*).

Az -*Any* és -*ék* ősmagyar kori névszóképzők sokkal inkább összefüggő fogalmi rendszert, mintsem versengő sémákat képviselnek a tömbösített -(V)*mány*, -*vAny*, -*Any* és az -(A)*dék*, -(A)*lék*, -(A)*ték* képzőkkel, ugyanis ritkán fordulnak elő párhuzamosan azonos forrásigénél, ha pedig esetenként mégis (*adomány, kiadvány; állvány, állomány*), akkor nem azonos tudástartalommal (vö. H. VARGA 2012: 210–221). E képzők típusgyakorisága egyébként meglehetősen magas, mégsem produktívak a már említett -*As* képző miatt, amely metonimikusan képes kiszorgálni a konceptualizálók pragmatikai igényeit. Ugyanakkor a már meglévő alakokat példánygyakoriságuk és lexikalizálódottságuk miatt nem fenyegeti az -*As* képző, különböző ARTEFAKTUM tudástartalmú fogalmi reprezentációkat dolgozunk ki velük alakilag (*kötés, kötet, kötetny*).

Az ARTEFAKTUM tudástartalmú főnevek alaki kidolgozása rendkívül szerteágazó, számos ma már nem termékeny képzővel (*habarcs, tekercs*) alkotott főnevet és jövevényt (*kordon, rádió, drót*) találunk közöttük. Az átlátható szimbolikus viszonyokkal rendelkező szavak feloszthatók aszerint, hogy az ARTEFAKTUM létrejöttét eredményező cselekvés (*fűzér, festmény*) vagy az ARTEFAKTUM felhasználásával kapcsolatban asszociált cselekvés jelenik meg bennük (*fonal, történet*). Mindez arra is utal, hogy ilyen tudástartalmú főnevek esetében az elsődleges tudástartalmak között némileg sajátos módon a centrális megismerési tartomány a KANONIKUS FUNKCIÓ, és ezzel együtt a főnevek teljes hatókörének számos cselekvés részét képezi, maguk a fogalmi reprezentációk valószínűleg nagyrészt kinesztetikus tapasztalatok révén sematizáltak, ezt mutatják az összetételi tagok is (*csavarhúzó, ütvefűrő*). Természetesen az ALAK megismerési tartománya is fontos szerepet játszik esetükben, ahogy arra több metaforikus jelentéskiterjesztés révén leképezett alak is utal (*egér, daru*).

Azok a főnevek tekinthetők az ARTEFAKTUM tudástartalom esetében morfoszemantikailag jelöltnek, amelyek deverbális képzésűek, jelöltségük azonban igen kis mértékű, hiszen egyfelől több konstrukciós sémából is kidolgozhatók alakilag az ilyen tudástartalmú főnevek, másfelől képzőiknek ráadásul nem is ez az egyetlen funkciója.

A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy az ARTEFAKTUM tudástartalmú főnevek inflexiók mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát az ARTEFAKTUM tudástartalom a magyarban szemantikailag közvetetten jelölt.

ANYAG

Anyagneveink nagy többsége uráli (*víz, vas*), finnugor (*ón, ólom, szén*), ugor (*arany*) eredetű vagy jövevénytörzs (l. német *samott, szatén*, valószínűleg alán *üveg*, kaukázusi *réz*, szláv *olaj*). Jellemzően egy-két szótagosak és viszonylag gyakori esetükben a CVC (*víz, vas, szén, gáz, tej, vaj*) fonológiai mintázat. Szimbolikus viszonyaik azonban átláthatatlanok, így az ANYAG tudástartalom szemantikailag jelöletlennek tekintendő a magyar nyelvben. Az -anyag végű összetételi formák morfoszemantikailag jelöltek (*faanyag*), és ahogy már említettük, e főnevek az élő-élettelen szembenállást is kidolgozzák alakilag.

Az ANYAG tudástartalmú főnevek centrális megismerési tartománya a halmazállapotukról való tudásunk mellett a SZÍN, és maguk a fogalmi reprezentációk valószínűleg elsősorban perceptuális tapasztalatok révén motivált sémák. Az ANYAG önmagában megismerési tartomány, így az egyes anyagok részét képezik az elsődleges tudástartalmú főnevek jelentésszerkezetének. Az ALAK egyfelől az anyagokhoz kötődő konvencionális ARTEFAKTUM szempontjából bírhat jelentőséggel (*zsák cement, korsó sör*), másfelől körülhatárolható egységként az oszthatóság tekintetében játszik fontos szerepet (*vízcsepp, hópehely, homokszem*). Az ARTEFAKTUM tudástartalmú fogalmi reprezentációkkal való konceptuális kontiguitásuk gyakran metonimikus jelentéskiterjesztésekkel jár (*még megiszom ezt a korsót*). A metonimikus jelentéskiterjesztés – akár szófajváltással, akár szófajváltás nélkül – hagyományosan is jellemzi az ANYAG tudástartalmú fogalmi reprezentációkat (*ezüst, arany* 'pénzérme', *elgázol* 'autóval elüt'), míg más figuratív jelentéseik metaforikusak (*gáz* 'kellemetlen, kínos', *aranyos, bearanyoz*).

Az ANYAG tudástartalmú főnevek leginkább tudásszerkezetükben térnek el más főnevektől. Amellett, hogy folyamatos belső szerkezetűek és multiplicitásuk mellett részeik egymásnak megfeleltethetők, KÖRÜLHATÁROLATLAN tudásszerkezettel is rendelkeznek, ezért nem jellemezhetők számossággal. A multiplicitást a KÖRÜLHATÁROLT tudásszerkezetű főneveknél alakilag kidolgozó (szemantikailag jelölő) többes szám nem is vetődik fel velük kapcsolatban, csupán a fentebb említett metonímiáknál (*hozd a söröket/vizeket!*) és összetételeknél (*vízcseppek, hópehelyek, homokszemek*). A mennyiségi kiterjesztés esetükben melléknév fokozásával történik (*több homok*). Minthogy a tudástartalmak alaki kidolgozása

tendenciaszerűen derivációs-, a tudásszerkezeteké pedig tendenciaszerűen inflexiós morféma hozzájárulásával történik, ezért a következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy az ANYAG tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon, tehát az ANYAG tudástartalom a magyarban szemantikailag közvetetten jelölt.

TERMÉSZETI JELENSÉG

Az elsődleges tudástartalmak között a természeti jelenségek (*hegy, csillag*) nem tipikus entitások, mivel háromdimenziós térben képzelhetők el ugyan, de nagy részük jellemzően időbeli kiterjedéssel is rendelkezik, azaz időbeli és térbeli érzékelhetőség és körülhatároltság egyaránt jellemzi őket (*villám*). Magának a lobogó tűznek a tapasztalata például dologszerű és folyamatszerű fogalmi feldolgozást ugyanannyira motivál ([fə] ég / tűz). A természeti jelenségek éppen ezért nagy jelentőséggel bírnak a másodlagos tudástartalmak fogalmi reprezentációjában, elképzelhető, hogy az időbeli kiterjedéssel rendelkező másodlagos tudástartalmakat (pl. *esküvő*) tapasztalatilag éppen az állapotváltozást feltételező, szaliens, könnyen előhívható mozzanatokkal bíró, nem csupán térben, de időben is határolt természeti jelenségek (pl. *hajnal*) motiválták. Jelentésszerkezetük mindenesetre sok esetben a DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY jelentésekhez áll közel. Természetesen az élőlények is rendelkeznek időbeli kiterjedéssel, sőt, fogalmilag feldolgozott életciklussal is, ám ez tapasztalatilag közvetlenül nem hozzáférhető, szemben egyes TERMÉSZETI JELENSÉGEK átmeneti és dinamikus jellegével. A FOLYAMAT tudástartalommal való érintkezésüket jól mutatja, hogy még a statikusabb fogalmi reprezentációval rendelkező *erdő* szó is eredetileg sarjadó, tehát változásban lévő erdőre irányította figyelmet, valamint ezt fejezik ki az ősi, komplex szófajiságú, DOLOG és FOLYAMAT profillal is rendelkező finnugor *fagy* és uráli *es* 'esik, eső' gyökök. Egyes TERMÉSZETI JELENSÉGEK főnévként való alaki kidolgozása sok esetben arra utal, hogy FOLYAMAT jellegük alapvetőbb, mert többnyire deverbális képzésűek és nomen actionis funkciójú képzők kapcsolódnak hozzájuk (*havazik* → *havazás*; *pirkad* → *pirkadat*; *alkonyodik* → *alkony* → *alkonyat*). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy alapigéik nem rendelkeznek sematikus figurákkal, miképpen fogalmi keretük sem olyan tematikus szerepekkel, amelyeket megőrizhetnének, ezért tipikusabb főnévnek tekinthetők a sematikus figurákat és/vagy tematikus szerepeket feltételező másodlagos tudástartalmú főneveknél.

A TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú főnevek alaki kidolgozása sok esetben leképezi a fogalmi reprezentációk kinesztetikus sémáit (l. *naplemente, eső, folyó, apály, dagály* vö. a

szivárvány szó etimológiája is a dinamikus (itt felfelé) *szív* igére vezethető vissza), továbbá azt is, hogy e tudástartalomnak fontos megismerési tartománya a SZÍN és az ANYAG (*pirkadat, havazás*). Az emberi megismerés számára statikus entitások esetében az elsődleges entitásokra jellemző ALAK, MÉRET és ANYAG szintén fontos szerepet játszik (*domb, hegy, patak, folyó*). A jelenséggel járó hanghatás talán a *zivatar* szó tövében játszhatott szerepet. A jövevényszavakkal jellemzően a magyar beszélők számára másodlagos, kulturálisan és tapasztalatilag csupán az utóbbi évszázadokban hozzáférhető természeti jelenségek nyelvi beágyazása történik (*tornádó, hurrikán, cunami*), a *szél* és *zápor* szavak ebben a tekintetben kivételek.

Összességében e tudástartalom a magyarban nem tekinthető szemantikailag jelöltnek. A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy a TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú főnevek inflexiók mintázata bizonyos fokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát a TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalom a magyarban szemantikailag közvetetten jelölt.

HELY

Az elsődleges entitások között a HELY tudástartalmú fogalmi reprezentációk a leginkább atemporálisak, és valószínűleg elsősorban perceptuális tapasztalatok révén motivált sémák. Centrális megismerési tartományaik a MÉRET, az ALAK és a KANONIKUS FUNKCIÓ (*kocsmá, stadion, tér, utca*), esetleg a SZÍN (*kórház*). A helynevek a foglalkozásnevekhez hasonlóan kulturálisan erősen beágyazott entitások, gyakran valamilyen ABSZTRAKTUM vagy EMBER tudástartalmú reprezentációval alakul ki fogalmi kontiguitás (*akadémia, bíróság*). Ezekben az esetekben a szemantikai konfiguráció meghatározott fogalmi reprezentációval van asszociatív viszonyban (*az akadémiát^{ABSZTRAKTUM} 1825-ben alapították ↔ tegnap voltam az akadémián^{HELY}; a bíróság^{EMBER} még nem döntött ↔ tegnap voltam a bíróságon^{HELY}*), továbbá a metonimikus figyelemáthelyezést a nyelvi tevékenység során természetesen az is megkönnyíti, hogy az egyes tudástartalmak különböző tematikus szerepekkel (ágens, téma stb.) is asszociálódnak.

Minthogy a HELY tudástartalom a magyar nyelvben szemantikailag jelöletlen, morfoszemantikailag jelöltek a -(V)dA, -sÁg, -árium, -Ó végű alakok. Leginkább a -da/-de morfémás szavak tekinthetők morfoszemantikailag jelöltnek (*étkezde, cukrászda, mosoda*), mert e képző csak HELY tudástartalmú fogalmi reprezentációk alaki kidolgozásához járul hozzá (LADÁNYI 2007, 2017). A legnagyobb típusgyakoriság azonban vélhetően az -ó/-ő

végű alakokat jellemzi (*dohányzó, váró, dühöngő*). Az -Ó e funkciója az ómagyar kori folyamatos melléknévi igenévből sematizálódott. Számos, a cselekvés helyét jelentő (nomen loci) szerkezetet találunk az ómagyar korban (*farkasháló hely, kőhordó út, ököritató*, de tulajdonképpen idetartozik a *fehértárra menő hadiút* is), amelyekben az -Ó képzős alak más igenevekhez hasonlóan pl. határozói bővítményeket vehetett föl (l. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 1991). E szavakból sematizálódott elliptikus (metonimikus) szerkezetek nyomán (*háló, szántó*) az -Ó máig produktív 'hely' jelentésű főneveket eredményező (*söröző*) konstrukciós sémája: [[V]-Ó]_{HELY}. A -(V)dA és az -Ó esetenként a kulturális tér megoszlását is leképezi (étkező^{privát} tér – étkezde^{nyilvános tér}). Az -Ó morfémás szavak alaki kidolgozását a KANONIKUS FUNKCIÓ megismerési tartománya motiválja, amely valamilyen igével már kidolgozott cselekvéshez kötődik. A -dA morfémás szavaknál ezzel szemben előfordulnak denominális képzések is (LADÁNYI 2017: 614). A -sÁg morfémás szavakkal a konceptualizálók mindig metonimikusan irányítják a figyelmet a helyre, amit a különböző reprezentációk fogalmi kontiguitása tesz lehetővé (*bíróság, rendőrség* 'hely', 'ember', 'absztraktum'). Az -((Á)r)ium idegen eredetű főnévképző a jövevényszavak mintájára (*antikvárium*) szintén hozzájárulhat HELY tudástartalmú főnevek (*lekvárium, pálinkárium*) alaki kidolgozásához (l. LADÁNYI 2017: 616), ám e szavak alacsony típusgyakorisággal rendelkeznek.

A HELY tudástartalmú fogalmi reprezentációkat a nyelvi megismerés bizonyos tudásszerkezetekkel kapcsolja össze. E tudásszerkezetek közül a TARTÁLY és a FELÜLET képi séma szemantikailag jelölt a magyar nyelvben a -bA, -bAn, -bÓl és -rA, -(V)n, rÓl inflexiós morfémák révén, elsősorban e két képi séma motiválja a HELY tudástartalmú fogalmi reprezentációk feldolgozását, szemantikai konfigurációját (*téren, kórházban*). Az egyes fogalmi reprezentációkkal kapcsolatosan tehát része morfológiai tudásunknak a tudásszerkezet, azaz, hogy az illető reprezentáció mely képi sémával asszociálódik, és ezzel összefüggésben milyen szemantikai konfigurációban dolgozandó föl. A metonimikus figyelemáthelyezéssel használt lexikai elemek esetében a szemantikai konfiguráció ezért értelemszerűen tudástartalmat is jelöl (*rendőrségen, bíróságon* 'hely' ↔ *rendőrségben, bíróságban* 'absztraktum').

A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy a HELY tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, ám a TARTÁLY és FELÜLET séma alaki kidolgozásának megoszlása miatt jelentős különbségek is adódhatnak. Mindezek ellenére a HELY tudástartalom a magyarban szemantikailag feltehetően az inflexiós mintázat révén közvetetten jelölt.

CSELEKVÉS/FOLYAMAT

A CSELEKVÉS és FOLYAMAT tudástartalmú fogalmi reprezentációk szemantikailag az igékkel és igenevekkkel jelöltek. A deverbális főnevek egy része azonban lehetővé teszi a figyelemirányítás számára a cselekvés vagy folyamat (előbbi ágens, az utóbbit nem ágens tematikus szereppel asszociált tevékenységekre alkalmazzuk) dologszerű, összegző feldolgozását. A magyar nyelvben a *nomen actionis* funkciót több konstrukciós séma is képviselte, ma a CSELEKVÉS és FOLYAMAT tudástartalom az *-ás* képzős főnevek révén jelölt szemantikailag. Ahogyan a tudásszerkezetek tárgyalásánál kifejtettük, a másodlagos tudástartalmak meghatározott tudásszerkezettel rendelkeznek, amennyiben egy főnévi konstrukciós jelentéssel rendelkező fogalmi reprezentáció DINAMIKUS és KÖRÜLHATÁROLATLAN (*növekedés, kocogás*), akkor CSELEKVÉS vagy FOLYAMAT tudástartalmú, ami általában fordítva is igaz. Ahogyan azt az anyagneveknél már említettük, a KÖRÜLHATÁROLATLAN tudásszerkezet nem teszi lehetővé az – esetünkben időbeli – kiterjesztést; ennek következtében pedig a CSELEKVÉS és FOLYAMAT tudástartalmú főnevek nem állhatnak többes számban. Alkothatnak viszont konstrukciót metaforikusan (AZ IDŐ TÉR) névutókkal (*futás után jól esik a pihenés*), amivel határolható időbeli kiterjedésük (és egyszersmind feldolgozásuk is közelít az ESEMÉNY tudástartalomhoz). Sajátos csoportot képviselnek a pillanatnyi állapotváltozást jelentő cselekvések és folyamatok (*köhintés, robbanás*), amelyek uniplex tudásszerkezetük révén természetesen körülhatároltak és így többes számban is megjelenhetnek. Ezek a főnevek tudásszerkezetüket illetően rokonságot mutatnak az ESEMÉNY tudástartalmú főnevekkel, ám azoktól eltérően nem rendelkeznek komplex forgatókönyvvel. Az *-ás* végű főnevekkel külön fejezetben foglalkozunk. Elöljáróban megjegyzendő, hogy e tudástartalmat alakilag kidolgozó főnevek jellemzően poliszém jelentésűek, metonimikusan referenciapontként szolgálhatnak egy komplexebb eseményhez (*délután kezdődnek az úszások 'úszóversenyek'*). A körülhatárolt tudásszerkezetet jelző többesség más esetekben arra utal, hogy absztrahált, ABSZTRAKTUM tudástartalmú cselekvésről van szó (vö. *sport(ok), sportolás; tánc(ok), táncolás*)

Morfoszemantikailag jelöltek a hálózatban az *-(V)s* képzős melléknevekkel asszociált *-di* morfémás főnevek, mivel a cselekvést vagy folyamatot nem *-ás* képzővel fejezik ki (*elnökösdi, kiszorítósdi*). A szóképzési séma jelentése „valamilyen [cselekvéssel, cselekvéssorral jellemzett] játszma” (LADÁNYI 2017: 614). Megjegyzendő, hogy a

konstrukcióba nem feltétlenül a melléknévi alak illeszkedik (*?elnökös*), így feltehetően beszélhetünk *-sdi* képzős konstrukcióról ([N-sdi]_{cselekvés/folyamat}).

A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy a CSELEKVÉS/FOLYAMAT tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát e tudástartalmak szemantikailag közvetetten is jelöltek.

ESEMÉNY

A nem idegen eredetű ESEMÉNY tudástartalmú főnevek (*vakáció*) mindenekelőtt a CSELEKVÉS és FOLYAMAT tudástartalmú főnevek felől közelíthetők meg. A legtöbb, egykoron *nomen actionis* funkciót ellátó konstrukcióból megmaradt példányok ma már ESEMÉNY tudástartalmú főnevek (*szüret, esküvő*), mikképpen a ma FOLYAMAT és CSELEKVÉS tudástartalmat szemantikailag jelölő *-Ás* morfémás konstrukciók esetében is gyakori a metonimikus jelentéskiterjesztés (*betörés, ballagás, avatás, eljegyzés*), amely az ARTEFAKTUM tudástartalmú főnevekkel ellentétben nem a cselekvés eredményére irányítja a figyelmet, hanem egy komplex eseményre, amelynek szaliens, könnyen előhívható eleme az egész eseményhez referenciapontként szolgáló CSELEKVÉS vagy FOLYAMAT. Kisebb típusgyakorisággal a *-sÁg* és *-Vd(A)lOm* morfémák is hozzájárulnak (illetve, egykor hozzájárultak) a tudástartalom kidolgozásához (*mulatság, vigasság, ünnepség, vigadalom, lakodalom, forradalom*), és az események jellemző erődinamikai mintázatából következően gyakoriak a tárgyas összetételek (*szalagavató, diplomaosztó, nyárbúcsúztató*). A fenti képzőkkel alkotott szavak morfoszemantikailag jelöltek a magyarban szemantikailag jelöletlen ESEMÉNY tudástartalom viszonylatában.

Formális keretben – Grimshaw nyomán meglehetősen konstraintív módon – az ESEMÉNY tudástartalmú főneveket „egyszerűnek”, a FOLYAMAT vagy CSELEKVÉS tudástartalmúakat pedig „komplexnek” nevezik, minthogy előbbiek nem őrzik meg az ige argumentumszerkezetét (LACZKÓ 2000: 293–407), azaz nem rendelkeznek a forrásige sematikus figuráival, utóbbiak viszont igen. Valójában az ún. ’egyszerű esemény’ jelentésű főnevek (*szüret, vita*) a ’komplex esemény’ jelentésű főneveknél (*vitatkozás, szüretelés*) sokkal komplexebb jelentéssel bírnak, részletesen kidolgozott forgatókönyvvel rendelkezhetnek, amelyhez – ha nem is inherensen a szemantikai konfigurációban – természetesen a fogalmi reprezentáció szintjén kapcsolódnak résztvevői szerepek is (l. a már említett *vita, szüret, esküvő, ballagás*). Az ESEMÉNY tudástartalmú fogalmi reprezentációknak azonban nem csupán belső, de külső jelentésszerkezete is megváltozik,

ha metonimikus figyelemáthelyezéssel konstruálódnak újra, tudásszerkezetük KÖRÜLHATÁROLT lesz, ami visszavezethető az események percepciójára: „Az eseményeknek van eleje, a cselekvés kezdete, ami a véghezvitelhez vezet; közepe, lépések a cselekvés folyamatában; és vége, a tetőpontja és kimenetele a cselekvések sorozatának” (TVERSKY–ZACKS 2013; saját ford.). E temporális körülhatároltságból következik, hogy kiterjesztésüket alakilag kidolgozhatja a többes szám (*esküvők, eljegyzések, találkozók*).

A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy az ESEMÉNY tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát az ESEMÉNY tudástartalom a magyarban szemantikailag közvetetten jelölt.

ÁLLAPOT

Az ÁLLAPOT tudástartalmú fogalmi reprezentációk szemantikailag melléknevekkel jelöltek. Míg azonban a CSELEKVÉS és FOLYAMAT tudástartalmú főnevek a DOLOG temporális relációját teszik egészlegesen feldolgozhatóvá, addig az ÁLLAPOT tudástartalmú főnevek (*szomorúság, élesség*) létrejöttét általában az motiválja, hogy a DOLOG függő komponensszerkezetét (kék [...]dolog) teszik konceptuálisan autonómmá „a tulajdonságot dologszerű, stabil jelenségként megragadva” (LADÁNYI 2017: 613). Tulajdonságként mindenekelőtt természetesen megismerési tartományok motiválják alaki kidolgozásukat (*kékség, nagyság, puhaság*), de az EMBER tudástartalomhoz is nagyban kötődnek mint fiziológiai és mentális állapotok (*éhség, boldogság*). Jelentésszerkezetükben meghatározó, hogy statikusak, azaz más másodlagos tudástartalmaktól eltérően nem feltételeznek állapotváltozást, valamint általában körülhatárolatlanok. Belső szerkezetük folyamatos, oszthatatlan. A *-ság* morféma melléknevekkel jellemzően hozzájárul e fogalmi reprezentációk alaki kidolgozásához (e denominális képzésnek kedvez, hogy a melléknevek esetében egyébként is háttérbe szorul temporalitásuk), ám mivel a morféma más tudástartalmak és tudásszerkezetek alaki kidolgozásáért is felelős, továbbá más morfémák is hozzájárulhatnak az állapot alaki kidolgozásához (l. lejjebb), ezért a *-ság* morfémás alakok morfoszemantikailag jelöltnek tekintendők a magyar nyelvben a szemantikailag jelöletlen ÁLLAPOT tudástartalom viszonylatában. Az idegen eredetű, de a magyar nyelvben sajátosan használt *-itás* képzős szavak (l. LADÁNYI 2017: 616–617) kisebb mértékben ugyan (típusgyakoriságuk nem mérhető a *-ság* végű példányokhoz), de morfoszemantikailag ugyancsak jelöltek (*banalitás, lojalitás, extremitás*).

Az ÁLLAPOT tudástartalmú fogalmi reprezentációk másik típusa közelebb áll a folyamatokhoz, ugyanis az elsődlegesen folyamatként feldolgozott és alakilag igékkel kidolgozott mentális állapotok konstruálódnak meg esetükben összegző feldolgozással (*unalom, félelem, szerelem, izgalom*). Főnévként általában a konvencionális, morfológiai tudásunknak is részét képező AZ ÁLLAPOT TARTÁLY metafora is hozzájárul megértésükhöz (*unalom**ba** fullad, félelemben él, szerelemben esik, izgalomban tart*). Ezeknek egy része tovább absztrahálódik, és konceptuális folytonosságot mutat absztraktumokkal, legalábbis erre utal a körülhatárolt tudásszerkezetet szemantikailag jelölő többes szám lehetősége (*félelmek, szerelmek, fájdalmak, izgalmak*). Ennél járatlanabb kognitív ösvénynek tűnik az ellenkező irány, azaz a dologszerűen feldolgozott ÁLLAPOT (*düh, kedv, bánat*) viszonyként való feldolgozása (*dühös, kedves, bánatos*).

Az univerzális kognitív elvek egyik korán felfedezett példája a bizonyos dimenziók meglétére vagy hiányára utaló téri kifejezések aszimmetriája (GREENBERG 1966), amiben a magyar főnevek is osztoznak. Az olyan melléknévi párokban, mint a *magas/alacsony, hosszú/rövid, széles/szűk, mély/sekély, vastag/vékony, távol/közel* a kiterjedést jelölő kifejezés az alapbeállítás, míg a kiterjedés hiányát jelző a vonatkoztatás alapja. Ezen állítást bizonyítják a főnévi alakok (*magasság, hosszúság, szélesség, mélység, vastagság, távolság* ↔ *?alacsonyság*) is amellet, hogy a téri kiterjedésre a „pozitív” melléknévi alakkal kérdezzünk (*Milyen magas az épület? Milyen hosszú a folyó? Milyen mély a víz?*).

A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy az ÁLLAPOT tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát az ÁLLAPOT tudástartalom a magyarban szemantikailag közvetetten jelölt.

ABSZTRAKTUM

Az ABSZTRAKTUM fogalmi reprezentáció alaki kidolgozása a legváltozatosabb. Az ABSZTRAKTUM tudástartalmú szavak az ember roppant összetett mentális és társadalmi világát reprezentálják, percepcionálisan nem hozzáférhető (morális, emocionális, jogi, tudományos, vallási stb.) kategóriákat ágyaznak be nyelvileg. A magyar nyelvben e tudástartalom szemantikailag jelöletlen, mégis számos morféma járul hozzá tipikusan alaki kidolgozásukhoz, ezért számos szó tekinthető morfoszemantikailag jelöltnek az ABSZTRAKTUM tudástartalom viszonylatában. Ilyenek az egyes ARTEFAKTUM tudástartalmaknak megfelelő (metonimikus) kognitív ösvényen, ám nem fizikai, hanem mentális cselekvés eredményét kidolgozó főnevek (*alkotmány, irodalom, hitel, kérvény,*

jegyzék, szándék, érték, tudomás, hivatal, győzelem, szerződés) főnevek. Ide tartoznak a már említett -sÁg képzős alakok (*igazság, hazugság*), valamint a bizonyos mértékben termékeny, tehát legalábbis átlátható szimbolikus viszonyokkal rendelkező -izmus és -ció végű (*germanizmus, szenzáció*) konstrukciók (l. LADÁNYI 2017: 616–617). Az absztraktumok – vélhetően az elsődleges tudástartalmak prototípushatása révén – KÖRÜLHATÁROLT jelentésszerkezettel rendelkeznek. A magyarban – például az angol nyelvvel ellentétben – a fölérendelt szintű kategóriák (*bútor, ruha*) is körülhatároltak, ezért jellemezhetők számossággal (*ezek a bútorok/sportok/táncok*), egyúttal fogalmilag érintkeznek az elsődleges és másodlagos tudástartalmakkal. Az absztraktumok számos esetben tapasztalati alapon konceptuális kontiguitást alakítanak ki HELY (*akadémia*), EMBER (*vállalat*), ARTEFAKTUM (*alkotmány*) tudástartalmú fogalmi reprezentációkkal is.

A következő, korpuszalapú fejezettel kapcsolatos hipotézisünk, hogy az ABSZTRAKTUM tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata nagyfokú egyezést mutat gyakorisági alapon is, tehát az ABSZTRAKTUM tudástartalom a magyarban szemantikailag közvetetten jelölt. E

6.1.3 A tudástartalmak alaki kidolgozása – poliszém mintázatok

Miképpen az előző részfejezetben láttuk, a tudástartalmak alaki kidolgozása történhet jövevényszóval, közvetlenül szóképzéssel, valamint az adott fogalmi reprezentációt szimbolizáló fonológiai struktúra konstrukciós sémába illesztésével analogikusan. E konstrukciós sémák (pl. [[V]-Ó]_{HELY}) példányalapon, hálózatosan épülnek föl, létrejöttükhöz nagy típusgyakoriság, specifikáció (a funkció differenciálódása, a derivátumok adott morfolexikai kategóriára való leszűkülése) és egyúttal sematizáció is szükséges. A tudástartalmak alaki kidolgozása azonban történhet már meglévő morfológiai szó jelentésének kiterjesztésével, ami lehet elszigetelt (*egér* 'artefaktum'), de a főnevek tudástartalom alapú poliszémiájának vannak tipikus mintázatai is. A főnevek poliszémiája részben metonimikus figyelemáthelyezés révén szerveződik, vagyis tapasztalati alapon fogalmi kontiguitás alakul ki bizonyos tudástartalmak között. Ilyen poliszém mintázatok a következők:

EMBER – HELY – ABSZTRAKTUM (*akadémia, rendőrség*)

ABSZTRAKTUM – EMBER (*vállalat*)

ABSZTRAKTUM – ARTEFAKTUM (*irat*)

ARTEFAKTUM – ANYAG (*korsó* 'sör'; *sör* 'doboz')

CSELEKVÉS/FOLYAMAT – ARTEFAKTUM (*kötés*)

CSELEKVÉS/FOLYAMAT – ABSZTRAKTUM (*elképzelés, sport*)

CSELEKVÉS/FOLYAMAT – ARTEFAKTUM – ABSZTRAKTUM (*szerződés*)

CSELEKVÉS/FOLYAMAT – ESEMÉNY (*avatás*)

ÁLLAPOT – ABSZTRAKTUM (*szabadság, bánat*)

Minthogy e poliszém mintázatok konvencionálisak és nem függetlenek a morfolexikai kategóriáktól, unipoláris aspektusból képezik részét morfológiai tudásunknak.

A lehorgonyzásban a jellemzően lehorgonyzó elemeknek tartott névelőkön és számjeleken kívül (*szükség lenne tűzoltóságra* 'absztraktum' / *szükség lenne a tűzoltóságra* 'ember'; *ásványvizet kérek* 'anyag' / *hozd az ásványvizeket* 'artefaktum') a különböző inflexiós morfémák is különböző tudástartalmakra irányítják a figyelmünket (*rendőrségre, bíróságra* 'hely'), ami szintén azt bizonyítja, hogy a részletes lexikai jelentések és a sematikus konstrukciós jelentések asszociációs viszonyban vannak egymással, illetve, hogy az inflexiós konstrukciók reprezentációja részben tudástartalmakon alapuló megvalósulásokra támaszkodik. A tudásszerkezetek jelöltségének vizsgálata előtt a tudástartalmak inflexiós mintázatának korpuszalapú vizsgálata következik.

6.1.4 A tudástartalmak alaki kidolgozása – inflexiós mintázatok

A fentebb ismertetett, morfolexikai kategóriákba ágyazódó tudástartalmak inflexiós mintázatával kapcsolatos kutatási kérdésünk, hogy a tudástartalmak milyen szemantikai konfigurációkat sematizáló morfológiai konstrukciókban jelennek meg leginkább, illetve ezzel összefüggésben vannak-e a tudástartalmakat képviselő főneveknek inflexiós alaki ismertető jegyei. Hipotézisünk szerint van összefüggés a független változóként értelmezett tudástartalmak és a függő változóként értelmezett inflexiós mintázatok között, ám egyes tudástartalmak heterogenitásából fakadóan különbségek is mutatkoznak.

6.1.4.1 Anyag és módszer

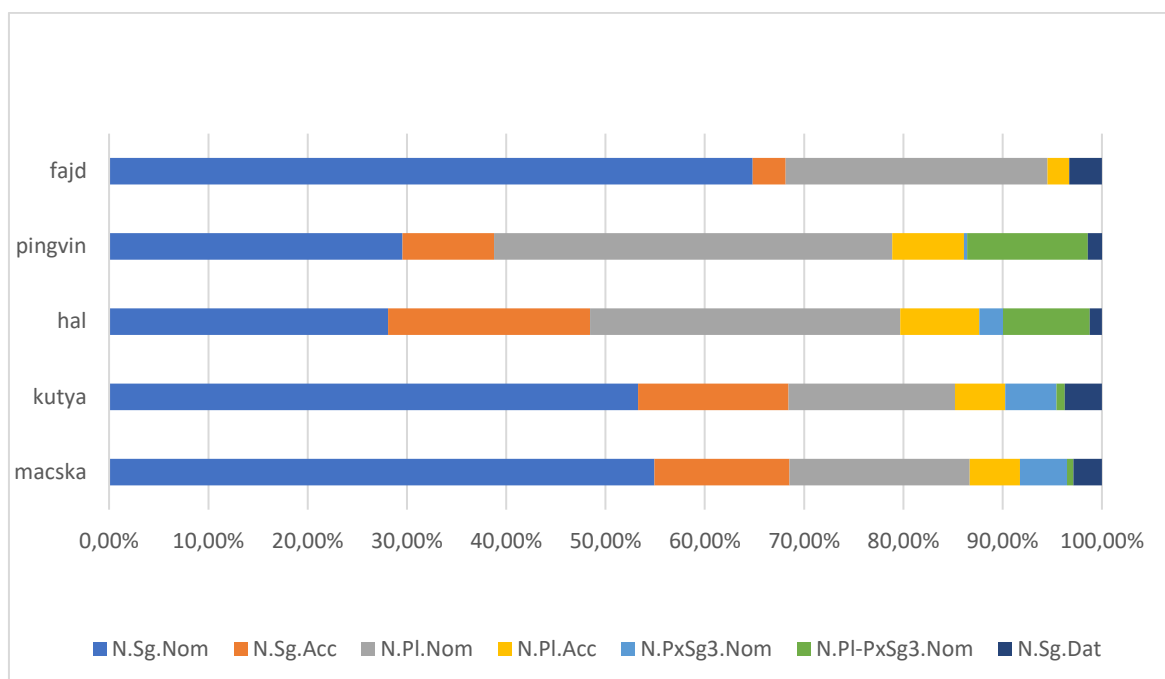
Az előző részfejezetben megfogalmazott hipotéziseket korpuszalapú kvantitatív kutatással igyekszünk igazolni. A minta kiválasztásánál a pragmatikai- és morfológiai szempontú változatosság, valamint az előző részfejezet kvalitatív elemzési szempontjai mellett két szempont játszott fontos szerepet: 1) egyfelől a bizonyos tudástartalmakat alakilag kidolgozó szótövek példánygyakoriságának nagyságrendi változatossága, aminek értelmében az öt (a

különösen heterogén EMBER esetében hat) szó legalább három különböző nagyságrendet képvisel (a nagyságrendi változatosságot is tükröző összes találati érték a Melléklet 4.-ban látható); 2) másfelől a különböző tudástartalmakat összekapcsoló fogalmi kontiguitásból és metaforizációból adódó poliszémia kiküszöbölése (l. *bíróság, nővér, egér, daru*), aminek értelmében olyan szavakat igyekeztünk kiválasztani, amelyek csupán egyetlen tudástartalmú fogalmi reprezentációt dolgoznak ki alakilag és egyetlen domináns jelentéssel rendelkeznek. Az absztraktumok között nem szerepelnek fölérendelt szintű kategóriát képviselő szavak sem (*bútor, sport*), amelyek a kategóriák átjárhatósága révén lehorgonyozhatók episztemikusan tárgyakként, cselekvéseként stb.

A kutatás módszere a fenti két kritérium mentén kiválasztott öt (vagy a kvalitatív elemzés során heterogénebbnek ítélt hat), összesen 52 szó gyakoriság alapú inflexiós mintázatának lekérdezése az MNSZ-ben (v2.0.5). Az adott tudástartalom alapján szerveződő szócsoport eseteit a szótövek öt leggyakoribb alakja adja. Domináns egy konstrukció, amennyiben 10% feletti arányt képvisel egy szócsoport több tagjánál is; potenciálisan, azaz korlátozottan domináns pedig akkor, ha egyetlen szó inflexiós mintázatában 10% feletti a gyakorisága. A komplexebb konstrukciók a fonológiai pólus és szemantikai pólus egészes megragadhatóságából kiindulóan egyetlen konstrukciónak számítanak (tehát pl. a *bokrokat* alak nem számít bele a többes szám és a tárgyeset gyakoriságába, hanem önálló alaki értékkel bír). A kontrollcsoport az 52 szavas mintában részt vevő, véletlenszerűen kiválasztott, de különböző tudástartalmú öt főnévből áll. A hipotézist igazoltnak tekintjük, amennyiben az egyes tudástartalmakhoz kapcsolódó főnevek inflexiós mintázata homogénebb, mint a kontrollcsoporté. Az inflexiós mintázat homogenitásának megállapításához alkalmazott kritérium a szócsoport összesített mintázatában megjelenő konstrukció típusok száma, továbbá a domináns konstrukciók és a potenciálisan domináns konstrukciók száma. Minél alacsonyabb a szócsoport összesített mintázatában megjelenő konstrukció típus és a potenciálisan domináns, csupán egyetlen alakra jellemző konstrukció száma (a számításban plusz értékek), illetve minél magasabb a domináns konstrukciók száma (a számításban mínusz érték), az inflexiós mintázat annál homogénebb. A konstrukció típusok és a potenciálisan domináns konstrukció típusok tehát fordítottan arányosak a homogenitás mértékével, a domináns konstrukciók száma pedig egyenesen. A homogenitás mértékének megállapítására mindezek alapján a három érték átlagát vettük alapul (pl. ÁLLAT – konstrukció típusok száma a mintában 7, potenciálisan domináns konstrukciók száma 1, domináns konstrukciók száma -3 \rightarrow homogenitás: $5/3 = 1,66$).

6.1.4.2 Elemzés

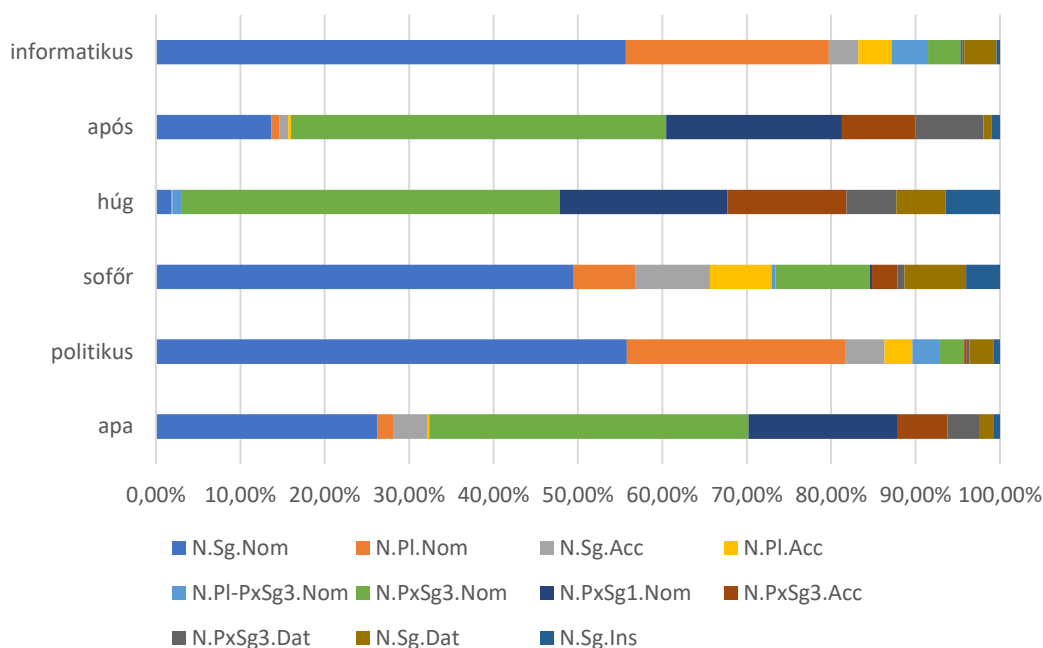
ÁLLAT

21. ábra ÁLLAT tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

Az ÁLLAT tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt állatnév összefüggő vizsgálata alapján (az abszolút gyakorisági értékekért l. Melléklet 4.) domináns az alanyeset (*fajd*, *pingin*, *hal*, *kutya*, *macska*), a többes szám alanyesetben (*fajdok*, *pingvinek*, *halak*, *kutyák*, *macskák*), illetve a tárgyeset (*halat*, *kutyát*, *macskát*). Potenciálisan domináns a birtoktöbbsesítő jeles konstrukció (*pingvinjei*). Utóbbi csupán e tudástartalomnál jelenik meg dominánsan, és a többes szám aránya (alanyesetben) is kiugróan magas e tudástartalomnál – a *hal* és a *pingvin* esetében egyenesen a többes számú (azaz nem alap-) alak a gyakoribb (*halak*, *pingvinek*), ami arra utal, hogy az állatok szemantikai konfigurációjára jellemző a multiplex tudásszerkezet. E fogalmi reprezentációkat alakilag kidolgozó szavak inflexiós mintázata kifejezetten homogén (a hét eset az öt szó öt leggyakoribb esetét képviseli, vagyis alig volt eltérés az esetek hierarchiájában), amihez természetesen hozzájárult az MNSZ (v2.0.5) korpuszában jelentősen eltérő gyakoriságú ($121716 > 32573$), de szinte azonos mintázatot mutató *kutya* és *macska* mintába vétele is.

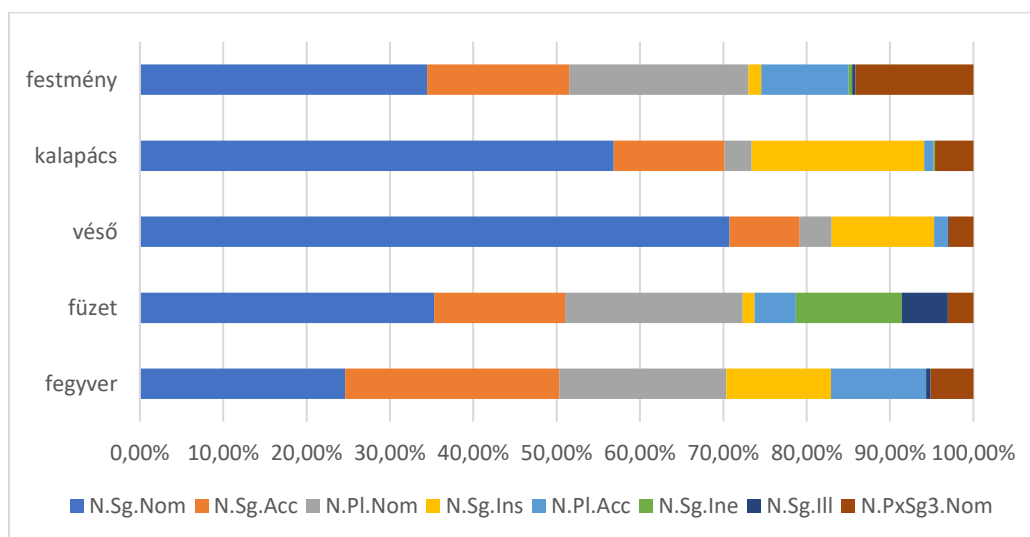
EMBER

22. ábra EMBER tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

Az EMBER tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti három-három foglalkozásnév és rokonsági elnevezés összefüggő vizsgálata alapján domináns az alanyeset (*informatikus, após, sofőr, politikus, apa*), az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak (*hűga, apósa, apja*), a többes szám alanyesetben (*politikuskok, informatikusok*), illetve az egyes szám első személyű birtokos személyjeles alak a rokonsági elnevezéseknek köszönhetően (*apósom, hűgom, apám*). Utóbbi konstrukció csupán e tudástartalomnál jelenik meg dominánsan, ahogyan az egyes szám harmadik személyű személyjeles alak is az ÁLLAPOT tudástartalomon kívül csupán e tudástartalomnál domináns. Ahogyan a kvalitatív elemzésnél az előző részfejezetben már említettük, az EMBER tudástartalmú főnevek a foglalkozásnevekkel és a rokonsági elnevezésekkel való figyelemirányítás különbözőségéből fakadóan meglehetősen heterogén képet mutatnak. Ennek megfelelően az EMBER tudástartalmú fogalmi reprezentációkat alakilag kidolgozó szavak inflexiós mintázata is viszonylag heterogén (a tizenegy eset a hat szó öt leggyakoribb esetét képviseli, vagyis jelentős eltérés mutatkozott a szavak alaki hierarchiájában).

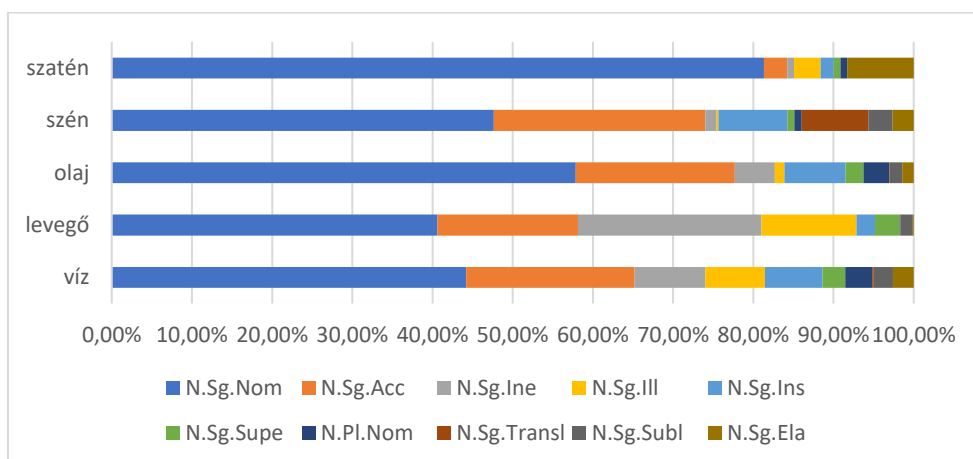
ARTEFAKTUM

22. ábra ARTEFAKTUM tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

Az ARTEFAKTUM tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt főnév mintázata alapján domináns az alanyeset (*festmény, kalapács, véső, füzet, fegyver*), a tárgyeset (*festményt, kalapácsot, füzetet, fegyvert*), a többes szám alanyesetben (*festmények, füzetek, fegyverek*), az eszköz- és társhatározó eset (*fegyverrel, vésővel, kalapáccsal*), a többes szám tárgyesetben (*fegyvereket, festményeket*). Potenciálisan domináns az inessivus (*füzetben*). Az eszköz- és társhatározó eset és a többes szám alanyesetben sajátos annyiban, hogy csupán egy-egy másik tudástartalomnál jelenik meg (instrumentalis – CSELEKVÉS/FOLYAMAT, többes szám tárgyesetben – ABSZTRAKTUM). Az inessivus potenciális megjelenése fölhívja a figyelmünket egyes ARTEFAKTUMOK TARTÁLYként való feldolgozására.

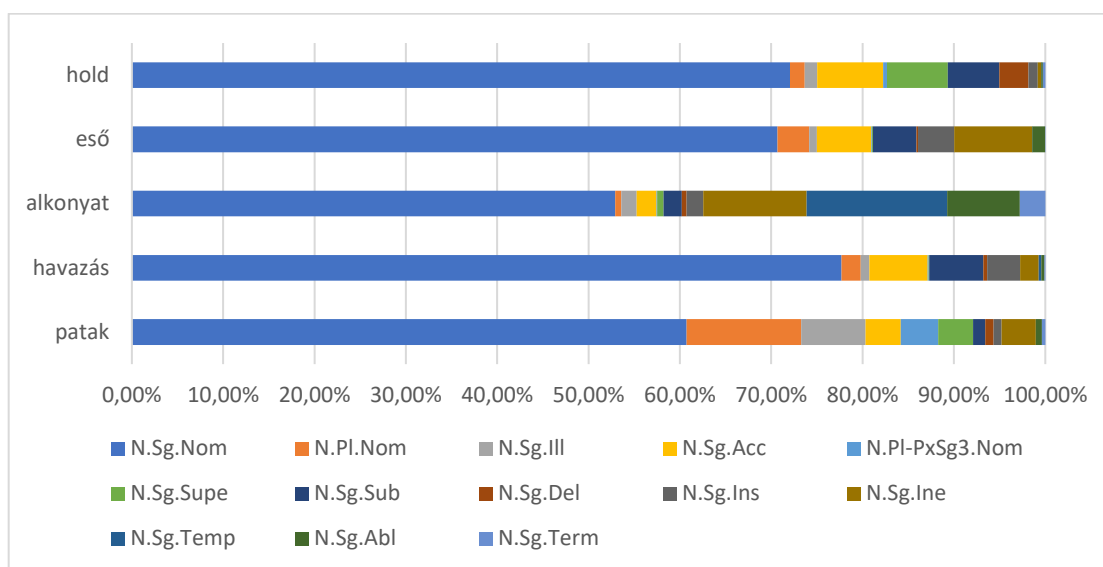
ANYAG

23. ábra ANYAG tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

Az ANYAG tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt anyagnév összefüggő vizsgálata alapján domináns az alanyeset (*szatén, szén, olaj, levegő, víz*) és a tárgyeset (*szenet, olajat, levegőt, vizet*). Potenciálisan domináns az inessivus (*levegőben*) és az illativus (*levegőbe*), ami egyes anyagok TARTÁLY tudásszerkezettel való feldolgozására hívja föl a figyelmünket.

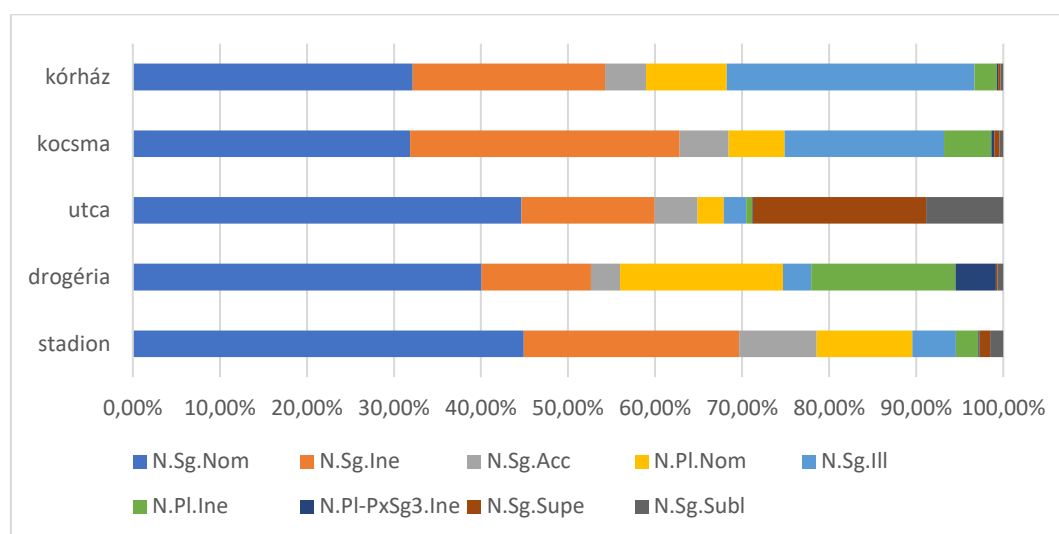
TERMÉSZETI JELENSÉG

24. ábra TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

A TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt főnév összefüggő vizsgálata alapján egyedül az alanyeset (*hold, eső, alkonyat, havazás, patak*) domináns, méghozzá kimagasló értékekkel. Potenciálisan domináns a többes szám alanyesetben (*patakok*), az inessivus (*alkonyatban*) és az egyedül itt markánsan megjelenő temporalis (*alkonyatkor*). Ahogyan a kvalitatív elemzésnél az előző részfejezetben már említettük, a TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú főnevek a stabilabb és dinamikusabb természeti jelenségek feldolgozásának különbözőségéből fakadóan meglehetősen heterogén képet mutatnak. Ennek megfelelően a TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú fogalmi reprezentációkat alakilag kidolgozó szavak inflexiós mintázata is meglehetősen heterogén (a tizenhárom eset az öt szó öt leggyakoribb esetét képviseli, vagyis jelentős eltérés mutatkozott a szavak alaki hierarchiájában).

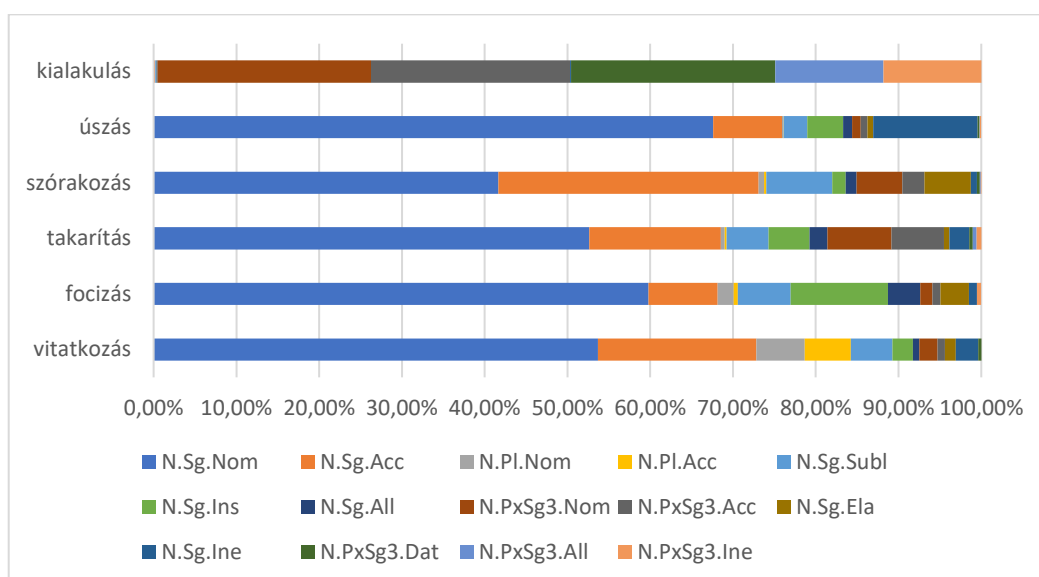
HELY

25. ábra HELY tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

A HELY tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt főnév összefüggő vizsgálata alapján domináns az alanyeset (*kórház, kocsmá, utca, stadion, drogéria*), az inessivus (*kórházban, kocsmában, utcában, drogériában, stadionban*), az illativus (*kocsmába, kórházba*), illetve a többes szám alanyesetben (*stadionok, drogériák*). Potenciálisan domináns az egyedül itt markánsan megjelenő többes szám inessivusban (*drogériákban*), illetve az e tudástartalomon kívül csupán az ESEMÉNY tudástartalomnál markánsan megjelenő superessivus (*utcán*). Ahogyan a kvalitatív elemzésnél az előző részfejezetben már említettük, a HELY tudástartalmú főnevek a helyek FELÜLET és TARTÁLY képi sémájú feldolgozásából fakadóan viszonylag heterogén képet mutatnak. Ennek megfelelően a HELY tudástartalmú fogalmi reprezentációkat alakilag kidolgozó szavak inflexiós mintázata is viszonylag heterogén (a kilenc eset az öt szó öt leggyakoribb esetét képviseli, vagyis viszonylagos eltérés mutatkozott a szavak alaki hierarchiájában).

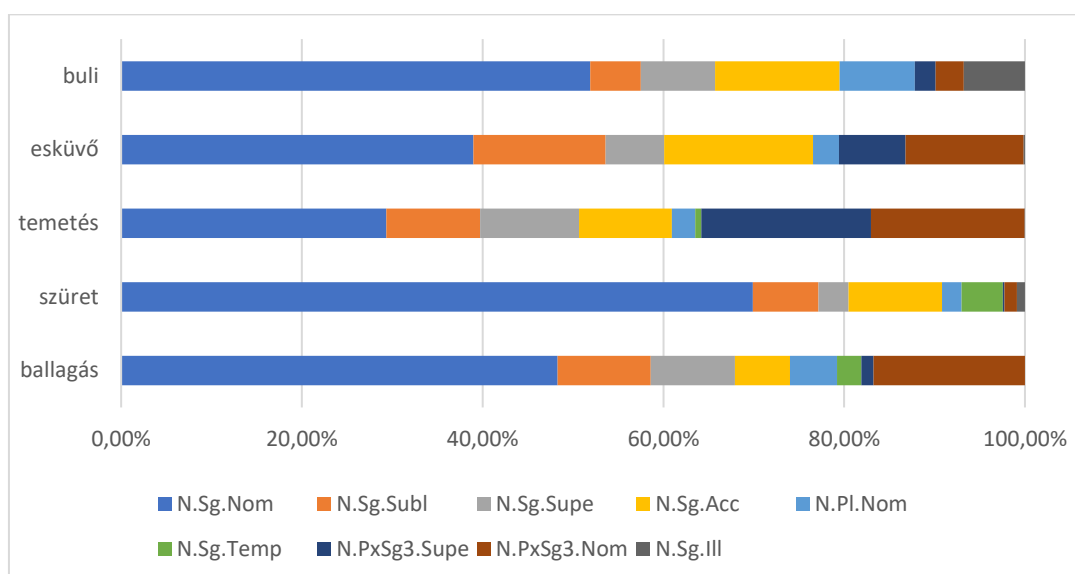
CSELEKVÉS/FOLYAMAT

26. ábra CSELEKVÉS/FOLYAMAT tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

A CSELEKVÉS/FOLYAMAT tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti hat főnév összefüggő vizsgálata alapján domináns az alanyeset (*úszás, szórakozás, takarítás, focizás, vitatkozás*) és a tárgyeset (*kialakulást, szórakozást, takarítást, focizást, vitatkozást*). Potenciálisan domináns az inessivus (*úszásban*), az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak (*kialakulása*), az ezen kívül csupán az ARTEFAKTUMoknál markánsan megjelenő eszköz- és társhatározói eset (*focizással*), az ezen kívül csupán az ÁLLAPOT tudástartalomnál markánsan megjelenő egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak tárgyesetben (*kialakulását*) és inessivusban (*kialakulásában*), valamint az egyedül itt markánsan megjelenő egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak részes esetben (*kialakulásának*) és allativusban (*kialakulásához*). Ahogyan a kvalitatív elemzésnél az előző részfejezetben már említettük, a CSELEKVÉS és FOLYAMAT tudástartalmú főnevek sematikus figuráik eltérő számából és különböző erődinamikai mintázatukból fakadóan viszonylag heterogén képet mutatnak. Ennek megfelelően a CSELEKVÉS/FOLYAMAT tudástartalmú fogalmi reprezentációkat alakilag kidolgozó szavak inflexiós mintázata meglehetősen heterogén (tizennégy eset a hat szó öt leggyakoribb esetét képviseli, vagyis komoly eltérés mutatkozott a szavak alaki hierarchiájában, elsősorban a CSELEKVÉS–FOLYAMAT dimenzió különbözősége mentén).

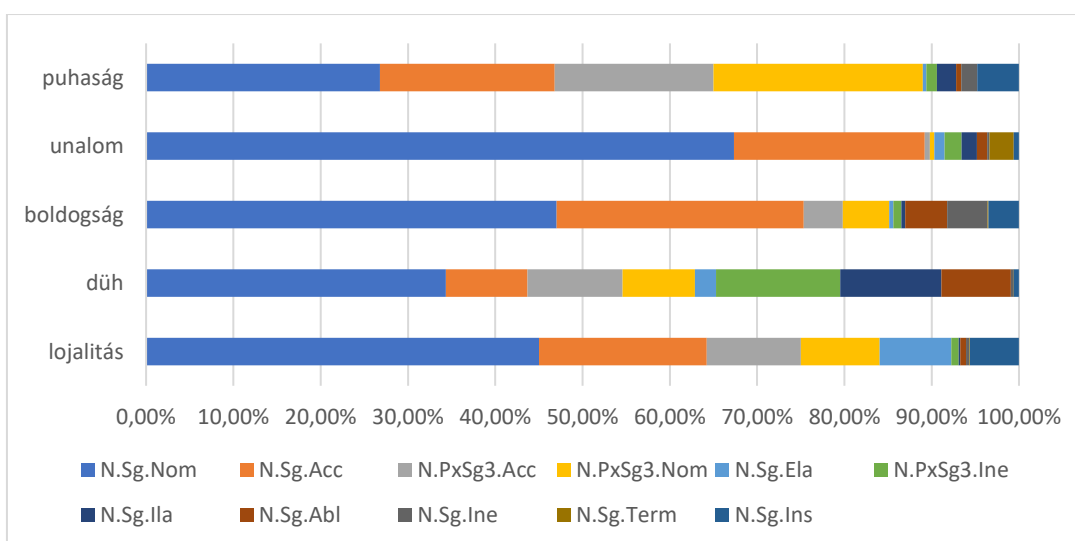
ESEMÉNY

27. ábra ESEMÉNY tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

Az ESEMÉNY tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt főnév összefüggő vizsgálata alapján domináns az alanyeset (*szüret, esküvő, temetés, buli, ballagás*), a tárgyeset (*bulit, esküvőt, temetést, szüretet*), az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak (*esküvője, temetése, ballagása*), illetve az egyedül itt markánsan megjelenő sublativus (*ballagásra, temetésre, esküvőre*). Potenciálisan domináns az e tudástartalomon kívül csupán a HELY jelentésű főneveknél markánsan megjelenő superessivus (*temetésen*), valamint az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak superessivusban (*temetésén*).

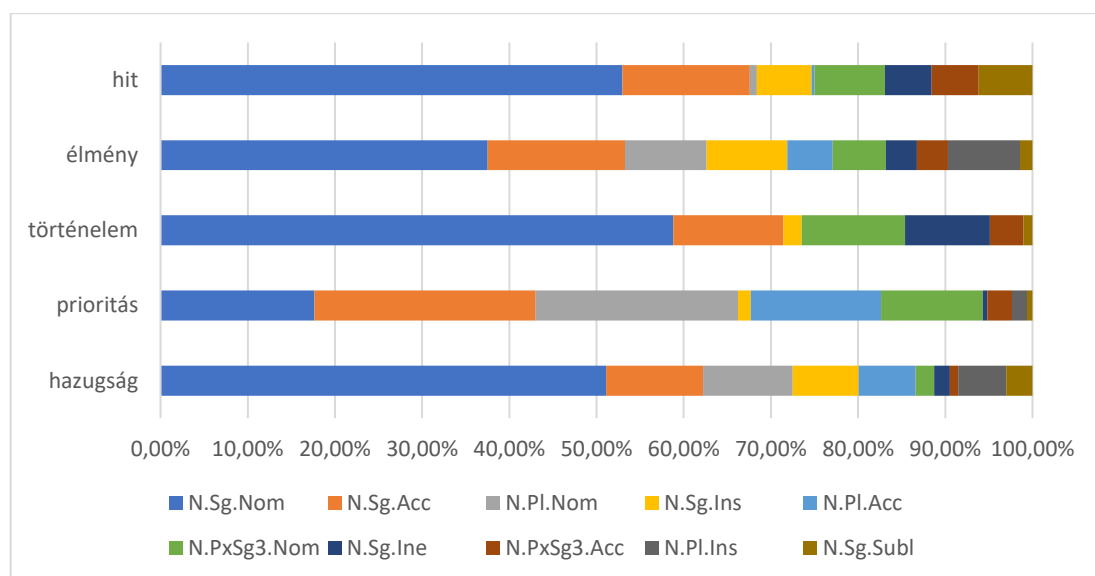
ÁLLAPOT

28. ábra ÁLLAPOT tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

Az ÁLLAPOT tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt főnév összefüggő vizsgálata alapján domináns az alanyeset (*unalom, boldogság, düh, lojalitás, puhaság*), a tárgyeset (*boldogságot, puhaságot, unalmat, dühöt, lojalitást*), tárgyesetben egyes szám harmadik személyű birtokos alak (*puhaságát, dühét, lojalítását*). Potenciálisan domináns az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak (alanyesetben) (*puhasága*), az illativus (*dühbe*), valamint az e tudástartalomon kívül csupán a FOLYAMAT/CSELEKVÉS jelentésű főneveknél markánsan megjelenő egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak inessivusban (*dühében*).

ABSZTRAKTUM

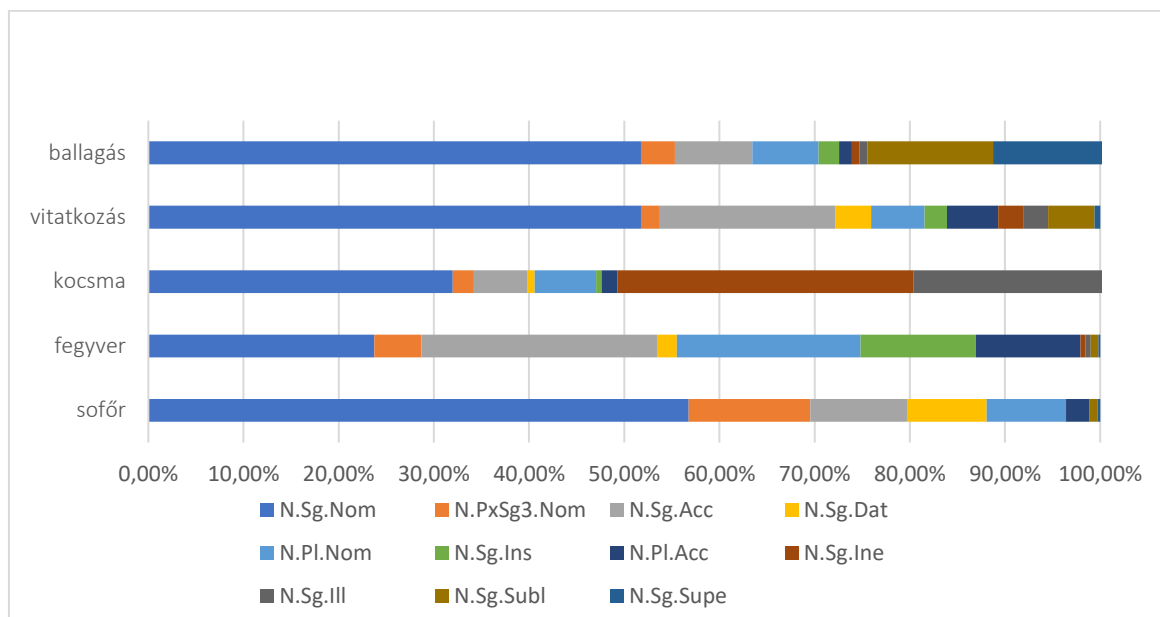

29. ábra ABSZTRAKTUM tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata

Az ABSZTRAKTUM tudástartalmú főnevek szemantikai konfigurációjában a fenti öt főnév összefüggő vizsgálata alapján domináns az alanyeset (*hit, élmény, történelem, prioritás, hazugság*), a tárgyeset (*hitet, élményt, történelmet, prioritást, hazugságot*), az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak (*történelme, prioritása*), illetve a többes szám alanyesetben (*prioritások, hazugságok*). Potenciálisan domináns és e tudástartalomon kívül csupán az ARTEFAKTUM jelentésű főneveknél jelenik meg markánsan a többes szám tárgyesetben (*priorításokat*).

KONTROLLCSOPORT

A kontrollcsoport a következő, véletlenszám generátorral kiválasztott, különböző tudástartalmú öt főnevet tartalmazza: *sofőr, fegyver, kocsmá, vitatkozás, ballagás*.

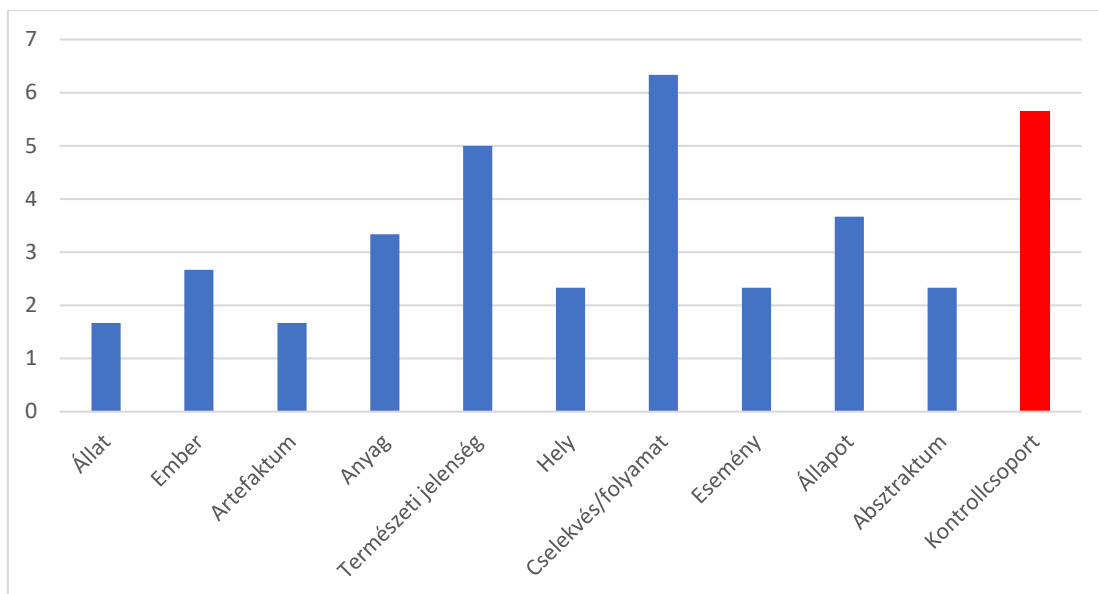

30. ábra A kontrollcsoport inflexiós mintázata

Tizenegy konstrukció jelent meg a mintázatban, ezek közül egyedül az alanyeset és a tárgyeset volt domináns (2). Potenciálisan dominánsnak bizonyult az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak, a többes szám (alanyesetben), az eszköz- és társhatározós eset, a tárgyeset többes számban, az inessivus, az illativus, a sublativus, illetve a superessivus (8).

6.1.4.3 Eredmények, következtetések

A homogenitás értékének kiszámítása alapján (1. előző részfejezet) hipotézisünk részben igazolódott, a főnevek tudástartalma hatással van inflexiós mintázataikra, a tudástartalmak homogenitásának átlaga ugyanis 3,133, míg a kontrollcsoporté jóval magasabb, 5,667. Ugyanakkor a TERMÉSZETI JELENSÉG és a CSELEKVÉS/FOLYAMAT főnevek a kontrollcsoportéhoz hasonlóan magas értéket mutatnak, aminek lehetséges okára az illető csoport elemzésekor utaltunk. Az alábbi táblázat a tudástartalmak és a kontrollcsoport homogenitási értékeit mutatja – minél alacsonyabb, minél kevésbé kiugró az érték, a csoport annál homogénebb.

31. ábra A tudástartalmak és a kontrollcsoport homogenitási értékei az inflexiós mintázatok alapján

A kontrollcsoporthoz (5,67) képest tehát kifejezetten homogénnek bizonyult az ÁLLAT^{1,66}, ARTEFAKTUM^{1,66}, HELY^{2,33}, ESEMÉNY^{2,33}, ABSZTRAKTUM^{2,33} és EMBER^{2,66} tudástartalmú főnevek inflexiós mintázata, azaz az e tudástartalmat képviselő főnevek közvetetten morfoszemantikailag jelöltnék tekinthetők.

Az elemzés kapcsán összefoglalásként elmondható, hogy az alapalakként funkcionáló alanyeset minden tudástartalomban dominánsnak bizonyult. A többes számú alanyeset domináns volt az EMBER, ÁLLAT, ARTEFAKTUM, HELY, ABSZTRAKTUM tudástartalmú főneveknél (*halak, informatikusok, füzetek, stadionok, hazugságok*), és potenciálisan domináns volt a TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú főneveknél (*patakok*). A tárgyeset egyáltalán nem volt domináns az EMBER, TERMÉSZETI JELENSÉG, HELY tudástartalmú főneveknél, domináns volt viszont még a többes számú alak tárgyesete is az ARTEFAKTUM tudástartalmú főneveknél (*festményeket*), potenciálisan pedig az ABSZTRAKTUM tudástartalmú főneveknél (*prioritásokat*). Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles konstrukció domináns volt az EMBER, ESEMÉNY, ÁLLAPOT, ABSZTRAKTUM esetében (*apósa, temetése, puhasága, prioritása*), és potenciálisan dominánsnak bizonyult a FOLYAMAT/CSELEKVÉS tudástartalmú főneveknél (*kialakulása*). A helyviszonyragos konstrukciók közül az inessivus és az illativus dominánsan megjelenik a HELY tudástartalmú főneveknél (*stadionban, kocsmába*), továbbá előbbi potenciálisan domináns az ARTEFAKTUM, ANYAG, TERMÉSZETI JELENSÉG, CSELEKVÉS/FOLYAMAT (*füzetben, levegőben*,

alkonyatban, úszásban), utóbbi pedig az ANYAG és az ÁLLAPOT tudástartalmú főneveknél (*levegőbe, dűhbe*). Egyedül az EMBER tudástartalmú főneveknél jelenik meg dominánsan az egyes szám első személyű birtokos személyjeles konstrukció (*húgom*), TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú főneveknél a temporalis (*alkonyatkor*), HELY tudástartalmú főneveknél a többes számú alak inessivusban (*drogériákban*), FOLYAMAT/CSELEKVÉS tudástartalmú főneveknél az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak dativusban és allativusban (*kialakulásának, kialakulásához*), az ESEMÉNY tudástartalmú alak sublativusban és egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak superessivusban (*ballagásra, temetésén*).

A kvantitatív kutatás következtetése, hogy a főnevek inflexiós mintázatában részlegesen leképeződik a dologszerűen feldolgozott entitásokról való tudásunk. Továbbá, hogy bár vannak a tudástartalmakat képviselő főneveknek korpuszalapon is kimutatható alaki ismertető jegyei, azaz inflexiós morfológiai tudásunknak közvetetten részét képezik a tudástartalmak, de még a kevésbé poliszém főnevek esetében is nyilvánvaló, hogy az egyes példányok mintázata sajátos figyelemirányítási jellemzők révén emergálódik (l. *macska* és *kutya* szinte teljes egybevágósága), valamint a tudástartalmak heterogenitásának mértéke is leképeződik inflexiós mintázataikra.

6.2 A tudásszerkezetek jelöltsége

A magyar főnevek szemantikai konfigurációi jelölt tudásszerkezetek, azaz olyan fogalmi reprezentációk, amelyeket kiaknáz, szimbolizál és konstrukcióként sematizál a nyelvi megismerés, és amelyek közvetlenül, bipolárisan járulnak hozzá a szimbolizációhoz. E fejezet célja a tudásszerkezetként értelmezett konceptualizációk, az előtér–háttér elrendezés (trajektor–landmark), a profilálás (DOLOG–VISZONY), a perceptuális (képi) és kinesztetikus (erődinamikai) sémák alaki kidolgozásának kvalitatív elemzése. A főnevek révén leképezett dolgok közötti atemporális és temporális viszonyok jelenetként való feldolgozása a FOLYAMAT profillal rendelkező nagyobb konstrukciós jelentésben, az elemi mondatban valósul meg, amennyiben azt egyik elemi funkciója vagy dimenziója, egy jelenet szereplőkkel és körülményekkel való ábrázolása felől közelítjük meg (IMRÉNYI 2017), ezért az elemzésben morfoszintaktikai szempontok is érvényesülnek. Az inflexiós alakokat DOLOG vagy VISZONY profiljuk felől közelítjük, amely profil jellemzően meghatározza az elemi mondatban betöltött funkciójukat, a kompozíciót pedig a szintaktikai kidolgozási viszonyok és a tudásszerkezetek alaki kidolgozatlansága felől.

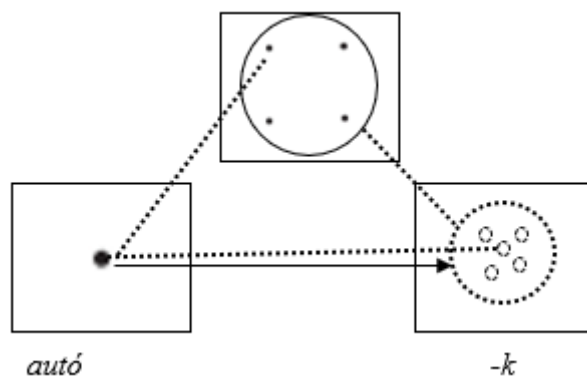
6.2.1 A DOLOG és a VISZONY profilálása

A morfológiai szó tudásszerkezetét jellemzően – de nem kizárólag – inflexiók morféimák dolgozzák ki. A magyar alaktanban hagyományosan jelnek és ragnak nevezett toldalékok általános megoszlásának alapja, hogy az adott komponensszerkezet DOLOG vagy VISZONY profilt határoz-e meg, ezáltal pedig az elemi mondat viszonyhálózatában relációs kifejezésként elsődleges figurát dolgoznak-e ki. A DOLOG és a VISZONY tehát a morfológiai szó nagyságú főnévi konstrukció profiljára utal, míg a relációs kifejezés ezzel összefüggésben a főnév mondatjelentésben betöltött szerepére. A mondat szemantikai konfigurációját alapvetően meghatározó igei jelentésszerkezet elsődleges figuráját dolgozza ki az alapalak mellett a többes szám (*házak – épülnek a házak*) és a birtoklás (*házunk; Pistáé – a házunk a következő utcában van; Pistáé még nem készült el*). A kifejezés belső szerkezetében természetesen integrálódhatnak különböző, akár egészen komplex szemantikai viszonyok is (*házaim*), magának a kifejezésnek a profilja azonban a mondatjelentés szempontjából meghatározza, hogy az igei jelentés elsődleges figurája dolgozódik ki általa. Ezzel szemben VISZONY profillal rendelkeznek az erődinamikai és/vagy téri viszonyt leképező, a mondatjelentésben másodlagos figurát vagy körülményt kidolgozó tárgy- (*házamat*) és helyviszonyragos (*házamban*) konstrukciók. A jelek és ragok sorrendisége ugyancsak e két profil szemantikai relevanciáját (BYBEE 1985) képezi le. Minthogy a magyarban az inflexiók fej-komplementum szerkezetek jobb oldali komponense a profilmeghatározó elem, a VISZONY profilt meghatározó ragok követik az alapalak DOLOG profilját nem módosító jeleket. A profilálás formai oldalon nem minden esetben morfológiai művelet, szupraszegmentális eszközök és szórend révén is kidolgozódhat, a következő két alfejezetben viszont a morfológiai tudásunknak részét képező konceptualizációkat vizsgáljuk.

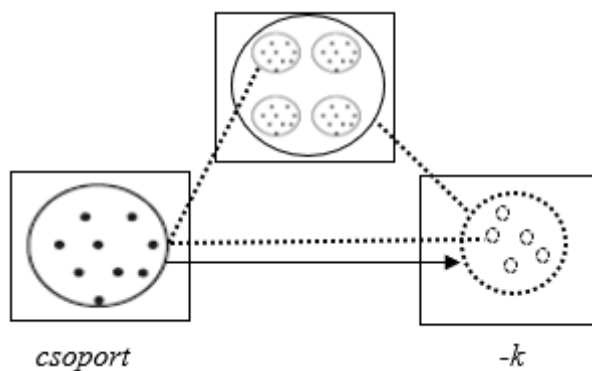
6.2.1.1 Többesség

A multiplex és körülhatárolt tudásszerkezet alaki kidolgozása a magyar nyelvben többféleképpen is megvalósulhat. Szemantikailag jelölt e tudásszerkezet a *-k* többesjellel, azaz alakilag *-(V)k* bipoláris fonémával végződő konstrukciók hangzássémáiból dolgozódik ki. Komplementumai lehetnek uniplex és körülhatárolt (*autó*), multiplex, körülhatárolt és diszkrét belső szerkezetű (*család*), valamint multiplex, körülhatárolt és folyamatos belső szerkezetű (*tenger*) főnevek (*autók, családok, tengerek*). Minthogy a *-k* uniplex és (már önmagában) multiplex, továbbá folyamatos és diszkrét belső szerkezetű főnevekkel is

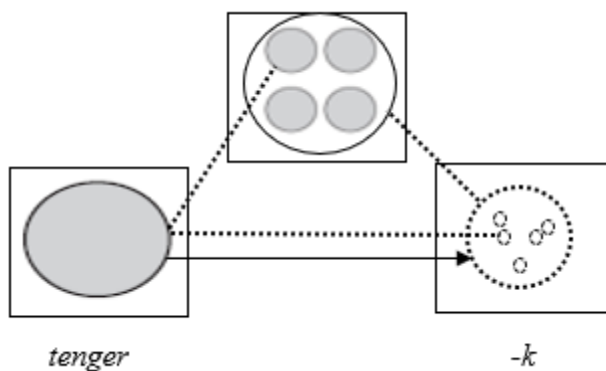
kölcsönös kidolgozási viszonyba léphet, így a többes szám jel leginkább szaliens alszerkezeteként a KÖRÜLHATÁROLTSÁG határozható meg. Az alábbi ábrákon a különböző típusú kompozitumszerkezetek szemantikai megfelelései (szaggatott vonalak) és kidolgozási viszonyai (nyilak) láthatók.

32. ábra A többesség szemantikai kidolgozása uniplex és körülhatárolt tudásszerkezetű főnévi komplementummal

33. ábra A többesség szemantikai kidolgozása multiplex, körülhatárolt és diszkrét tudásszerkezetű főnévi komplementummal

34. ábra Többesség szemantikai kidolgozása körülhatárolt és folyamatos belső szerkezetű főnévi komplementummal

A konceptuálisan és fonológiai autonóm főnévi komponens mindhárom esetben megfelel a konceptuálisan és fonológiai is függő komponensszerkezet sematikus figurájának, előbbi részletes jelentése leképeződik az utóbbira, egyúttal a komplementum kidolgozza a fej szaliens alszerkezetét, a körülhatároltságot. A profilmeghatározottság azért irreleváns esetünkben, mert a többes szám jel a főnév DOLOG profilját nem változtatja meg. A kompozitum emergens szerkezet, amelyben a főnévi jelentés a konstrukciós jelentéssel is integrálódik. A magyarban a fölérendelt szintű kategóriajelölők is megjelenhetnek e konstrukciós jelentésben (*bútorok, ruhák*), mivel leképeződik rájuk az alapszintű kategóriák (körülhatárolt) tudásszerkezete (szemben például az angol nyelvvel). Kiemelt jelentőséggel bír a többes szám a tudástartalmak strukturálásában; minthogy e konstrukciós jelentés körülhatároltságot asszociál, differenciál például a körülhatárolatlan CSELEKVÉS és a körülhatárolt ESEMÉNY (*úszás, futás* 'cselekvés' – *úszások, futások* 'versenyszámok' vö. *?sportolások*) között, a már említett módon a körülhatárolatlan ANYAG és a körülhatárolt ARTEFAKTUM (*sör, víz* – *sörök, vizek*) között, azaz egyes főnevek és a belőlük kiinduló konvencionális metonimikus jelentéskiterjesztések között. Ezáltal a többes szám jel szemantikailag nem csupán a multiplicitást, de közvetetten a körülhatároltságot is jelöli. A körülhatárolatlan tudásszerkezetű, elsősorban ANYAG tudástartalmú főnevek mennyiségi kiterjesztése morfológiai szón túlmutató absztrakt vagy konkrét körülhatárolással (*három liter bor, két csepp víz, négy doboz sör, két zsák cement*), vagy fokozott melléknévvel történik (*több arany*). A körülhatárolás absztrakt főnevek és anyagnevek esetében is kategóriajelölést feltételez (*sportok, táncok, borok, sörök*).

Morfoszemantikailag jelölt szavak multiplicitás tekintetében az *-ék*, *-ság* és *-zat* végű alakok, mivel eltérnek a multiplicitás általános, típusalapon elsáncolt és természetesen legnagyobb típusgyakorisággal rendelkező alaki kidolgozásától. Az *-ék* szociális többesjel elsősorban az EMBER tudástartalmat asszociál, azon belül is elsősorban tulajdonnevekhez (*Petiék, nővéremék*) kötődik. A konstrukció fontos jellemzője a diszkrét belső szerkezeten túl a heterogenitás és ezzel összefüggésben az előtér–háttér viszony, mivel az *-ék* fej általában egy embercsoport szaliens, könnyen előhívható tagját emeli ki, a komplementum jelentése referenciapontként szolgál a csoport többi tagjához (l. BRDAR–BRDAR–SZABÓ 2013).

Multiplicitás tekintetében morfoszemantikailag jelöltek a főnévi komplementummal rendelkező *-ság* végű morfológiai szavak. A fej alapvető funkciója, hogy a főnévi komplementum közvetlen hatókörét kiterjessze a teljes hatókörre (*rendőr*→*rendőrség*,

hegy→*hegység*). E hatókörkiterjesztés és egyúttal fogalmi körülhatárolás absztrakcióval jár együtt, ennyiben az episztemikus lehorgonyzásban is fontos szerepet betöltő többes szám jeltől eltérő funkciót lát el, amiből kifolyólag a *-sÁg* végű főnevekre kevésbé jellemző a többes szám (*rendőrségek*). A *-sÁg* fej több szaliens alszerkezettel is rendelkezik, amelyek több konstrukciós jelentéshez is hozzájárulnak. A multiplexitás és a már említett KÖRÜLHATÁROLTSÁG mindig kidolgozódik (*bíróság, dombság*), viszont a komplementumok (folyamatos/diszkrét) belső szerkezete is leképeződik a függő, sematikus jelentésű komponensre (vö. diszkrét *rendőr*→*ség*, folyamatos *hegy*→*ség*). A heterogenitás ugyancsak fontos jellemző a diszkrét belső szerkezetű komplementumok esetében, ugyanis a hatókör kiterjesztése ellenére megőrződik a főnév specifikus (kulturálisan kódolt) fókusza is (*ügyészség, főnökség*). A melléknévből képzett *-sÁg* végű főnevek kapcsán kiemelkedő alszerkezet a profilmeghatározottság. A *bátorság, szomorúság* típusú konstrukciós jelentés lényege az ÁLLAPOT mint VISZONY absztrahálása, fogalmi elkülönítése a DOLOGTól azáltal, hogy maga az ÁLLAPOT is dologszerűen dolgozódik föl. Az absztrahálásban tehát megegyezik a két típus, amelyek között átmenetet képvisel pl. a *síkság* főnév. A *síkság* esetében ugyanis egyszerre történik meg a hatókör kiterjesztése és egy atemporális viszony, egy állapot (*sík*) fogalmi elkülönítése.

Multiplexitás tekintetében ugyancsak jelöltek a *-zAt* összetett fejjel rendelkező főnevek. A homogén többes szám jeltől eltérően e függő komponens alszerkezetéből ugyancsak kidolgozódik a heterogenitás (vö. homogén belső szerkezetű *izmok* ↔ heterogén belső szerkezetű *izomzat*), azonban az aszimmetrikusan heterogén *-ék*, valamint sok *-sÁg* fejű konstrukcióktól eltérően mindez figyelmi hierarchia nélkül történik (*ruházat* 'ruhák összessége' ↔ *Petiék* *'Petik összessége'; *rendőrség* ?'rendőrök összessége'). Bár a *-sÁg* végű elemekhez hasonlóan sok esetben ugyancsak a közvetlen hatókör kiterjesztéséről van szó (*izom* → *izomzat*), ám az absztrahálás jellemzően azt is jelenti, hogy egy Gestalt a figyelem hatókörének tágításával válik hozzáférhetővé, azaz nem a részei felől, hanem csupán egészlegesen ismerhető meg (*csillagzat, alakzat*), sőt, sok esetben lényegében folyamatos belső szerkezettel rendelkezik (*homlokzat, domborzat*, illetve részben *fedélzet, karzat*). E függő komponensről is elmondható, hogy mivel a multiplex és körülhatárolt tudásszerkezet konstruálásához alapvetően absztrahálással járul hozzá, az episztemikus lehorgonyzásban fontos szerepet betöltő többes szám jellel kevésbé egyeztethető össze (*személyzetek*).

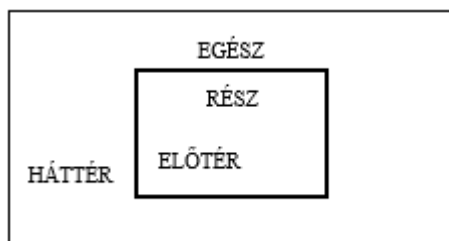
A birtoktöbbsesítő jellel a következő részfejezetben foglalkozunk.

6.2.1.2 Birtoklás

A birtokviszony (pl. *háza*) kifejeződésének alapja egy referenciapont-szerkezet (TOLCSVAI NAGY 2013: 255–267), amelyben a konceptualizáló egy adott fogalmi tartományban kijelöl egy referenciapontot (Ö), amelyen keresztül mentálisan elérhetővé válik a cél (*ház*). A birtokos személyjeles alakban a komplementum (*ház*) részletes jelentés leképeződik a birtokos személyjel fejjel rendelkező (-a) konstrukció sematikus jelentésre, a fej elem pedig koreferens a birtokossal, ezáltal teszi hozzáférhetővé a birtokot mint előtérben álló figurát ($\text{ház}^{\text{TR}}/\text{a}_{\text{LM}}$). A birtokos személyjelek a morfológiai szón jócskán túlmutató funkcióikkal rendelkeznek, nem csupán a referenciapont-szerkezetben, hanem a szövegteni perspektívát igénylő nézőpontoszerkezetben is fontos szerepet játszanak. A személy kiválasztása összefügg a téri viszonyokkal, az első és második személy közelséget konceptualizál, szemben a távolra mutató harmadik személlyel. A birtokost alakilag kidolgozó -*nAk* morféma téri vonatkozása még egyértelműbb, hiszen bár szinkrón szempontból funkcionálisan elkülönült a dativusi esetragtól (LADÁNYI 2017: 584–585), grammatikalizációjában nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma: „a jelentésszerkezet a birtokban levést, a birokba jutás vagy más hasonló viszony állapotába kerülés eredményét képezi le. Az irány, pontosabban a cél térbelisége itt metaforikus.” (TOLCSVAI NAGY 2013: 264). A -*nAk* grammatikalizációjának további, a morfológiai szón túlmutató eredménye, hogy „A birtokos jelzői viszony formai jelölésében a szórend és a morfológia versengése mutatkozik meg. Ha a bővítményt -*nAk* raggal jelöljük, akkor elhelyezése az alaptaghoz képest rugalmas [*Jánosnak a kalapja; a kalapja Jánosnak*], ellenkező esetben viszont kötött szórendet tapasztalunk [*János kalapja; *kalapja János*]” (IMRÉNYI 2017: 701). A birtokos szerkezetben grammatikalizálódott -*nAk* és a dativusi esetrag közötti további fontos különbség, hogy míg birtokos szerkezetben a -*nAk* olyan kifejezésbe ágyazódik, amely kidolgozási viszonyba léphet az ige elsődleges figurájával, amit alapelakkal való (szórendfüggő) felcserélhetősége is jelez ([*János(nak a) háza*]_{DOLOG} *még nem készült el / itt van a közelben*), addig a dativus esetraggal – még birtokviszonyra utalva is – jellemzően a mondatjelentés valamely másodlagos figurája dolgozódik ki relációs kifejezésként (*Peti* [*Jánosnak*]_{VISZONY} *adta a tollát*). A két típus közötti átmenetet képviselik azon esetek, ahol a -*nAk* nem elhagyható (*Jánosnak van kutyája*), mert hangsúlyosan magának a birtoklásnak a ténye fejeződik ki.

A birtokos személyjeles konstrukció sajátos kompozitumszerkezet, minthogy a tipikus (melléknév–főnév, határozószó–ige) fej-módosító struktúrák jellemzői közül egyedül azok

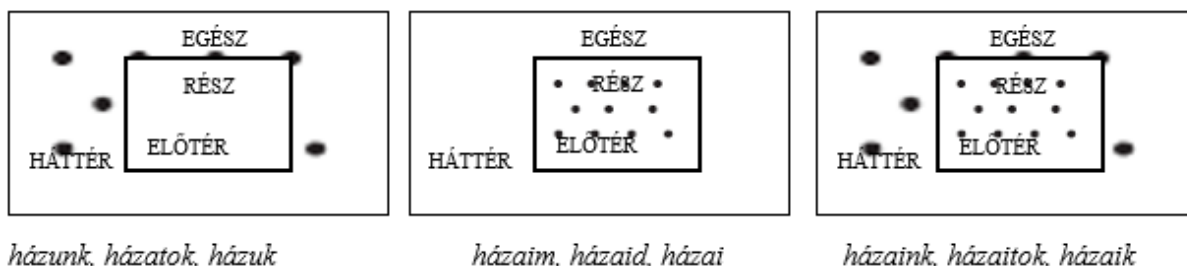
trajektor–landmark szerveződésében mutat rokonságot, a két komponensszerkezet kidolgozási viszonyait illetően viszont nagyban különbözik, hiszen a módosító komponens ugyancsak konceptuálisan független. A birtoklásban szemantikailag jelölt tudásszerkezet a RÉSZ–EGÉSZ és az ELŐTÉR–HÁTTÉR képi séma, amely feltehetően a birtokos szerkezetek archetípusának tekinthető elidegeníthetetlen testrészek referenciapont-szerkezetét is motiválta. A két képi séma integrált szerveződése a birtoklás kifejeződésével alapvetőnek tekinthető a nyelvi megismerésben.

35. ábra A birtoklás képi sémája a birtokos személyjeles konstrukcióban

Ahogy a fenti ábrán is látható, a birtokos landmarkként dolgozódik ki a személyjeles birtokos szerkezetben, és teszi hozzáférhetővé a trajektort akár percepcionálisan hozzáférhető, elidegeníthetetlen módon (*keze, lába*), akár absztrakt értelemben (*kocsija, háza*), akár a kettő átmeneteként (*ajtaja, szemüvege*). Az absztrakt, de egyúttal elidegeníthetetlen birtoklást kifejező, másodlagos tudástartalmú birtokos személyjeles főnevek esetében már kevésbé a referencialitás tűnik meghatározónak, mint inkább a dologszerűen feldolgozott entitás atemporális viszonyainak előtérbe helyezése: *a tanár [kedvessége][mosolya]*, *a víz [hőmérséklete][íze]*. A birtokos személyjeles morfológiai szó perspektíváját megtartva elmondható, hogy a nem referenciapont-szerkezet típusú birtokos szerkezet feje általában a HÁTTÉR és EGÉSZ képi sémájú fogalmi reprezentáció valamilyen megismerési tartományához köthető zónáját aktiválja (*színe, mérete*), illetve annak atemporális vagy temporális viszonyát, gyakran deriváció révén, *-sÁg* végű szavakkal (*boldogságod*). A referenciapont-szerkezettől, az ELŐTÉR–HÁTTÉR és RÉSZ–EGÉSZ képi sémától legtávolabb azon intranszitiv igéből képzett *-Ás* végű alakok állnak, amelyek a nyelvi hálózatban nem csupán az alapigék sematikus figuráit asszociálják, de azok temporális és erődinamikai mintázatát is, esetükben tehát valójában már absztrakt értelemben sem birtoklásról, hanem az igei fogalmi reprezentáció összegző feldolgozásáról van szó (*kiűzése, támogatása, felrobbantása*).

A többség és a birtoklás a fentebb ismertetett előtér–háttér viszonyban a magyarban a morfológiai szó szintjén többféleképpen is integrálódhat. Egyrészt alakilag kidolgozódhat a háttérben álló egész multiplexitása (*házunk, házatok, házuk* – az ábra bal oldalán), másrészt az előtérben álló rész multiplexitása (*házaim, házaid, házai* – az ábra közepén), harmadrészt pedig az előtérben és háttérben álló részek multiplexitása (*házaink, házaitok, házaik* – az ábra jobb oldalán). Az alábbi ábra e három integrált tudásszerkezetet modellálja.

36. Ábra Birtoklás és többség integrációja a birtokos személyjeles konstrukcióban

Miképpen a főnév fonológiai terével foglalkozó fejezetben már kifejtettük, a birtoklás és a többség integrációját szimbolizáló főnevek fonológiai pólusa máshogy nem is ragadható meg, mint egészelesen, ennek megfelelően a komponensszerkezetek kölcsönös kidolgozása, azaz a kompozitum konstituenciájában sem érvényesíthető az „építőkockaelv”. Ezzel kapcsolatban a főnév szemantikai terének leírása felől megjegyzendő, hogy ezen integráltságot elősegítő tényező lehetett a többség és birtoklás közös DOLOG profilja.

A birtokos személyjeles alakokhoz hasonlóan a részletes jelentésű főnév leképeződése az *-é* fejű konstrukció sematikus jelentésére – a *-nak* végű birtokos esettől eltérően – birtok jelentést hoz létre: $[[N]-é]_{\text{birtok}}$; $[[N]-(j)A]_{\text{birtok}}$. Abban is megegyezik a két konstrukció, hogy a landmark (*-a, Peti*) referenciapontot biztosít az előtérben álló célszerkezethez (*ház, -é*). Tehát míg egyik esetben a részletes jelentésű komplementum cél és előtérben áll (*háza*), addig a másikban referenciapont és háttérben áll (*Petié*). A függő komponensekre rendszerint a figyelmi hierarchiában az autonóm komponensnél kevesebb figyelem irányul, ennek az elvnek az *-é* birtokjel névmási jellege miatt mondhat ellent (MÁRTONFI 2004). A két konstrukció az előtér–háttér viszonyokat illetően tehát különbözik: $ház^{TR}/a^{LM}$; $Peti^{LM}/é^{TR}$. Ugyanakkor a birtokjeles konstrukció megvalósulása is lehet absztrakt, utalhat birtokként másodlagos vagy harmadlagos tudástartalomra is (*Juli boldogsága – a Julié; a híd felrobbantása ≈ a hídé*).

A birtokjel továbbá a morfológiai szón belül integrálódhat a birtokos személyjeles komponensszerkezettel (*barátomé, barátodé, barátjáé*), ebben az esetben a referenciapont-szerkezetbe egy másik ágyazódik. Ez úgy is megtörténhet, hogy a birtokjeles kompozitumban referenciapontként működő személyjeles komponens belső szerkezete az ELŐTÉRben (*barátaimé, barátaidé, barátaié*) vagy a HÁTTÉRben (*barátunké, barátotoké, barátjuké*), vagy akár a RÉSZ–EGÉSZ képi séma egészében multiplex tudásszerkezetű komponenssel (*barátainké, barátaítoké, barátaiké*). Elvileg olyan konstrukció is létrehozható a magyarban, ahol a birtokjel multiplex célszerkezetre utal (*katonáéi*), akár úgy, hogy a referenciapontba ráadásul egy másik referenciapont-szerkezet ágyazódik (*barátoméi*). Ennek feldolgozása azonban valószínűleg túl nagy mentális erőfeszítést igényel. Bár a legújabb munkák is központi jelentőségüként tárgyalják a fenti szerkezetet a birtoklásban (l. LADÁNYI 2017; ALBERTI–LACZKÓ szerk. 2018), mindenesetre beszédes, hogy korpuszalapon szinte kimutathatatlan. Az MNSZ (v2.0.5) korpuszában például a *barátoméi, barátodéi, barátjáéi, barátunkéi, barátotokéi, barátjukéi, barátaiméi, barátaidéi, barátaiéi, barátainkéi, barátaítokéi, barátaikéi* szóalakokra egyaránt nulla találatot kapunk. Jellemzőbb, hogy a birtokjeles konstrukcióban a birtokos landmark multiplex tudásszerkezetű (*katonáké, kovácséké, önkormányzaté*).

6.2.1.3 Téri és erődinamikai viszonyok

A téri és erődinamikai viszonyokat kifejező, az ige elsődleges figurájával kölcsönös kidolgozási viszonyba nem lépő helyviszony- és tárgyragos morfológiai szavak (*házamban, házamat* feltételeznek egy DOLOG profilú főnévi komponens (vagy főnévi kifejezést) is, amely alakilag a figyelmi hierarchiában morfológiai tényezői folytán szaliensebb alapalakban (TALMY 2007) vagy jel profilmeghatározó fejjel dolgozódik ki. Nominatív nyelvként a magyar az ergatív nyelvektől eltérően nem tesz különbséget a tranzitív és intranszitiv igék elsődleges figurái között, és a triadikus nyelvektől eltérően az erődinamikai viszonyt leképező tranzitív igék figurái, valamint az erődinamikailag semleges (erő–ellenő viszonyt alakilag nem leképező) intranszitiv igék figurái között. Ebből adódóan a figyelmi hierarchia, az előtér–háttér elrendezés, a trajektor szerep tekinthető szemantikailag jelöltnék az alanyesetet és a profilmeghatározó jellel rendelkező alakokat illetően, miképpen a landmark szerep a ragos alakokat illetően. Az erődinamikai viszonyok az igék jelentésszerkezetének részét képező, tudástartalmakhoz kötődő tematikus szerepek révén unipolarisan természetesen részei a magyarban a nyelvi megismerésnek, közvetetten

hozzájárulnak a szimbolizációhoz, így például ugyanazon ige ARTEFAKTUM tudástartalmú, páciens szerepű alany esetében passzív jelentésű (*a torta a születésnapra készül*), míg EMBER tudástartalmú, ágens szerepű alany esetében reflexív jelentésű (*Peti a születésnapra készül*). Természetesen az elsődleges figura nem feltétlenül főnévként dolgozódik ki alakilag, igei személyrag vagy névmás is szimbolizálhatja (*látom a fát*). Az ige határozottsága továbbá az elsődleges és másodlagos figura főnévként való alaki kidolgozását is szükségtelenné teszi (*látja*). A birtokos személyjeles alakok másodlagos figuraként való feldolgozása pedig morfoszemantikailag jelölt főneveket eredményez, mivel a mondatban nem (morfológiaiilag) képeződik le a figurák figyelmi hierarchiája (*a bátyám szereti a nővéred*).

A jelölt téri és erődinamikai viszonyok, azaz a perceptuális és kinesztetikus képi sémák kétféleképpen, a profilmeghatározó fej komponensszerkezetek, ragok típusai és a kompozitumszerkezetek, konstrukciótípusok felől egyaránt megközelíthetők. A ragok irányhármasságában alapvetően a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma jelölt szemantikailag. Ugyanakkor általuk a TARTÁLY (-bAn, -bA, -bÓl), a FELÜLET (-(V)n, -rA, -rÓl) és a KAPCSOLAT (-nÁl, -hOz, -tÓl, -ig, -nAk, -vAl) képi sémák is jelöltek (KOTHENCZ 2012). Ekképpen pl. a -nak egyszerre dolgozhatja ki alakilag a (FORRÁS-ÖSVÉNY-)CÉL és a KAPCSOLAT képi sémát. Erődinamikai mintázat alaki kidolgozásához a tárgyrag és a részes esetrag mellett elsősorban a közeledést vagy távolodást kifejező ún. akcióragok járulnak hozzá (-bA, -rA, -hOz, -bÓl, -rÓl, -tÓl).

A kompozitumszerkezetek, konstrukciótípusok felől közelítve jól látható, hogy bizonyos tudástartalmú komplementumok a FELÜLET, bizonyos komplementumok a TARTÁLY, bizonyos komplementumú tudástartalmak pedig a KAPCSOLAT tudásszerkezettel képeződnek le: a részben vagy egészben vertikálisan nyitott entitások, illetve tipikusan a -sÁg képzős alakok jelentése pl. FELÜLET tudásszerkezettel dolgozódik ki mint HELY (*pályaudvarról, piacra, téren, bíróságra, rendőrségen*); az épületek nagy része TARTÁLY tudásszerkezettel (*házban, iskolába, színházból*); az EMBER tudástartalmakhoz kötődők pedig KAPCSOLAT tudásszerkezettel (*Petihez, fodrásznál*). Jól látható, hogy ezekben az esetekben a főnévi részletes jelentés komponensszerkezete képeződik le a sematikus helyviszonyra, illetve a FELÜLET/TARTÁLY/KAPCSOLAT képi séma meghatározza a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL alaki kidolgozását is (*vonaton / buszon / biciklin / autóban ül – vonatra / buszra / biciklire / autóba száll*). Az ESEMÉNY tudástartalmú főnevek ugyancsak FELÜLET képi sémát asszociálnak (*meccsen van*), bár az is előfordul, hogy mind a TARTÁLY, mind a FELÜLET része lehet tudásszerkezetüknek (*jössz a buliba/bulira?*).

Minél absztraktabb téri viszonyt fejezünk ki azonban metaforikusan, a helyviszonyrag alaki meghatározottsága annál nagyobb, sőt, már nem is a főnév jelentésszerkezete képeződik le a rag komponensre, hanem az ige vagy melléknév jelentésszerkezete integrálódik a rag segítségével a főnévvel egy bizonyos (metaforikus) módon ([szobában] [gondolkodik] ↔ [[házasság]ban] [gondolkodik]). A ragok mint komponensszerkezetek képesek a főnevek egyes zónáit aktiválni (*asztalon* 'asztal felülete'), vonzatként azonban kevésbé (*egy asztalon dolgozik* 'asztalt készít'), ami ugyancsak arra utal, hogy a vonzatszerű helyviszonyrag a főnév belső szerkezetét általában kevésbé érinti, sokkal inkább az ige jelentésszerkezetébe integrálja a főnevet. Minthogy az ige vagy a predikatív melléknév jelentésszerkezete az elemi mondatban magmondat funkciójú, a konceptuálisan függő igék és melléknevek sematikus figuráinak konceptuálisan autonóm főnevekkel való szemantikai kidolgozása természetesen bizonyos mértékig mindig meghatározott alakilag is, ezt illusztrálják az alábbi példák.

[(ÖSVÉNY_{TARTÁLY/FELÜLET}) (CÉL_{TARTÁLY/FELÜLET}) megy] → járdán/iskolába/repülőtérre/fodrászhoz

A vonzatok esetében azonban a sematikus figura kidolgozása alakilag determinált (*büszke a lányára*), a főnévi kompozitum alaki kidolgozásában immár nem a főnév jelentésszerkezete a domináns, hanem az ige vagy melléknév jelentésszerkezete. Mindez összefüggésben van azzal, hogy alakilag kevésbé meghatározott főnévi bővítménnyel valamilyen körülmény dolgozódik ki, vonzattal pedig az ige és a melléknév jelentésszerkezetében központibb figura.

[konyha] → [(...) (...) (...) főz] – konyhában főz

[vacsora] → [(...) (...) (...) főz] – vacsorát főz

[Sándor] → [(...) (...) (...) főz] – Sándor főz

Az ige jelentésétől függő és az ige által alakilag meghatározott, minden főnév inflexiós mintázatának részét képező alapalak és tárgyeset sematikus jelentése az alaki meghatározottság, vonzatszerűség prototípusai. A sematikus jelentés és az alaki meghatározottság összefüggését az alapalak és a tárgyeset jelentésén túl jól mutatja a helyviszonyrag jelentésének sematizációja, aminek eredményeképpen sokszor a téri viszony képi sémája helyett – a tárgyesethez hasonlóan – a tranzitivitás kerül előtérbe (l. *gondol*

valamire). Az alaki meghatározottságra tehát nem csupán a metaforikusság és absztraktság, hanem a sematikusabb jelentés is jellemző. A főnévi bővítmények alaki meghatározottsága feltehetően nagy példányalapú memóriakapacitást igényel, hiszen egészen finom szemantikai különbségek fejezhetők ki általa (l. a beneficienst a *főz valaminek* és *valakire* esetében).

A főnevek komponensszerkezetének alaki kidolgozását meghatározzák a képi sémákhoz kötődő konvencionális metaforák is, amelyek szintén részét képezik morfológiai tudásunknak: AZ ÁLLAPOT TARTÁLY a *-bAn* ragos alakok jelentését magyarázza (*haragban vannak, késésben van*), az ANYAG tudástartalmak esetében pedig a FORRÁS(-ÖSVÉNY-CÉL) képi séma jelenik meg gyakran metaforikusan (*aranyból, fémből készül/van*). Így e metaforák szemantikailag jelöltnek tekinthetők a magyar nyelvben.

A főnevek inflexiók mintázatát tehát nem csupán komponensszerkezetük és tudástartalmuk határozza meg, hanem azon igék alaki meghatározottsága is, amelyekkel általában kidolgozási viszonyba lépnek, valamint azon metaforák, amelyek a helyviszonyragok képi sémáival asszociálódnak.

6.2.2 Jelöletlen tudásszerkezetek

A morfológiai szó nagyságú főnévi konstrukciók jelöletlen tudásszerkezetei tipikusan az összetételi sémáknál játszanak fontos szerepet. E sémák általában nagyobb konstrukciókra jellemző konceptualizációkkal rendelkeznek, és sokszor nem is lehet egyértelműen eldönteni róluk, hogy szó szintű konstrukciók-e (KUGLER–SIMON 2017). Az összetételek többségének konstrukciós jelentéséről azonban elmondható, hogy a szószerkezetekhez képest alakilag kidolgozatlanabbak, a szuprasegmentálisan sematizált, egyhangsúlyos hangzás mellett általában csupán a jobb oldali elem profilmeghatározottsága tekinthető szimbolikusnak (*autóverseny, versenyautó*). Mind a deverbális komponens tartalmazó, mind a deverbális komponens nem tartalmazó összetételek nagy része visszavezethető a birtoklásra és a RÉSZ–EGÉSZ képi sémával nem rendelkező birtokos szerkezetekre (*ház teteje – háztető, autók versenye – autóverseny*). A két fej-módosító struktúrát az is rokonítja, hogy erődinamikai mintázatuk alakilag nem kidolgozott (*darázs csípése – darázscsípés ↔ családok támogatása – családtámogatás*). Ennek oka az *-As* képzős alakok poliszémáján túl (l. 7. Az *-As* képzős főnevek), hogy az összetételi konstrukciós sémákban megőrződnek olyan kidolgozási viszonyok is, amelyek korábbi nyelvtörténeti korszakokban a szónál nagyobb konstrukciókra voltak jellemzőek. Így például a folyamatos melléknévi igenév az ómagyar

korban (l. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 1991) passzív jelentésű is lehetett (*szerető fiam* 'szeretett fiam'), mára azonban ez inkább a *-hAtÓ* komplex képző mellett az *-Ó* képzős összetett főnevekre (*szopogatótabletta, érintőképernyő*) jellemző (l. KUGLER–SIMON 2017). A tudásszerkezetek feldolgozását a főnevekben továbbá a kontextuális és kotextuális ismereteken túl (*kutyaharapás, kutyasimogatás*) a komponensek tudástartalma is elősegíti (*darázscsípés, borkóstoló, vasgolyó*). A tipikus összetételekről összességében elmondható, hogy a komplex szemantikai viszonyok dologszerű feldolgozása a kategorizációt segíti elő (*autóverseny*), a komponensek azonos tudáskereteket is aktiválnak (*autó, verseny* → SPORT), a komponensek közötti szemantikai megfelelések konstruálása során a komponensek jelentésszerkezetének bizonyos zónái előtérbe kerülnek, aktiválódnak (a verseny résztvevői előtérbe kerülnek, míg például a verseny nézői háttérben maradnak), a kompozitum pedig relatív gyakoriságot mutat más, ugyanezen komponenseket tartalmazó kompozitumokkal (*autók versenyzése, versenyző autó, autók versenyeznek, autóval versenyezni* ≈ *autóverseny*). Ezzel szemben a morfoszemantikailag jelölt atipikus vagy kreatív összetételek (vö. BENCZES 2006) esetében, bár fontos a kategorizáció (*vasmacska*), a komponensek nem aktiválnak azonos tudáskeretet (*vas, macska* → ?), a komponensek közötti szemantikai megfelelések konstruálása során ugyan a komponensek jelentésszerkezetének egy zónája aktiválódik (a *macska* esetében például a centrális megismerési tartomány, az ALAK), de a nem aktivált jelentéskomponensek inkongruensek egymással, a szemantikai megfelelések konstruálása alapvetően metaforikus, a kompozitum pedig nem mutat relatív gyakoriságot más, ugyanezen komponenseket tartalmazó kompozitumokkal (*?vasból lévő macska* ≈ *vasmacska*). Összességében a kreatív összetételek kevésbé jellemezhetők előtér–háttér viszonyokkal, a komponensek háttérben aktivált tudáskeretei és zónái inkongruenciájuk folytán a feldolgozás során a megszokottnál több figyelmet kapnak, ami sokszor humoros hatáshoz vezet (l. PALÁGYI 2018).

Az összetételek mellett a birtoklás és a többesség alaki kidolgozása sem mindig egyértelmű, főként, ha VISZONY profiláló komponenssel integrálódnak, mint az alábbi labormondatban.

(3) *A férfiak levették a kalapjukat.*

A mondat birtoklást és többességet kifejező főnevében (*kalapjukat*) alakilag kidolgozott egy háttérben álló, multiplex tudásszerkezetű birtokos (ÖK) és egy előtérben álló, uniplex tudásszerkezetű birtok (KALAP). Ám nyilvánvalóan arról van szó, hogy a mondatban

szereplő férfiakkal nem egyetlen, közös kalapjuk van, hanem az előtérben álló birtok tudásszerkezete is multiplex (*kalapjaik*), ennek alaki kidolgozása azonban nem elengedhetetlen, így e tudásszerkezet csupán közvetetten, unipolárisan járul hozzá a szimbolizációhoz.⁴⁰

6.3 Összefoglalás

A fejezetben a tudástartalmak és tudásszerkezet magyar főnévben való alaki kidolgozottságát vizsgáltuk. A tudástartalmak szemantikai jelöltsége elsősorban a lexikai elemeket meghatározó szemantikai kontrasztokban és morfoléxikai kategóriákban érhető tetten. Megállapítottuk, hogy a szemantikai kontrasztok a magyar nyelvben viszonylag kevésbé játszanak szerepet az alaki kidolgozásban, a morfológiai konstrukciók ugyanakkor tipikusan bizonyos tudástartalmakat asszociálnak, így a szemantikai jelöltségnél ugyan alacsonyabb (nem közvetlenül az inflexiót érintő) absztrakciós szinten, de részét képezik morfológiai tudásunknak, ezért az általuk kidolgozott morfológiai szavak morfoszemantikailag jelöltnak tekinthetők. Meghatároztuk az egyes tudástartalmak hatókörét, megismerési tartományát, tudásszerkezetét, illetve ezek tipikus bipoláris – derivációs konstrukciókban való – megjelenését, azaz összefüggésüket a szemantikai konfigurációikkal. Feltérképeztük a különböző tudástartalmak fogalmi kontiguitásból adódó poliszém mintázatokat, illetve utaltunk azokra a konstrukciókra, amelyek egy adott lexikai elem poliszémiáját strukturálják. A tudástartalmak fogalmi homogenitása kapcsán hipotéziseket fogalmaztunk meg inflexiós mintázatokra vonatkozóan, a kvantitatív elemzésben pedig megállapítottuk, hogy a konstrukciók begyakorlottságára utaló gyakorisági mutatók alapján a fogalmi reprezentáció típusok eltérő szimbolizációja részben az inflexiós mintázatokra is hatással van. Ezután a tudásszerkezetek nyelvi megismerés számára kiaknázott és konstrukcióként sematizált szerkezeteit, azaz szemantikai konfigurációit vizsgáltuk. A többség, a birtoklás, illetve a téri és erődinamikai viszonyok alaki kidolgozását, illetve a jelek és ragok kategóriáját a főnév mondatjelentésbe való integrációja, az igei figurák kidolgozása felől közelítettük meg. Végezetül az összetételi sémákat olyan főnévi konstrukciókként vizsgáltuk, amelyeknek fonológiai pólusán a komponensek fogalmi integrációja a szupraszegmentálisan meghatározott hangzássémán

⁴⁰ E szerkezet túlmutat a morfológiai szón a főnévi lehorgonyzás felé, a birtok tudásszerkezetének multiplexitása és uniplexitása közötti különbség ugyanis generikus olvasatban nem meghatározó: l. *a középiskolás diákok gyakran gyűlölik a tanárukat*.

túlmenően kevésbé érhető tetten, azaz tudásszerkezeteik unipolárisan járulnak hozzá a szimbolizációhoz.

7. Az -*Ás* képzős főnevek

Az -*Ás* morféma abban a tekintetben tipikus képző, hogy szófajváltáshoz járul hozzá, annyiban viszont atipikus és inflexiós jellegű, hogy korlátlanul termékeny. Az -*Ás* morfémás lexikai elemek ezzel összefüggésben sajátos helyet foglalnak el a grammatikai kontinuumon is, mivel egy részük tipikus főnév (*szerződés, választás, elképzelés*), más részük viszont a szónál nagyobb, elsősorban igenévi jellegű konstrukciókhoz hasonlóan (vö. ANTAL 1977) megőrzi az igei alapalak sematikus figuráit és az igére jellemző szintaktikai kidolgozási viszonyokat (*este érkezés, sátorban alvás, lehetetlen megpróbálása*). Az elemzést ráadásul megnehezíti, hogy az -*Ás* morfémás hangzásséma nem csupán nagyon különböző konceptualizációk alaki kidolgozására alkalmas, de rendszerint az egyes megvalósulások, lexikai elemek is poliszémek (l. *írás*). Az -*Ás* morfémás lexikai elemek mind a fölérendelt szintű (*sportolás*), mind az alapszintű (*futás*), mind az alárendelt szintű (*hosszútávfutás*) főnevek között megtalálhatók. Jelen esettanulmányban a fölérendelt és alapszintű, nem összetétel útján létrejött főneveket vizsgáljuk, és mutatjuk be, miként járul hozzá a modell jelöltségelmélete, illetve a bipoláris aspektusú szemantikai- és az unipoláris aspektusú fonológiai tér vizsgálata a derivátumok mint szimbolikus egységek és hálózati csomópontok megértéséhez.

Az első, elsősorban kvalitatív elemzéseket tartalmazó részfejezetben az -*Ás* képzős főneveket szimbolikus egységként közelítjük meg és a következő kutatási kérdéseket igyekszünk megválaszolni: 1) milyen tudástartalmakat és tudásszerkezeteket dolgoznak ki alakilag? 2) miképpen függ össze az egyes tudástartalmak és tudásszerkezetek kidolgozása, azaz a főnevek jelentéshálózata? 3) a morfológiai szavak mint kompozitumszerkezetek mennyiben térnek el az igei konstrukciótól és mennyiben felelnek meg a főnévi konstrukciónak? 4) milyen összefüggések vannak a lexikai elemek inflexiós mintázata, tudástartalma és tudásszerkezete között? Ezután a második, elsősorban kvantitatív elemzéseket tartalmazó részfejezetben az -*Ás* képzős főneveket hálózati csomópontként közelítjük meg és a következő kutatási kérdéseket igyekszünk megválaszolni: 5) milyen típus- és példánygyakorisági mutatók jellemzők a konstrukcióra és a megvalósulásokra? 6) a kvalitatív elemzés során feltárt sémakiterjesztéseknek milyen az erőssége, alkalmazási tartománya, illetve milyen kidolgozási távolságokkal jellemezhetők az igtől? 7) milyen más morfológiai csomópontokhoz kapcsolódik még hálózatosan a V-*Ás* konstrukció?

7.1 Az -*Ás* képzős főnév mint szimbolikus egység

Komponensszerkezetként az -*Ás* morféma olyan konceptuálisan és fonológiailag függő, profilmeghatározó simplex szimbolikus egység, amely csak kompozitumban jelenhet meg fej komponensként, azaz előhívásához és szemantikai kidolgozásához más komponens előhívása is szükséges. A komplementum ige, amelynek részletes jelentése leképeződik az -*Ás* fejű konstrukció sematikus jelentésére, egyúttal az -*Ás* fej meghatározza a kompozitumszerkezet főnévi profilját.

Az -*Ás* morfémás morfológiai szavak jelentéshálózatát a főnév előző fejezetben vizsgált szemantikai tere felől közelítjük meg. Kiinduló hipotézisünk, hogy az -*Ás* morfémás lexikai elemek bizonyos tudástartalmakat dolgoznak ki alakilag, azaz olyan főnévi típusokat képviselnek, amelyek elsődlegesen fogalmi reprezentációik mentén különböznek:

<i>az írás/jelentés az asztalon hever</i>	ARTEFAKTUM
<i>az írást/jelentést többször is felfüggesztettük</i>	CSELEKVÉS
<i>nem értem ezt az írást/jelentést</i>	ABSZTRAKTUM

Mindez természetesen együtt jár tudásszerkezetük, konfigurációjuk különbözőségével is (KÖRÜLHATÁROLATLAN CSELEKVÉS, KÖRÜLHATÁROLT ARTEFAKTUM, ABSZTRAKTUM), harmadsorban pedig szemantikai konfigurációjukat illetően is különbözhetnek (l. kétértelmű *a szülők támogatása*). A részfejezetben először általánosságban tekintjük át az -*Ás* képzős főnevek polisziemiáját, tehát azt, hogy alakilag milyen tudástartalmakat dolgoznak ki és milyen mértékű szalienciával. Ezután az egyes tudástartalom típusokat (elsődleges, másodlagos, harmadlagos tudástartalmak) diszkrétan és összefüggésükben is megvizsgáljuk, majd a tudásszerkezeteket és tipikus szemantikai konfigurációkat tekintjük át.

Ahogy már említettük, relációs természetüknél fogva a melléknév és ige reprezentációjának inherens részét képezi a kognitív pszichológiából ismert alak (trajektor) és háttér (landmark) alapú kognitív szerveződés. Minthogy jelen esettanulmány deverbális főnevek leírására irányul, így természetesen fontos része az alak–háttér elrendezés és az erődinamikai mintázat leírása is, ami – mint a fenti kétértelmű példa is mutatja – unipolarizálódik a főnévben. Továbbá, az igékre a szekvenciális feldolgozás jellemző, azaz „konfigurációk folyamatos, egymásra következő időbeli transzformációja, egymásba váltása, állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva” (TOLCSVAI NAGY 2013: 385). Ezzel szemben az egészleges vagy összefoglaló szkennelés,

amely során „a dinamikus szituációt egyszeri, kimerevített, statikus képként látjuk, amely mintegy »összefoglalja« a teljes cselekvéssorozatot” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 230) a főnevekre jellemző. E részfejezet célja a képzéssel járó szkennelés-váltás leírása is.

7.1.1 Az -*Ás* morfémás lexikai elemek poliszémiája és szalienciája

Minthogy a poliszémia nem szűkíthető le a szójelentésre, hanem az emberi nyelv alapvető jellegzetességének tekintendő, ennek megfelelően a nyelv minden területén kimutatható, és egyúttal mint terminus olyan kulcsfogalom, amely lehetővé teszi, hogy az elkülönült vagy hagyományosan elkülönített jelenségeket egymáshoz fűződő szemantikai kapcsolataik felől közelítsük meg (l. TOLCSVAI NAGY 2013: 232–255). Az -*Ás* morfémás főnevek közül elsődleges tudástartalmakat jelölnek a szakirodalomban (KIEFER 2007: 163–166; LACZKÓ 2000) ’eredmény’ (result nominal) vagy ’eszköz’ jelentésüként aposztrofált lexikai elemek mint ARTEFAKTUMOK: *írás/fordítás* (az asztalon), *alkotás* (a kiállító teremben), (az ablak) *szigetelése*, (az áru) *csomagolása*, (a szék) *kárpitozása*, (elmosódott) *aláírás*, (összegyűrt) *szereződés*; a valamilyen anyaghoz kötődő képi mintázatok (*horpadás*, *karcolás*, *gyűrődés*); valamint a TERMÉSZETI JELENSÉGEK egy része (*villámlás*, *havazás*). Az -*Ás* morfémás lexikai elemek két alaptípusa (l. lejjebb) a FOLYAMAT/CSELEKVÉS (*olvasás*, *futás*, *gitározás*, *tanulás*) és az ESEMÉNY (*beiratkozás*, *ballagás*, *megbeszélés*, *kiállítás*) másodlagos tudástartalom. Az -*Ás* morfémás lexikai elemek továbbá nagy számban jelölik az elsődleges entitásokhoz hasonlóan ’eredmény’ jelentésüként felfogott, ám tisztán absztrakt entitásokat: (óriási) *felfedezés*, (határozott) *kijelentés*, (okos) *meglátás*, (remek) *elképzelés*.

Elsődleges entitások	ÁLLAT, EMBER, NÖVÉNY, ARTEFAKTUM, HELY ANYAG, TERMÉSZETI JELENSÉG
Másodlagos entitások	ESEMÉNY, FOLYAMAT/CSELEKVÉS, ÁLLAPOT
Harmadlagos entitások	ABSZTRAKTUM

37. ábra. A fogalmi tudásszerkezetek trichotómiája az -*Ás* morfémás elemekre vonatkozó kiemeléssel

Az -*Ás* morfémás elemek reprezentációját és mentális hozzáférését érintő elméleti háttérfeltevésünk, hogy „A figyelmi rendszer tényezői különböző mértékű figyelmet irányítanak különböző együttállásokban a nyelvi kifejezésekre, nyelvi műveletekkel” (TOLCSVAI NAGY 2013: 137). TALMY (2007) már említett figyelmi hierarchiájában a

fogalmat reprezentáló lexikai kategória formális tulajdonságai alapján az *-Ás* morfémás lexikai elemek nyílt osztályt képviselő főnevekként nagyobb figyelmet kapnak a figyelmi keretben a zárt osztályt képviselő kategóriáknál (pl. névelő, névutó), és a fonológiaiailag ugyan autonóm, de konceptuálisan függő forrásigéknél is (*úszás* > *úszik*). Az *-Ás* morfémás lexikai elemek morfortaktika áttetszőségük folytán szaliensebbek (mentálisan könnyebben hozzáférhetők) a morfortaktikailag nem áttetsző szavaknál (*karcolás* > *karc*, *túrázás* > *túra*, *sportolás* > *sport*, *tornázás* > *torna*, *fagyás* > *fagy*). Minthogy a fonológiaiailag kevésbé függő morfémával szimbolizált fogalom nagyobb figyelmet kap a fonológiaiailag függőbb elemnél, így feltételezhető, hogy az igekötők egyes igei konstrukcióban nagyobb figyelmet kapnak, mint az igekötős igéből képzett alakok részeként (*írd alá* > *aláírás*). Másodsorban, az *-Ás* végű főnév szaliensebb önállóan (*ballagás*), és így több figyelmet kap, mint a rá szintén jellemző referenciapont-szerkezetben (*a ballagás* > *Peti ballagása*). A morfémák keret- és prototípusjellemzői alapján az *-Ás* morfémás főnév közvetlen referense nagyobb figyelmet kap, mint az általa aktivált keret (*kocogás* > *SPORT*), valamint a morféma prototipikus referense szaliensebb, mint a periféria (*olvasás* 'könyv olvasása' > *olvasás* 'szórólap olvasása'). Szempontunkból ugyancsak fontos kiemelni a morféma poliszém hálózata kapcsán, hogy minél nagyobb a morféma poliszém hálózata, annál kevésbé szaliens. Minthogy az *-Ás* morfémás konstrukciók különböző típusokba szerveződnek, valamint jelentésszerkezetük sok esetben csupán a morfológiai konstrukción túlmutató szintaktikai környezetben és kontextualizáció révén hozzáférhető (l. *a kormány támogatása*), az egyes példányok rendszerint poliszémnek, így ebben a tekintetben egyúttal kevésbé szaliensnek tekinthetők.

7.1.2 Másodlagos tudástartalmak és tudásszerkezetük

A FOLYAMAT/CSELEKVÉS tudástartalommal rendelkező, DOLOGként profilált, egészlegesen feldolgozott másodlagos entitások nyelvi szimbolizációja a magyarban tipikusan az igék alapalakjának (egyes szám, harmadik személy, jelen idő, kijelentő mód) az *-Ás* morfémával való integrációjában valósul meg. Az *-Ás* komponens bármely igével kidolgozási viszonyba léphet, a magyarban tehát a FOLYAMAT/CSELEKVÉS tudástartalom szemantikailag jelöltnek tekinthető, és egyúttal e tudástartalom tekinthető az *-Ás* morfémás főnevek alaptípusának.

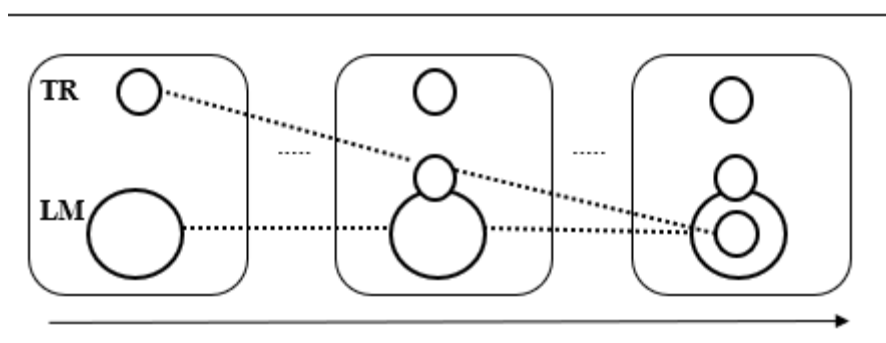
A nem igekötős ige mint komplementum rendszerint a fonológiaiailag és konceptuálisan is autonóm DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN FOLYAMAT/CSELEKVÉS jelentést dolgozza ki (4). Ezzel szemben az igekötős igék, amelyek végpontot helyeznek a folyamatra/cselekvésre

(TOLCSVAI NAGY 2015), a fonológiai és konceptuálisan is sokkal inkább függő DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT FOLYAMAT/CSELEKVÉS kompozitumba integrálódnak (*felrobbantás, ráébredés*).

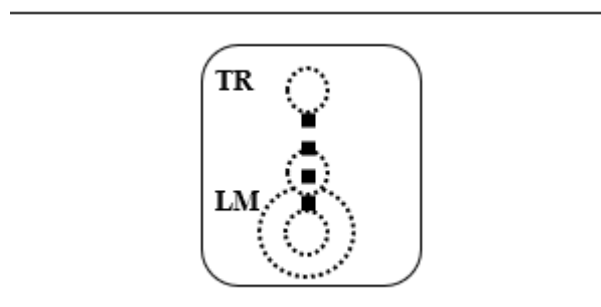
4) Eresszék le a kötelet! – kiáltottam **futás** közben.

5) A kárelhárítási feladatok finanszírozását a miniszter a költségek **felmerülésekor**, esetenként engedélyezi.

A FOLYAMAT vagy CSELEKVÉS főnévi konstrukciós jelentésben való feldolgozásával a fogalmi reprezentációban szimultán hozzáférhető és statikusan konstruált a jelenet minden aspektusa. Mindazonáltal az összegző és szekvenciális feldolgozás nem két élesen elkülöníthető művelet, a kognitív pszichológia keretében különbségük visszavezethető a reprezentáció és a transzformáció, az információ és a folyamat, az adat és az adaton végzett művelet megkülönböztetésére, ami szintén nem abszolút: „Mind maguk a reprezentációk, mind maguk a transzformációk lebonthatók reprezentációkra és transzformációkra. Mindezen nehézségek ellenére e különbségtétel produktív módja a pszichológiai műveletekről való gondolkodásunknak. Valójában ez egy, az emberi megismerésben mélyen gyökeredző különbségtétel, a nyelvben megragadható, mint alany és állítmány, a viselkedésben pedig, mint ágens/tárgy és cselekvés” (TVERSKY 2005: 210; saját ford.). A kognitív nyelvtan tehát helyesen bontja a transzformációt reprezentációkra a szekvenciális feldolgozás állapotok és fázisok folyamatos sorozataként, konfigurációk időbeli transzformációjaként való értelmezésekor (38. ábra), ennek megfelelően a főnevek jelentésszerkezetében rejlő dinamizmussal is számolnunk kell az összegző feldolgozást illetően is. A másodlagos entitás tudásszerkezetű főnevek is magukban hordozzák e transzformációkat, ám temporalitás és a sematikus figurák kidolgozása nélkül (39. ábra).

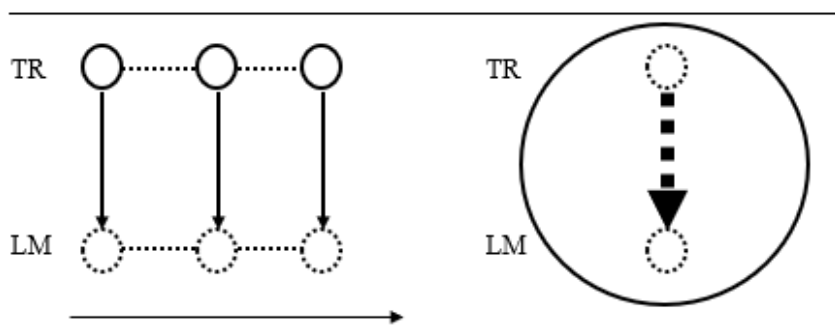

38. ábra A *belép* ige szekvenciális feldolgozása

39. ábra A belépés főnév összegző feldolgozása

A forrásigék eseményszerkezete e főnevek esetében statikus jelenetként hívható elő.⁴¹ A másodlagos tudástartalmú *-Ás* morfémás kompozitumok azonban nem csak a feldolgozás jellegében és a sematikus figurák kidolgozásában, de a figyelemirányulásban is különböznek az igéktől, és kategóriájukon belül is jelentős eltéréseket mutatnak. A különböző kinesztetikus képi sémákat (erődinamikai mintázatokat) és tematikus szerepeket előhívó imperfektív tranzitív igék (*üt, eszik, lát, válaszol* stb.) több sematikus figurát feltételeznek. A magyarban az ige alapalakja önmagában kidolgozza temporálításában az elsődleges figurát, míg más figurák sematikusak maradhatnak (l. 40. ábra bal oldala). Az *-Ás* profilmeghatározó által azonban maga a CSELEKVÉS/FOLYAMAT profilálódik mint DOLOG (l. 40. jobb oldala), a sematikus figurák az összegzően feldolgozott CSELEKVÉS/FOLYAMAT felől értelmeződnek.

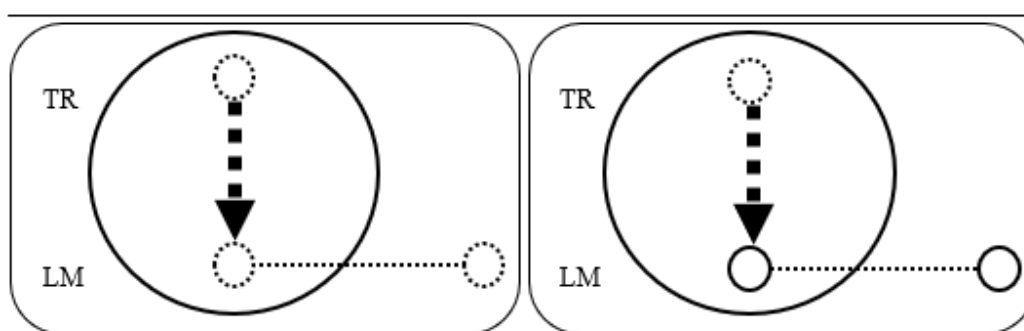

40. ábra Az imperfektív tranzitív igei alapalak és az *-Ás* morfémás konstrukció kidolgozási viszonyai

Kidolgozás szempontjából sajátosak, de produktívak azok a már említett igekötős forrásigéjű lexikai elemek, amelyek bizonyos mértékű fonológiai és konceptuális függőséget

⁴¹ A forgatókönyvet megnyitó főnevekhez hasonlóan (*meccs, mozi, vacsora* stb.) természetesen a másodlagos entitás tudástartalmú *-Ás* morfémás konstrukciók esetében is konceptualizálható időpont, illetve időintervallum a TÉR forrástartomány statikus jelentésrétegére fókuszáló metaforikus (AZ IDŐ TÉR) névutókkal vagy határozóragokkal (*evés/mozi/meccs előtt/után, írás/vacsora közben/alatt; tanulásban van*).

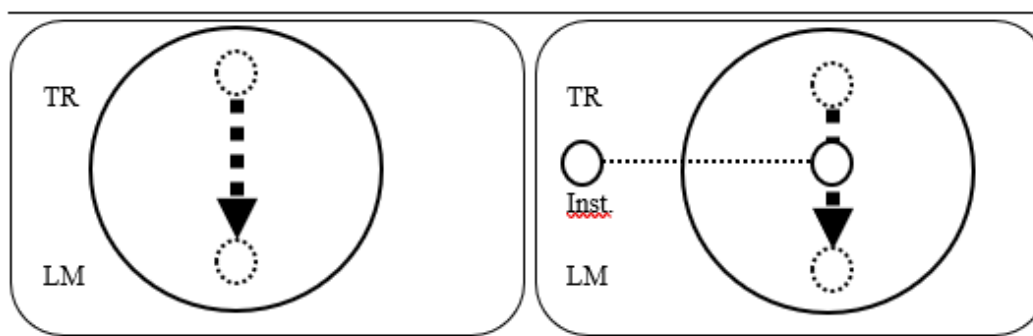
mutatnak (*felrobbantás*).⁴² Jelentésszerkezetük – amíg prototípushatás következtében nem válnak autonómbbá (pl. *felszabadulás, előkészítés*) – csak a forrásige valamely sematikus figurájának kidolgozásával válik mentálisan hozzáférhetővé. KÖRÜLHATÁROLT tudásszerkezetük révén rokonságot mutatnak az ESEMÉNY tudástartalmakkal, ám eltér azoktól szemantikai konfigurációjuk (nem állhatnak például többes számban), és nem rendelkeznek részletesen kidolgozott, kulturálisan beágyazott forgatókönyvvel sem. Az alábbi ábra a konceptuálisan és fonológiaiilag függő *felrobbantás* (41. bal oldala) komponensszerkezet és a *híd felrobbantása* (41. jobb oldala) fej-módosító struktúra sematikus és kidolgozott figuráinak megfelelési viszonyát szemlélteti.

41. ábra A konceptuális és fonológiai függést mutató -Ás morfémás főnevek kidolgozási viszonyai

Ugyanakkor a nem igekötős forrásigéjű DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN CSELEKVÉS jelentésű főnevek esetében a figurák háttérben maradhatnak, előtérbe helyezésük opcionális. Az alábbi ábra az *evés, írás* típusú autonóm komponensszerkezet (42. ábra bal oldala) és a *kézzel evés/írás* típusú fej-módosító struktúra (42. ábra jobb oldala) sematikus és kidolgozott figuráit, valamint kidolgozási viszonyát szemlélteti.

⁴² Megjegyzendő, hogy a szabályelvű morfológiai (LACZKÓ 2000) és strukturális jelentéstani (KIEFER 2007: 163–166) leírásokban e típussal kapcsolatban hivatkozott példák olykor meglehetősen periférikusak – pl. a *megoperálás* (KIEFER 2007: 164) bármely szóalak töveként az MNSZ-ben (v2.0.4) összesen hatszor fordul elő –, és a fonológiai függőség korpuszadatok alapján sokkal inkább fokozati jelenségnek tűnik. Az „argumentumszerkezetet megkövetelő” alakokról ugyanis nem mondható el általános érvénnyel, hogy ne fordulhatnának elő esetenként a forrásige argumentumszerkezete nélkül l. *Maga a ráébredés még nem ítélet, nem állítás vagy tagadás, hanem valamiféle meglepődés az új mozzanat váratlan tudatosulása miatt*. Forrás: MNSZ.

42. ábra A konceptuális és fonológiai autonómiát mutató -*As* morfémas főnevek kidolgozási viszonyai

Nem csupán az igekötős igékből levezetett *-As* képzős alakok dolgozhatnak ki DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT FOLYAMAT fogalmi reprezentációt, hanem azon fonológiai ikonicitással rendelkező főnevek is, amelyek valamilyen ANYAG tudástartalmat asszociálnak: *csobbanás* – víz; *koppanás* – fa; *durranás, pukkanás* – levegő, *robbanás* – tűz. A KÖRÜLHATÁROLT tudásszerkezet oka esetükben, hogy a FOLYAMAT uniplex szerkezetű, pontszerűen feldolgozott. Az igekötős igékből levezetett alakokhoz hasonlóan KÖRÜLHATÁROLT tudásszerkezetük révén rokoníthatók az ESEMÉNY tudástartalommal, ám attól eltérően ezek nem rendelkeznek részletesen kidolgozott, kulturálisan beágyazott forgatókönyvvel.

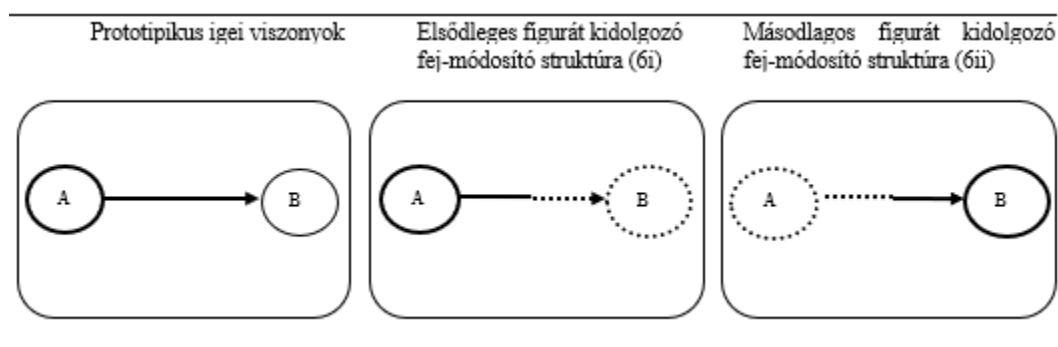
A sematikus figurák eltérő kidolgozási viszonyaival magyarázhatók a DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN FOLYAMAT/CSELEKVÉS fogalmi reprezentációt kidolgozó alakok eltérő szemantikai konfigurációi.

(6i) A KISZ kikopott mögülünk, majd **az egyetem támogatása** is elmaradt, a név, a tevékenység egy kissé változott, de a klub az klub marad.

(6ii) Az egyetem költségvetése pedig, nem csökkenne. Mondta, akkor. Az intézményvezető azonban most, elismerte, változik, mert csökken **az egyetem támogatása**.

A *támogat* ige is több sematikus figurával rendelkezik, egy előtérben lévő elsődleges figurával (trajektor) és egy háttérben lévő másodlagos figurával (landmark). A FOLYAMAT e kinesztetikus képi sémájában az elsődleges figura az agonista, az erősebb entitás, amely cselekvést eredményező hatást fejt ki és cselekvő, míg a másodlagos figura az antagonista, azaz a gyengébb entitás, amely előbbi hatására cselekszik. A lexikai elem által előhívott fogalmi keret egy részét is ezen ágens és beneficiens tematikus szerepekkel is rendelkező képi séma strukturálja: a kormány (ágens, agonista) támogatja az egyetemet (beneficiens,

antagonista) → az egyetem (agonista, ágens) támogatja a diákokat (antagonista, beneficiens). A kétértelműség e fogalmi kereten belül abból adódhat, hogy az *egyetem* módosító (6i) esetében a *támogatása* fej elsődleges figuráját dolgozza ki, míg (6ii) esetében a *támogatása* komponens másodlagos figuráját. A referenciapont-szerkezetben tehát a célfogalom mindkét esetben a *támogatás*, az ehhez hozzáférést biztosító *egyetem* referenciapont azonban tudásunk szerint kétféle is lehet. A *támogatás* főnévben más lényeges változás is bekövetkezik a forrásige jelentésszerkezetéhez képest, mert bár a formális leírások szerint (KIEFER 2000: 163–166; LACZKÓ 2000) a kötelező tárgyi argumentumot feltételező 'komplex esemény' jelentésű főnév (l. 6ii) örökli a bázisige eseményszerkezetét vagy szerepkeretét, véleményünk szerint a figyelemirányulás és kidolgozás tekintetében a szerepek (6ii) esetében módosulnak a leginkább, hiszen az elsődleges figura, amely már az ige alapalakjában kidolgozódik, a főnévi konstrukcióban sematikus és a háttérben marad. Az alábbi ábrán az igei és főnévi figyelemirányulásban betöltött szemantikai szerepek különbözősége látható. Az „A” az ágens tematikus szerepet, a „B” a beneficiens tematikus szerepet, az erős körvonalak a trajektort, a folytonos vonal a kidolgozott landmarkot, a szaggatott körvonalak pedig a kidolgozatlan figurát szemléltetik.

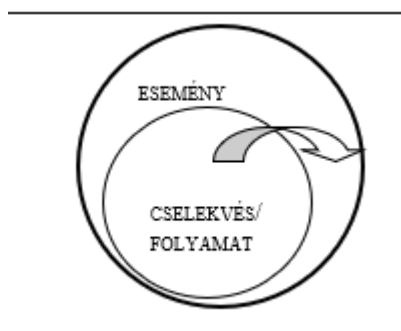

43. ábra Figyelemirányulás az igeiben és a „kétértelmű” kompozitumokban

Hagyományosan, labormondatok (azaz elégtelen kontextualizáció) alapján e szerkezeteket kétértelműnek szokás nevezni, főként mivel mindkét figura egyazon mondaton belüli, összegző, főnévi feldolgozása nyelvünkben olykor nehézkesnek, körülményesnek hat és elsődlegesen az írott nyelvhasználathoz köthető, szóbeliségben pedig a publicisztikai vagy hivatalos stílusra jellemző (*az egyetemnek a kormány általi támogatása, a diákoknak az egyetem által való támogatása*). Ugyanakkor a viszonyok – ha magában a kompozitumban nem is – a diskurzusból többnyire kidolgozottak (l. (6i) és (6ii)), ezáltal pedig világos, hogy a beszélők melyik fej-módosító konstrukciót alkalmazzák a használati eseménykor, azaz az erődinamika a referenciális jelenet mely résztvevőjére irányul. Ezen túlmenően a fogalmi

keretekről való tudásunk (*a tanár osztályzása, a házi feladat elkészítése, a nyelvtan tanítása, a szakértő elemzése, a rászorulókat támogatása*) és a résztvevők tudástartalma (*Amerika felfedezése, Newton felfedezése*) is támogatják a helyes (szándékolt) értelmezést.

Az előzőekben kidolgozási szempontból jellemzett, eltérő sematikus struktúrával (KÖRÜLHATÁROLT/KÖRÜLHATÁROLATLAN) rendelkező CSELEKVÉS/FOLYAMAT fogalmi tudásszerkezetekből vezethetjük le a DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY jelentésűeket. Ez utóbbiak szükséges, ám nem elégséges feltétele az igekötős forrásigék esetében a konceptuális és fonológiai autonómia (*betörés, fellépés, megbeszélés*), és általánosságban ugyancsak erre utalhat a lexikalizálódás (*bevásárlás, tárgyalás, temetés*, pl. önkormányzati *választás, ülés* 'testület értekezlete'). E fogalmi tudásszerkezet morfoszemantikai jelöltsége mindig valamilyen konstruálás, jelen esetben metonímia eredménye.⁴³ Jellemző, hogy a kulturálisan beágyazott, részletesen kidolgozott forgatókönyvvel bíró eseményhez mint EGÉSZ kerethez referenciapontként szolgál az eseményre jellemző, a fogalmi kerettel kapcsolatban mentálisan könnyen hozzáférhető (szaliens) folyamat vagy cselekvés mint RÉSZ: 1. *betörés* 'a helységbe, amit majd kirabolnak', *fellépés* 'a színpadra, ahol majd zenei/színi stb. előadást adnak', *ülés* 'egy helységben, ahol értekeznek' (44. ábra).

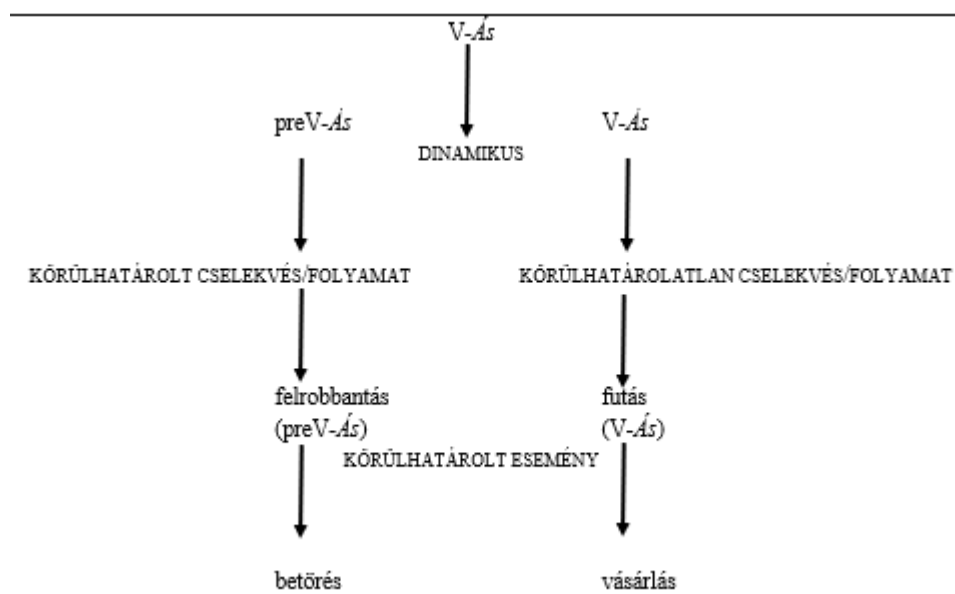

44. ábra A DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY metonimikus konstruálási sémája

Az e tudástartalmat kidolgozó, morfoszemantikailag jelölt lexikai elemek a V-*As* konstrukció figuratív sémakiterjesztésének eredményei (l. 45 ábra), ezért szemantikailag kevésbé áttetszők, elsősorban mindig a megvalósulásuk felől értelmezhetők. Általánosságban azonban elmondható, hogy esetükben a közös figyelmi jelenetben egy

⁴³ Az erősebb konceptuális vagy fonológiai autonómia (többek között) metaforikus konstruálás eredménye is lehet l. *kilépés* 'a klubból' ← A SZERVEZETEK ÉPÜLETEK, *eltérés* ← A KÜLÖNBSÉG TÉRBELI IRÁNYVÁLTÁS EREDMÉNYE. *belátás, rálátás* ← AZ ISMERET/TUDÁS LÁTÁS

konvencionális ESEMÉNY mint referenciális jelenet nyelvi szimbolizációja megy végbe a figyelemirányítás megkönnyítése érdekében.⁴⁴

45. ábra. Az -Ás morfémás konstrukció fogalmi reprezentációi és sémakiterjesztései

A DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY fogalmi reprezentációt jelölő alakok a metonimikus konstruálás után már nem hordozzák a forrásige sematikus figuráit, így FOLYAMAT vagy CSELEKVÉS jellegüket sem (vö. *bent ülés* ↔ *benti ülés* 'testület értekezlete'). Esetükben a figurák a főnév által aktivált keret vagy forgatókönyv részei, unipolárisan, közvetetten járulnak hozzá a szimbolikus egységhez, nem a főnév szemantikai konfigurációjához tartoznak: a *betörés* lexikai elem fogalmi keretet aktivál, azaz szemantikai terének unipolárisan része egy elzárt hely, az illegalitás, az esemény elkövetői és kárvallottjai stb., míg az *ablak betörése* kompozitumszerkezetben az *ablak* „leköti” az -Ás képzős főnév egyik valenciáját. Ettől függetlenül más, szintén valamilyen forgatókönyvet megnyitó főnevekhez hasonlóan természetesen bipolárisan is megjelenhetnek, kidolgozódhatnak (jellemzően ugyancsak referencia-pont szerkezetben) az ESEMÉNY résztvevői: *a nővérem ballagása*, *a fiam meccse* (↔ *a vándor ballagása*). A szemantikai különbség azonban jelentős: A SEMATIKUS FIGURA SZABAD VEGYÉRTÉK metaforát (valencia) kibontva egy elem lehet szerves része a vegyületnek (pl. oxigén a vízben – *a vándor ballagása*) és szervetlenül is összetartozhat más elemekkel (oxigén a levegőben – *a nővérem ballagása*). A *vándor* az ige eseményszerkezetéhez szervesen kapcsolódó sematikus figurát

⁴⁴ A sportnyelvben pl. számos példát találunk arra, hogy gyakran ismétlődő referenciális jeleneteket szimbolizálnak kvázi eseményként összegző feldolgozással a hatékony figyelemirányítás érdekében l. *lövés*, *bedobás*, *hazafutás*, *kirúgás*, *beívelés*, *becsúszás*.

dolgoz ki a *ballagás* mint CSELEKVÉS tekintetében, míg a *nővérem* a főnév forgatókönyvéhez unipolárisan, szerveslenebbül kapcsolódó résztvevőt a *ballagás* mint ESEMÉNY tekintetében.

Összegzőképpen elmondható, hogy a másodlagos tudástartalmat alakilag kidolgozó -*As* morfémas típusok mind a konceptuális és fonológiai autonómia, mind a kidolgozási viszonyok tekintetében különböző helyzetűek a főnévi kategórián belül. A főnévi kategória periferiáján értelmezendők azon igekötős forrásigéjű lexikai elemek, amelyek bizonyos mértékű fonológiai és konceptuális függőséget mutatnak (*felrobbantás*). Ugyanakkor a DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN CSELEKVÉS jelentésű elemek esetében a szemantikai szerepek háttérben vannak, előtérbe helyezésük opcionális (*kézzel evés*), így a prototipikus főnév konceptuálisan független DOLOG sémájához közelebb állnak. A metonimikusan konstruált, DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY fogalmi reprezentációt morfoszemantikailag jelölő főnevek pedig egyértelműen a főnévi kategória centrális tagjai, nem rendelkeznek a forrásige sematikus figuráival.

7.1.3 Elsődleges tudástartalmak és tudásszerkezetük

A térben körülhatárolt és időbeliségtől függetlenül megfigyelhető elsődleges entitásokat alakilag kidolgozó -*As* morfémas lexikai elemek egy része ARTEFAKTUM fogalmi reprezentációt szimbolizál mint DOLOG, és így a főnévi kategória centrális elemei közé, a 'fizikai tárgy' prototípus közelébe sorolható l. (7–11).

(7) Elmegyek hozzá, zsebemben az **írás**, de szóhoz se juthatok, épp egy magas, hosszú gróf fiú volt az öregnél, Gyulainál.

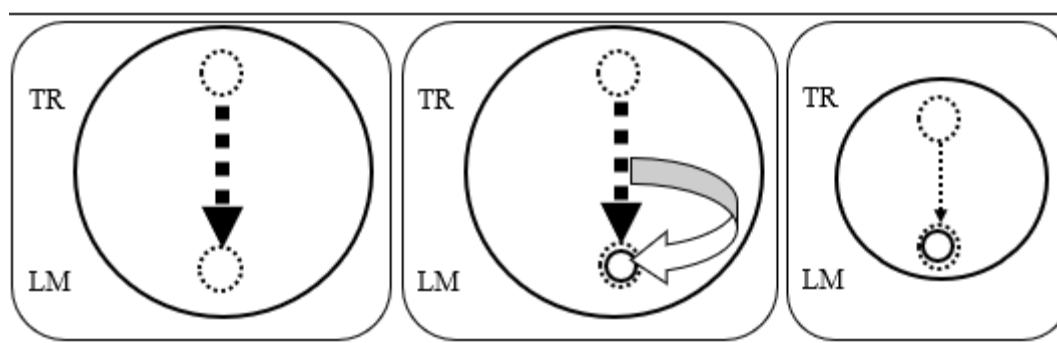
(8) A kiállított tárgyak nagy része képzőművészeti **alkotás**, ebben a minőségében pedig fogyasztásra alkalmatlan.

(9) Ha áruosztályozási szempontból a Harmonizált Rendszer 5. Szabálya értelmében a **csomagolást** a termékkel együtt kell osztályozni, akkor azt a származás megállapításánál is figyelembe kell venni.

(10) Három helyen szivárgott a víz a **hegesztés**nél és azt mondta, hogy az majd megszűnik.

(11) Zöld olajfestékekkel lekent asztal és szék volt a konyhában, a falakon a **festés** csaknem teljesen tönkrement a főzéssel keletkezett gőz következtében.

E fogalmi reprezentációk Gestaltként, azaz egészes sémaként képeződnek le, jóllehet, különböző mértékben mindig valamilyen másik ARTEFAKTUM (*írás*←papír, *festés*←fal stb.) inherens részét képezik (a fenti példák közül viszonylagos kivétel a *csomagolás* mint független térbeli kiterjedéssel rendelkező entitás). Jellemzően e csoporthoz tartoznak a *szigetelés, kárpitozás, csatornázás, polírozás, szabás* típusú, valamilyen speciális emberi tevékenységhez és/vagy ARTEFAKTUMhoz (ablak, szék, ház, autó, ruha) kapcsolódó lexikai elemek, ezért a csoportot kvázi terminusként kulturálisan hozzáférhető entitásoknak nevezzük. Forrásukat tekintve e lexikai elemek a DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN CSELEKVÉS fogalmi reprezentáción végzett metonimikus konstruálás eredményének tekinthetők. A páciens tematikus szerepű antagonista tehát általában valamilyen ARTEFAKTUM: papír (*írás*), termék (*csomagolás*), fal (*festés*), ablak (*szigetelés*), szék (*kárpitozás*). A lexikai elem a térbeli körülhatároltsággal rendelkező, időbeliségtől függetlenül megfigyelhető állapotváltozást mint eredményt kódolja nyelvileg. A metonímia struktúrája EGÉSZ A RÉSZ HELYETT, a CSELEKVÉS mint EGÉSZ mentális hozzáférést biztosít az ágens által kifejtett erőhatás nyomán a másodlagos figurán bekövetkező állapotváltozás eredményéhez. Az alábbi ábrán e metonimikus konstruálás (A CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT) sémája látható a főbb stádiumok megjelenítésével.

46. ábra A CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT metonímia konstruálási fázisai

Természetesen e szavak jelentésszerkezete is rendelkezik kontextuálisan előhívható funkcionális (*a ház szigetelése megfelelő*) és konstitutív (*repedések vannak a szigetelésen*) zónával.

Episzemikusan és konceptuálisan ugyancsak függő reprezentációk a valamilyen jellemző anyagtípushoz (fém, üveg, textil, bőr stb.) kötődő, elsősorban vizuálisan hozzáférhető entitások (*horpadás, karcolás, gyűrődés, mélyedés, szakadás, kitüremkedés, zúzódás,*

repedés).⁴⁵ Ezek másodlagos entitásként – intranszitiv bázisigével – sok esetben FOLYAMAT, nem pedig CSELEKVÉS értékűek, azaz nincs sematikus elsődleges és másodlagos figurájuk, a metonímia tehát esetükben úgy írható le, mint a FOLYAMAT A FOLYAMAT EREDMÉNYE HELYETT. Mindez feltételezhetően arra vezethető vissza, hogy e folyamatok perceptuális szintjén az erősebb agonista általában nem, vagy nem feltétlenül ágens tematikus szerepű (vö. *fal repedései*), míg a kulturálisan hozzáférhető entitások esetében az elsődleges figura mindig EMBER tudástartalmú.⁴⁶ A bizonyos anyagokhoz kötött vizuális reprezentációkat kódoló lexikai elemek ugyanakkor a CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT metonimikus konstruálással, tehát a 46. ábrán szemléltetett módon is létrejöhetnek (*karcolás, marás, horzsolás, harapás, vágás*).

A vizuálisan hozzáférhető entitások sok esetben lehetnek audiovizuálisak (*szakadás, repedés*), és valamilyen anyag típust asszociálnak (*gyűrődés* – textil; *horpadás* – fém). Elsősorban tehát az ANYAG tudástartalomhoz kötődnek,⁴⁷ és az ARTEFAKTUM fogalmi tartalmakhoz metonimikusan és zóna-aktiváció révén kapcsolódnak l. (12) és (13).

(12) Szerencsére, nem történt nagyobb baj, az autó megúsza kisebb-nagyobb **horpadásokkal**, a benne ülő – aki amúgy ráadásul ott élő honpolgár volt – meg egy rossz élménnyel.

(13) **Gyűrődések**. Takarók, párnák **gyűrődései**.

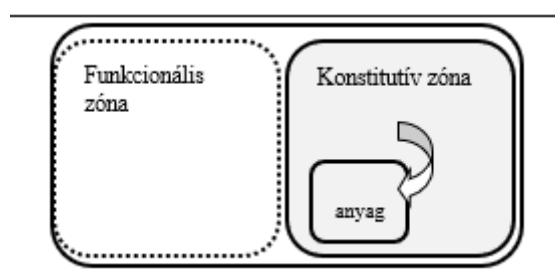
(12) és (13) esetében a *párna, takaró, autó* lexikai elemek jelentszerkezetének konstitutív zónája aktív (párna és takaró huzata; autó karosszériája). Mivel az entitások (párna és takaró → huzat; autó → karosszéria) tudástartalma (ARTEFAKTUM → ARTEFAKTUM) megegyezik, így aktív zónáról beszélünk esetükben. Másfelől viszont mindezt metonimikus konstruálás teszi lehetővé, mivel a konstitutív zónával asszociálódó entitások (takaró gyűrődése → pamut → takaró konstitutív zónája; autó horpadása → fém → autó konstitutív zóna) eltérő tudástartalommal (ARTEFAKTUM → ANYAG → ARTEFAKTUM) rendelkeznek (47. ábra). A metonimizáció során tehát az entitáson bekövetkezett állapotváltozás – annak jellege folytán

⁴⁵ A percepció bázison belüli 'vizuális' elnevezés annyiban leszűkítő, hogy nem foglalhatja magába pl. a tapintás érzékterülete révén motivált *keményedés* lexikai elemet, ám annyiban indokolt, hogy kizárja a már említett, pontszerűen feldolgozott, FOLYAMAT tudástartalmú auditív (*csattanás, kattanás, csörrenés, dörrenés, dobbanás*) és kinezetikus (*ütközés*) ingerek lexikai kódolását, amelyek nem rendelkeznek az elsődleges entitásokra jellemző téri körülhatároltsággal.

⁴⁶ Kiemelendő, hogy az emberi testtel kapcsolatban is gyakran és nagy változatosságban fordulnak elő az eddigiekben példaként említett lexikai elemek. Speciálisan az emberi testhez kötődő lexikai elem pl. a *kelés*, valamint a TARTÁLY perceptuális képi sémát magában hordozó *kiütés* konstrukció.

⁴⁷ Metaforikusan természetesen nem csak anyaghoz kötődhetnek l. a *hegység gyűrődései*.

– mentális hozzáférést biztosít az ANYAGhoz, ami így aktiválja az ARTEFAKTUM konstitutív zónáját. Ezen EGÉSZ A RÉSZ HELYETT kognitív művelet begyakorlottabb és kevésbé feltűnő, mint ugyanezen tudástartalmak RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT konstruálása (*egy vasam sincs*), ami arra utal, hogy bár az ARTEFAKTUM és az ANYAG fogalmi kontiguitása alapvető, az ARTEFAKTUM sokkal inkább asszociálja az ANYAGot (egyik megismerési tartományát), mint az ANYAG az ARTEFAKTUMot.

**47. ábra Aktív zóna és metonímia
a vizuálisan hozzáférhető entitások jelentésszerkezetében**

A harmadik altípust azért különíthetjük el, mert az eddigiektől eltérően episztemikusan és konceptuálisan is autonóm, valamint erődinamikai mintázata is különbözik. Minthogy e lexikai elemek fogalmi reprezentációja és szemantikai konfigurációja a kategórián belül is eltéréseket mutat (*rakás, hányás, teremtés* 'fiatal nő'), sajátos esetnek tekinthetjük, hogy a sematikus figurán nem valamilyen erő hatására megy végbe állapotváltozás, hanem valamiféle cselekvés általi létesítés eredménye (eredménytárgy) képeződik le mint Gestalt A CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT metonímia nyomán. Mint a következő részben látni fogjuk, általánosságban ez jellemző a harmadlagos, absztrakt entitásokat képviselő lexikai elemek konstruálására is.

A TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú lexikai elemek fogalmilag olykor kontiguitást mutatnak az ARTEFAKTUM tudástartalmú elemek imént bemutatott formájával (*töltés, szántás, vetés*). Nagy részükre viszont az jellemző, hogy – mint azt a főnév szemantikai terével foglalkozó fejezetben kifejtettük – a másodlagos tudástartalmakhoz állnak közel, amennyiben összegzően feldolgozott, időben határolt dinamikus szituációkat képviselnek. Különböznek viszont abban, hogy nincsenek sematikus figuráik (*havazás, villámlás, zajlás, esőzés*), vagy dologszerű feldolgozásuk során a kidolgozható sematikus figura kidolgozatlan marad (*virágzás, rügyezés*), esetleg el is mosódik (*jön az olvadás*), miképpen ez már a forrásigéknél is megtörténik a sematikus figura nélküli igék analógiájára (*kinn már villámlik/fagy/olvad*). Az *-ás* morfémas főnévi tudástartalmak között e típus a legkevésbé poliszém, minthogy e típus nem a főnévi séma kiterjesztéséből, hanem a

FOLYAMAT/CSELEKVÉS tudástartalmú alaptípushoz hasonlóan egyenesen az igei sémával való asszociálódásából vezethető le, és e tudástartalmú főneveknek nincs típusalapon elsáncolt figuratív olvasata (l. *ballagás* 'cselekvés', 'esemény').

Elsődleges entitások kevésbé produktív módon más típusú metonimikus figyelemáthelyezéssel is kidolgozódhatnak alakilag, amint azt az *ülés* 'ülőalkalmatosság az autóban' is tanúsítja. E metonimikus figyelemáthelyezés ma elsősorban az -Ó képzős kvázi összetételekre jellemző (l. *alvó ruha*, *olvasó szemüveg*, *takarító kesztyű*, *ülőalkalmatosság*).

7.1.4 Harmadlagos tudástartalmak és tudásszerkezetük

A harmadlagos tudástartalmakat szimbolizáló -Ás morfémás elemek között nagy számban találunk szellemi vagy mentális tevékenységhez kötődőt: *alkotás*, *meglátás*, *tévedés*, *elképzelés*, *elgondolás*, *elemzés*, *írás*, *fordítás*, *szerződés*, *megoldás*. Konstruálásuk az előzőekben bemutatott metonimikus konstruálástól (46. ábra) annyiban különbözik, hogy esetükben nem a másodlagos figurán bekövetkező állapotváltozás nyelvi kódolásáról van szó, hanem az erődinamikát nem hordozó CSELEKVÉS eredményként való absztrahálásáról (eredménytárgy). Ezzel függ össze, hogy a főnevek forrásigéje sokszor intranszitiv (*felszólalás*, *tévedés*, *jelentkezés*, *előrelépés*), absztrakt entitásként mégsem különböznek a tranzitív forrásigéjű alakoktól szemantikai konfigurációjukat illetően (*kérés*, *kihívás*). Mindazonáltal a vizuálisan hozzáférhető elsődleges és az ESEMÉNY tudástartalmú másodlagos entitásokhoz hasonlóan állhatnak többes számban, ami arra utal, hogy KÖRÜLHATÁROLT képi sémával rendelkeznek.

Számos lexikai elem mind elsődleges, mind harmadlagos fogalmi tudástartalmat jelölhet (természetesen a másodlagos entitások mint -Ás morfémás alaptípusok mellett), azaz esetükben a másodlagos entitásból kiinduló metonimikus konstruálás kétirányú. Bár a két entitás fizikai térben és a fogalmi keretben is szorosan kapcsolódik egymáshoz, (14) és (15) alapján jól látható, hogy elkülönült jelentésszerkezettel rendelkeznek.

(14) Ez az **írás** is olvashatatlan volt, csaknem fél oldal. Izsák mégis kiböngészett néhány szót, egymástól távol, összefüggéstelenül.

(15) Pályázatokra nyilván jó néhány az enyémhez hasonló **írás** érkezett, s biztos vagyok benne, hogy Önök becsülettel végigolvassák a dilettánsok (talán nem is minden részletében) olvashatatlan írásait, amit szívből köszönök.

(14)-ben az *írás* mint kulturálisan hozzáférhető elsődleges entitás szerepel, és sémájának mindkét alszerkezete, zónája aktivált: a mondat egy része a konstitutív zónát, az *írás* terjedelmét emeli ki (*csaknem fél oldal*), az *olvashatatlan* elem pedig a funkcionális zónát, az *írás* célját és a vele való interakciót (olvassa el valaki) negatív módon az *írás* funkciójának betölthetlenségével. (15)-ben az *írás* mint harmadlagos absztrakt entitás szerepel, és sémájának szintén mindkét alszerkezete, zónája aktivált: a mondat egyes részei a konstitutív zónát, az *írás* terjedelmét és strukturáltságát emelik ki (*végigolvassák; talán nem is minden részletében*), az *olvashatatlan* elem pedig a funkcionális zónát, az *írás* célját (a *dilettáns* lexikai elem által megnyitott fogalmi keret alapján feltételezhetően a cél a szórakoztatás, esztétikai élmény nyújtása) ugyancsak negatív módon az *írás* funkciójának betölthetlenségével. Az absztrakt fogalmi reprezentációk lehorgonyzásakor tehát olykor elsődleges entításokra támaszkodunk (*írás, szerződés, fordítás, alkotás*), így fogalmi kontiguitás alakul ki a térbeli kiterjedéssel rendelkező, perceptuálisan hozzáférhető anyagok, tárgyak (pl. papírlap, vászon) és az ABSZTRAKTUM között (vö. *hosszú/vastag könyv*). A tudástartalmak elkülönítése ugyanakkor elősegíti az *olvashatatlan írás* típusú poliszémia megértését, hiszen a konstitutív és funkcionális zónák aktivációja a fogalmi kontiguitás ellenére jellemzően csupán egyes tudástartalmakra terjed ki.

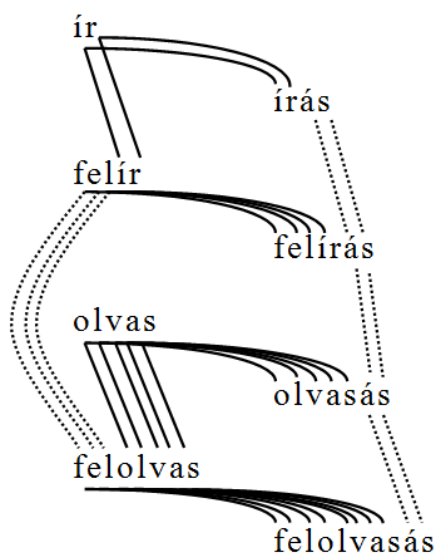
7.2 Az -*Ás* képzős főnevek mint hálózati csomópontok

Miután az előző fejezetben meghatároztuk, hogy az -*Ás* morfémás főnevek milyen fogalmi reprezentációkat jelölnek szemantikailag és morfoszemantikailag, a továbbiakban a főneveket hálózati csomópontként közelítjük meg. A fejezet három részből áll: a hipotéziseink felállításához az elsőben a típusokat mint forrás- és kimenetalapú sémák erősségét, alkalmazási tartományát, az igei és főnévi sémától való kidolgozási távolságát, illetve a főnévi kategóriában elfoglalt helyét vizsgáljuk; a másodikban példány- és típusgyakoriság alapú megoszlásukat elemezzük az MNSZ (v1; v2.0.4) korpuszaiban; a harmadikban az unipoláris fonológiai tér vizsgálatával bemutatjuk, hogyan kapcsolódik a $[[V]-\text{Ás}]_N$ séma az -*Ó* morfémás alakok hálózatához.

7.2.1 A típusok sémaerőssége, alkalmazási tartománya és kidolgozási távolsága

Az -*Ás* képzős konstrukció kidolgozását az egyes típusok függvényében az igei és főnévi séma különböző mértékben határozza meg. Az igei sémától legkisebb kidolgozási

távolságban, egyúttal a főnévi kategória perifériáján az alaptípusként meghatározott, morfoszintaktikailag a forrásige valenciáját (pl. elsődleges és másodlagos figuráit) sematikus megőrző, de összegzően feldolgozott, tranzitív forrásigével CSELEKVÉS vagy intranszitiv igével FOLYAMAT tudástartalmú $[[V]-\text{Ás}]_N$ séma áll, amely nem igekötős igék esetében KÖRÜLHATÁROLATLAN (*focizás*), míg igekötős igék esetében KÖRÜLHATÁROLT (*felrobbantás*) tudásszerkezettel rendelkezik. Utóbbi esetben a megvalósulások konceptuális és fonológiai függőséget mutatnak, ami szintén visszavezethető a forrásigék általános ragozású függőségére (*felrobbantok, megtanulok*). E séma forrásalapú, azaz alapalak – levezetett alak asszociáció működését feltételezi (48. ábra), analógias úton minden igei alapalak levezethető e konstrukcióra.

48. ábra A FOLYAMAT/CSELEKVÉS jelentésű -Ás képzős alakok morfológiai hálózata

Az igei sémától nagyobb, az alaptípustól kisebb kidolgozási távolságban vannak az akár intranszitiv, akár tranzitiv, akár igekötős, akár nem igekötős forrásigéjű, KÖRÜLHATÁROLT tudásszerkezetű ESEMÉNY (*betörés, temetés, bevásárlás*) és ABSZTRAKTUM (*elképzelés, tévedés*) tudástartalmú metonimikusan konstruált alakok. A forrásigék változatossága, a széles alkalmazási tartomány (*betör, temet, bevásárol; alkot, meglát, elgondol, elemesz, ír, fordít, megold, tilt*) mindenképpen a séma erősségére utal. Azt a következtetést is levonhatjuk, hogy ha egy igekötős forrásigéjű *-Ás* morfémás alak konceptuálisan és fonológiailag autonóm (*bevásárlás, elképzelés*), akkor nagy valószínűséggel ESEMÉNY vagy ABSZTRAKTUM jelentésű. Az ABSZTRAKTUM tudástartalom alaki kidolgozása kimenet-alapú

sémaként működik (*elképzelés – rálátás – megoldás – tévedés*), tehát a CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT metonímiában a CSELEKVÉS főnévi szerkezetű (*a terv megvalósításának elképzelése* 'cselekvés' → *remek elképzelés* 'absztraktum'), és ennek megfelelően az ABSZTRAKTUM nem az igei, hanem a főnévi sémával asszociálódik, a főnév metonimikussága, figurativitása pedig csak közvetetten vezethető vissza az igei jelentésre. Ezzel szemben nehezen eldönthető, hogy a DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY főnévi konstruálásában az ige figurativitása ok-e vagy okozat, azaz, hogy a figuratív ige a forrása-e a DOLOG profillal rendelkező struktúrának ('minden este' *fellép* → *fellépés*), vagy éppen ellenkezőleg, az igei alak kiterjesztett jelentése a főnévből vonódik el (*mérkőzés* → *mérkőzik*, *fellépés* → *fellép*). Előbbi eset kimenet-alapú sémát feltételez ($[[V]-\acute{A}s]_N - [[V]-\acute{A}s]_N - [[V]-\acute{A}s]_N$), utóbbi viszont forrás-alapú sémát ($[V] \rightarrow [V-\acute{A}s]_N$). Mindenesetre az, hogy az ige nem minden metonimikus jelentése képeződik le az *-Ás* végű főnévre (l. *ül* 'börtönben' → *?ülés*), és az *-Ás* végű főnév metonimikus ESEMÉNY jelentése sem minden esetben visszavezethető az igeire (*ülés* 'testület értekezlete' → *?ül*; de: *ülésezik*), ugyancsak kimenet-alapú sémára utal.

Az igei sémától nagyobb, az alaptípustól kisebb kidolgozási távolságban vannak azon kvázi terminussal kulturálisan hozzáférhető entitásoknak nevezett ARTEFAKTUM tudástartalmú alakok is, amelyek speciális emberi tevékenységhez kötődő tranzitív forrásigék esetén konstruálhatók metonimikusan, és amelyek erődinamikai mintázatában az erősebb, ágens tematikus szerepű agonista entitás állapotváltozást idéz elő a gyengébb, beneficiens vagy páciens tematikus szerepű antagonista entitáson (*szigetel*, *csatornáz*, *berendez*, *kerít*, *szánt*, *vet*). E típus gyakorisága és alkalmazási tartománya tehát konceptuálisan (erődinamikai mintázat), szemantikailag (az ige figuráinak tematikus szerepei) és kulturálisan (speciális emberi tevékenység) is nagymértékben korlátozott, ezért gyenge sémának tekintendő. Tudástartalmukat tekintve a DOLOG kategória központibb, térben határolt és megfigyelhető elemei.

Az ugyancsak metonimikusan konstruált, valamilyen anyagfajtaéhoz kötődő, elsősorban vizuálisan hozzáférhető entítások alaki kidolgozása az igei sémától nagyobb távolságban van, amiről e szavak morfoszintaktikai mintázata is árulkodik (*mély horpadás* – *?mélyen horpadás*). Velük kapcsolatban is kimenet-alapú sémát feltételezhetünk, és az egyes alakok emergálódását más kimenet-alapú sémák is befolyásolják (*horzsol* → *horzsolás*, *duzzad* → *duzzanat*, *?duzzadás*, *dagad* → *daganat*, *?dagadás*). Alkalmazási tartományuk a kulturálisan hozzáférhető entításokéhoz hasonlóan specifikus és behatárolt, azoktól eltérően

viszont jellemzően nem igekötős és intranszitiv igékkel dolgozódnak ki, ám vannak kivételek (*bemélyedés, karcolás*).

Az igei sémától kis kidolgozási távolságban vannak a sematikus figurával nem rendelkező forrásigéből képzett (*havazik, villámlik*), de azoktól eltérően egészen feldolgozott TERMÉSZETI JELENSÉG tudástartalmú alakok. Szűk alkalmazási tartományában e mintázat produktív, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a *pirkadat* és *virradat* szavak megléte ellenére is találunk az MNSZ-ben (v2.0.4) *pirkadás* és *virradás* szót viszonylag nagy számban (a *pirkadat* és *virradat* esetében 1300 és 1263, míg a *pirkadás* és *virradás* esetében 103 és 68 a lexémákra vonatkozó találatok száma), sőt a *hajnalodás* szó is fellelhető (33 lexéma), vagyis az e szavakkal kapcsolatos „lexikai akadályoztatás” (l. KIEFER 2007: 166) legfeljebb részlegesnek mondható (vö. *eső* és *esőzés*). E főnevek morfoszintaktikai mintázata ugyanakkor arra utal, hogy a CSELEKVÉS/FOLYAMAT jelentésű főnévekhez képest az ige kevésbé határozza meg kidolgozásukat (*reggelig alvás* – ?*reggelig havazás* – *hajnalban fekvés* – ?*hajnalban villámlás*). A főnévi kategórián belül fogalmilag is központibb tagok, mivel térben megfigyelhető jelenséget dolgoznak ki alakilag.

A fentiekén kívül más sémák mintázata jóval gyengébb (*szívás, szippantás, harapás* 'mennyiség'; *lakás, szállás, település* 'hely'; *vezetés, irányítás, vállalkozás* 'ember').

Összességében kijelenthető, hogy (a speciális természeti jelenségektől eltekintve) minél nagyobb a típusok igei sémától való kidolgozási távolsága a jelentéskiterjesztés folytán, annál központibb példányai a főnévi kategóriának, amit az egyre nagyobb mértékű konceptuális és fonológiai autonómiával összefüggésben az is jelez, hogy a temporális jelleg egyre inkább háttérbe kerül, és a forrásige sematikus figurái már egyre kevésbé asszociálódnak. Továbbá az is megállapítható, hogy az igétől kis kidolgozási távolságban lévő FOLYAMAT és CSELEKVÉS tudástartalom mellett az ESEMÉNY és ABSZTRAKTUM sémák alkalmazási tartománya eredményez erős sémát.

7.2.2 A típusok gyakorisági megoszlása

Az *-Ás* végű főnevek magas példánygyakoriságát jól jelzi, hogy az MNSZ (v1) 1000 leggyakoribb főneve közül 96 *-Ás* képzős morfológiai szó. A konstrukció típusgyakoriságáról pedig sokat elmond, hogy a Magyar Nyelv Szóvégmutato Szótárában (PAPP 1994) – az összetételekkel együtt – körülbelül 5000 szó *-Ás* morfémás, ami az összes lexikai kategóriával számolva szintén a szavak közel 10%-át jelenti. E kimagasló értékeket elsősorban az magyarázza, hogy a sémák „versengésében” számos főnévi funkcióban

„győzedelmeskedett” az $[[V]-\acute{A}s]_N$ konstrukció. Így például az ESEMÉNY jelentésben az $[[V]-\acute{O}]_N$ konstrukcióval (*találkozó, esküvő, látogató(ba) megy*), a hagyományosan nomen actinak nevezett funkcióban a $[[V]-At]_N$ konstrukcióval (*szavazat, irat*), míg a nomen actionisban történetileg mind a $[[V]-\acute{O}]_N$ mind a $[[V]-At]_N$ sémával szemben dominánssá vált. Ennek oka eredendően a nomen actionis funkció elvesztése lehetett, amely kiindulópontul szolgált A CSELEKVÉS A CSELEKVÉS EREDMÉNYE HELYETT (*irat*) és az ESEMÉNYRE JELLEMZŐ CSELEKVÉS AZ ESEMÉNY HELYETT (*esküvő*) metonimikus kognitív ösvénynek egyaránt. A nomen actionis funkció betöltése révén (miközben a V- \acute{O} elsődleges funkciója az ún. participium imperfectum activi, a folyamatos melléknévi igenév lett) „[az -ás/-és] képzőkkel alkotott szavaink mindmáig őriznek némi igenévi jelleget” (ADAMIKNÉ JÁSZÓ 1991: 325).

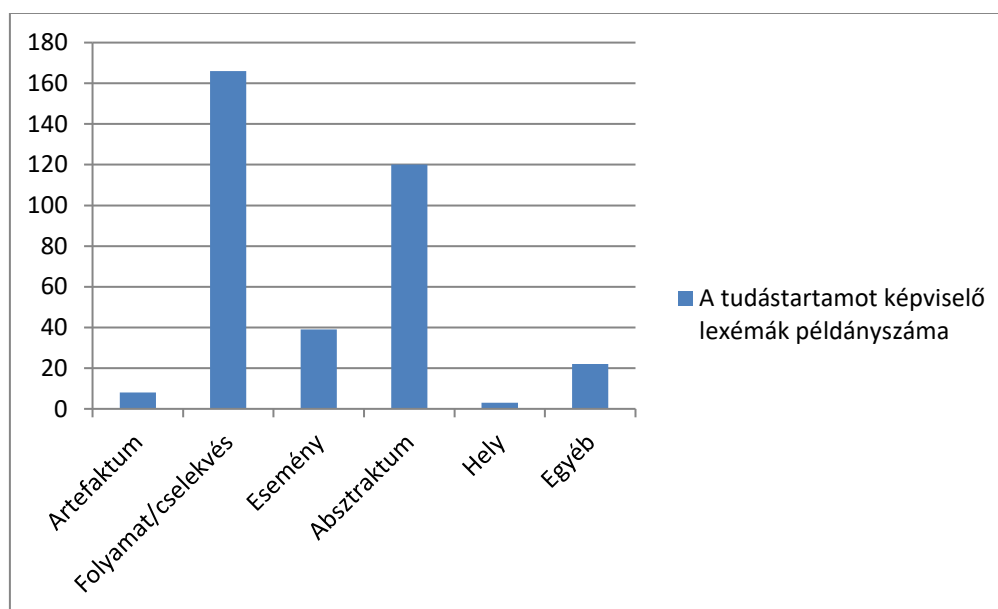
A továbbiakban az MNSZ (v1) korpuszának 176⁴⁸ leggyakoribb (nem összetett) -*ás* képzős szaván (a listát l. Melléklet 5.) azt vizsgáljuk, milyen a gyakorisági aránya a főnévi típusoknak. A vizsgálat azért e gyakori szavak körében adekvát, mert ezek analógiájára kerülhetnek be új lexikai elemek az adott kategóriába (BYBEE 2010: 81), a séma kidolgozásakor valójában e példányokra támaszkodunk. Az extrém magas, más megvalósulásoknál nagyságrendekkel nagyobb példánygyakorisággal rendelkező *kérdés* szó azonban valószínűleg nem része a morfológiai hálózatnak, önálló reprezentációval rendelkezik (BYBEE 2010: 95), így a gyakorisági mutatóknál nem vettük számításba. Hipotézisünk szerint a gyakorisági mutatók leképezik a sémák alkalmazási tartományát, azaz az egészen inflexiós mértékig produktív alaptípus mellett az ESEMÉNY és ABSZTRAKTUM tudástartalmak lesznek felülreprezentáltak a szűkebb alkalmazási tartományú (tranzitív forrásigét integráló) kulturálisan hozzáférhető ARTEFAKTUM entitások és vizuálisan hozzáférhető (jellemzően intranszitiv igét integráló) elsődleges entitások pedig kevésbé jelennek meg.

A típusok számszerű megoszlása után 50 elemű véletlen mintavétellel⁴⁹ az MNSZ (v2.0.4) korpuszában annak vizsgálatára kerül sor, milyen a megoszlása a három főnévi típusnak azon nagy példánygyakoriságú szavak körében, amelyek mindhárom tudástartalmat reprezentálhatják (*írás, alkotás*), illetve milyen a vizuálisan (*karcolás, repedés*) és kulturálisan (*szigetelés, csatornázás*) hozzáférhető entitások aránya az alaptípust képviselő FOLYAMAT jelentéshez képest.

⁴⁸ A korpusz 3000 leggyakoribb szava közül 176 -*ás* képzős főnév.

⁴⁹ A *karcolás, repedés, szigetelés, csatornázás* szavak példánygyakorisága viszonylag alacsony, így az 50 elemű véletlen mintavétel esetükben reprezentatívabb egy nagyobb mintánál.

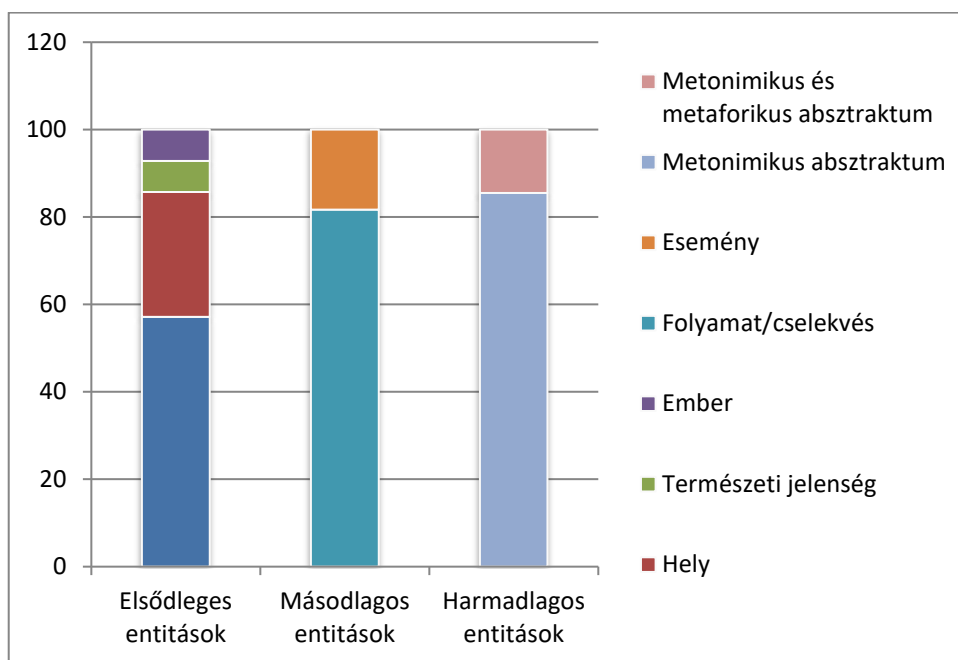
A 49. ábrából is kiolvashatóan az MNSZ korpuszában a 175 leggyakoribb -*ás* végű szó között csupán három akadt, amelynek nincs (már) aktiválható (és korpuszban kimutatható) CSELEKVÉS/FOLYAMAT jelentése (*bekezdés, vallás, meglepetés* vö. *megvallás*). Ugyanakkor csupán 9 szóról mondható el (köztük 6 igekötős forrásigével rendelkezik), hogy csak FOLYAMAT/CSELEKVÉS jelentésük lehet (*építés, megteremtés, termelés, megszerzés, felhasználás, kialakulás, megszüntetés, elhelyezés, működtetés*). Kiemelendő az ABSZTRAKTUM típus magas- és az ARTEFAKTUM jelentés alacsony gyakorisága. Az absztraktumok nagy száma részben igazolta hipotézisünket, ugyanakkor az ESEMÉNY jelentésű főnevek elmaradnak előzőlegesen várt arányuktól. A leggyakoribb poliszém mintázat a szavak körében tehát az ‘absztraktum’–‘folyamat/cselekvés’ jelentéspár volt.

49. ábra: A főnévi típusok egymást átfedő abszolút gyakorisága az MNSZ (v1) korpuszában a leggyakoribb -*ás* képzős szavainál

Az egyéb kategóriába azok a jelentések kerültek, amelyek nem írhatók le pusztán a FOLYAMAT/CSELEKVÉS EREDMÉNYE A FOLYAMAT/CSELEKVÉS HELYETT metonimikus konstruálással (*állás* ‘aktuális eredmény’, ‘munkahelyen betöltött pozíció’; *adás* ‘műsorközvetítés’; *nyomás* ‘feszültség’; *forrás* ‘felszínre kerülő víz’). A 50. ábrán e kategóriából az elsődleges entitások TERMÉSZETI JELENSÉG, illetve EMBER típusához került a *forrás* és *irányítás* morfológiai szó. Az ábrán jól látszik, hogy az egyes tudástartalmakon belül az általunk meghatározott jelentések a dominánsak, ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a vonatkoztatás alapját képező FOLYAMAT/CSELEKVÉS jelentés aktiválható a legtöbbször. Ugyanakkor a korpuszban sem kulturálisan-, sem vizuálisan

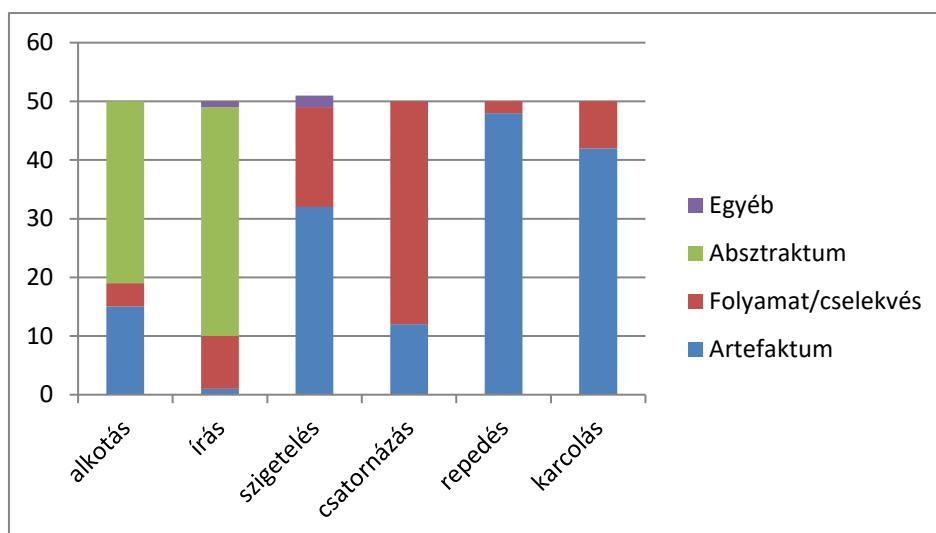
hozzáférhető entitásokat kódoló megvalósulások nem voltak, ezek gyakorisági megoszlásának vizsgálata tehát még inkább indokolt.

50. ábra A főnévi típusok tudástartalmakon belüli relatív gyakorisága

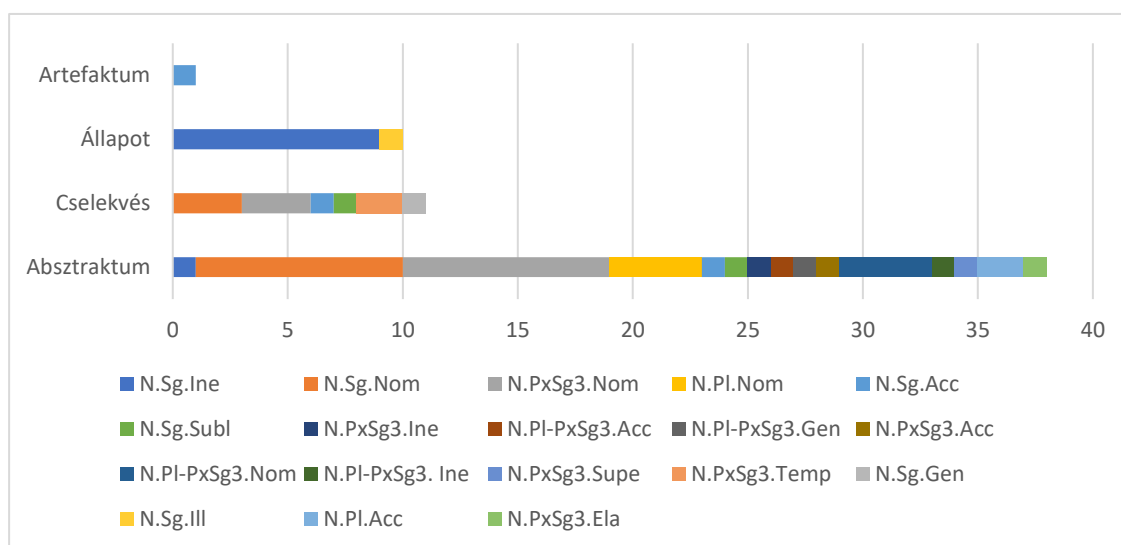
Az MNSZ-ből (v2.0.4) 50 elemű véletlen mintavétellel nyert mondatok vizsgálata (51. ábra), azaz az *alkotás* és *írás*, illetve a *szigetelés* és *csatornázás* mutatói alapján e tudástartalmak megoszlása elsősorban pragmatikai tényezők függvénye: alkotás lehet szobor és festmény is, tehát az *alkotás* szóval nagyobb valószínűséggel irányítjuk a közös figyelmet jelenetben résztvevők figyelmét fizikai tárgyra; az emberek többségének a csatornázásról mint cselekvésről van tudása, nem pedig a csatornázás eredményezte fizikai objektumról, ezért elsősorban a cselekvésre irányítjuk a figyelmet. A morfológiai szó poliszémiája tehát több tényező függvénye, mint a típusalapon elsáncolt morfológiai konstrukció poliszémiája. A *repedés* és *karcolás* lexikai elemek homogénebbnek mutatkoztak e tekintetben, és általában véve is feltételezhető a vizuálisan hozzáférhető típusokkal kapcsolatban, hogy FOLYAMAT/CSELEKVÉS tudástartalmú forrásuk jelentősen háttérbe szorul a metonimizáció során.

Kiemelendő továbbá, hogy a *repedés* és a *karcolás* legnagyobb abszolút gyakorisággal rendelkező főnévi és igei kollokációi az MNSZ (v2.0.4) korpuszában egyértelműen arra utalnak, hogy általában egységként feldolgozott nagyobb konstrukciókban és bizonyos artefaktumokra irányítják a figyelmet (1. *repedés* → *fal, ház, keletkezik* lexéma; *karcolás* → *megúszik, autó* lexéma).

51. ábra: A tudástartalmak relatív gyakorisága

Nem csupán a kulturálisan és vizuálisan hozzáférhető entitások esetében fontos kérdés, hogy a morfoszemantikailag jelölt, tehát valamilyen metonimikus kiterjesztésű (ARTEFAKTUM, ABSZTRAKTUM, ESEMÉNY) sémát is megvalósító lexikai elemeknél milyen a megoszlása az igei sémához közelebb álló alaptípusnak és a főnévi sémához közelebbi kiterjesztett típusnak. Továbbá, a főnevek inflexiós mintázata is sokat elárul arról, hogy az egyes fogalmi reprezentációk jellemzően milyen szemantikai konfigurációkban jelennek meg. Ennek elemzéséhez a poliszém *írás* főnév alapalakját és vonatkoztatott levezetett alakjait 60 elemű véletlen mintavétellel vizsgáltuk meg (MNSZ v2.0.5; a korpuszadatokért I. Melléklet 6.).

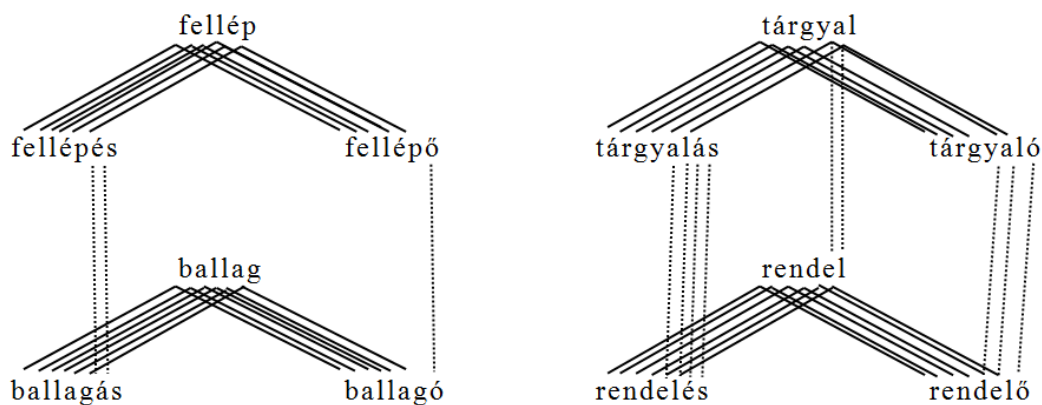

52. ábra Az *írás* tudástartalmainak inflexiós mintázata

Amint az ábrán is látható, a leggyakoribb figuratív szemantikai konfiguráció ABSZTRAKTUM jelentésben az alapalak (9) és ÁLLAPOT jelentésben az *írásban* (9) (például *írásban kér*), amelynek értelmezését AZ ÁLLAPOT TARTÁLY szemantikailag jelölt metafora segíti elő. A birtoklás RÉSZ–EGÉSZ képi sémája igei sematikus figurákkal CSELEKVÉS, főnévre jellemző referenciapont-szerkezettel pedig ABSZTRAKTUM jelentésben is kidolgozódik (*a cikk írása* ↔ *a szerző írása*), a multiplex és körülhatárolt tudásszerkezetet alakilag kidolgozó többség és birtoktöbbsesítő jel viszont természetesen csak kiterjesztett olvasatban (*írások, írásait, írásokat*), a temporalis pedig a FOLYAMAT/CSELEKVÉS jelentésben fordul elő (*írásakor*), ami ugyancsak a vonatkoztatás alapját képező típus temporális igei (igenévi) jellegére utal. Ez az elemzés is fölhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a tudástartalmak bizonyos tudásszerkezetekhez kapcsolódnak, ezért a nyelvileg szimbolizált tudásszerkezetek, azaz a szemantikai konfigurációk egyfelől motiválják a tudástartalmak feldolgozását, másfelől a konstrukciók a bizonyos tudástartalmú lexikai elemekkel mint gyakori megvalósulásaikkal asszociatív viszonyban is állnak, hiszen az ÁLLAPOT tudástartalom csupán a *-bAn* és *-bA* fejű konstrukció révén kidolgozott a korpuszban – a tudástartalom asszociálja a szemantikai konfigurációt, az utóbbiból elvonatkoztatott konstrukciós jelentés pedig a tudástartalmat.

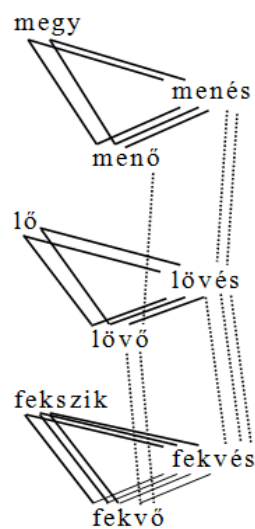
7.2.3 Az *-Ás* és *-Ó* morfémás konstrukciók hálózata

Amint azt a magyar főnév fonológiai és szemantikai terének tárgyalásakor kifejtettük, a konstrukciók mind szemantikai pólusuk, mind hangzássémáik szerint asszociálódnak. A $[[V]-\text{Ás}]_N$ séma például az ESEMÉNY jelentésű szavak fogalmi keretének nyelvi szimbolizációjakor sok esetben asszociálódik az igei mellett a *V-Ó* kimeneti sémával. Az 53. ábra bal oldalán egy adott fogalmi keret ‘esemény–cselekvés–cselekvő’, míg jobb oldalán az ‘esemény–cselekvés–helyiség’ morfoszemantikai hálózat látható (az ábrán jelöletlen a főnév vokális profilja mint a hálózat fonológiai jelölt, unipoláris jellemzője).

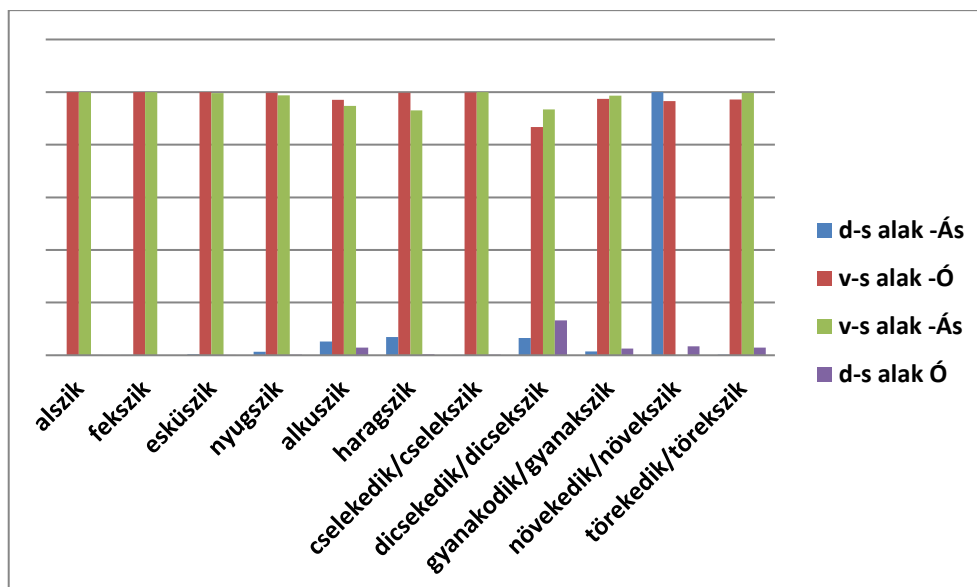
53. ábra A KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY jelentésű -Ás képzős alakok morfoszemantikai hálózata

A különböző hangzássémákba különbözőképpen illeszkedő forrásigék jó lehetőséget nyújtanak a konstrukciók analógiás viszonyának feltérképezésére. Márpedig a példányalapon elsáncolt igei tőtípusok szintén az *-Ás* és *-Ó* végű alakok forrásalapú sémáinak asszociatív viszonyára utalnak (54. ábra).

54. ábra: A különböző típusú tőváltakoztató forrásigék és *-Ó*, *-Ás* végű derivátumaik morfológiai hálózata

A bizonyos hangzássémákat *sz-es*, *d-s*, *v-s* tőváltozattal kidolgozó forrásigéknél az MNSZ (v2.0.4) lexéma-gyakorisági mutatói révén kirajzolódó kép (az abszolút gyakorisági mutatókért l. Melléklet 7.) ugyancsak az *V-Ás* és *V-Ó* analógiás működésére utal (55. ábra).

55. ábra: a d-s v-s tövű -Ás és -Ó morfémák lexémák relatív gyakorisága az MNSZ korpuszában

Egyedül a **feküdő* lexéma nem fordult elő a korpuszban, amely négy hapaxot is tartalmazott (*aludó, feküdes, esküdes, haragudó*). Az ábrán látható, hogy kisebb mértékű ingadozás a *d-* *sz-es* forrásigéjű alakoknál fordul elő, némileg jellemzőbben az *-ó/-ő* végű alakoknál, de egy kivétellel minden esetben egyértelműen a *v-s* változat a domináns, méghozzá nagyjából egyforma mértékben az *-Ó* és *-Ás* morfémáknál. Az egyetlen kivétel az extrém magas példánygyakorisággal rendelkező *növekedés* (144638 találat; a második *fekvő* lexéma 49274-szer fordult elő), amely ennél fogva valószínűsíthetően önálló reprezentációval rendelkezik. Az abszolút gyakoriság azonban a jelek szerint a többi szónál nem játszott szerepet a *v-s* : *d-s* megoszlásban.

Az egykor vagy ma nagy példánygyakorisággal rendelkező, így leginkább rendhagyó igék (BYBEE–HOPPER 2001) esetében árnyalja a képet, hogy a *-tal* és *-t* névszóképzőkkel több extrém magas példánygyakoriságú (*hitel, hit, tett*) vagy gyakori, tehát kategóriájában központinak számító alak (*étel, ital, tétel, vétel, tét*) is létrejött, és az *-Ó* morfémás alakokkal együtt lexikalizálódott (*hit–hívő, vétel–vevő*) – e morfológiai hálózat tehát nagy példánygyakoriságú, már nem vagy kevésbé produktív sémákat is őriz. Lexéma-előfordulásuk alapján (MNSZ v2.0.4) közepesen gyakori szavak az *evés*₅₇₇₇ és *ívás*₂₉₅₇, míg ritkának a *tevés*₄₈₇, *vevés*₁₄₁, *hivés/hívés*₄₃ és *vívés*₂₅ morfológiai szó számít.

7.3 Összefoglalás

A fejezetben megvizsgáltuk, hogy az *-Ás* képzős konstrukcióval milyen tudástartalmakat és tudásszerkezeteket dolgoznak ki alakilag a beszélők. Megállapítottuk, hogy alaptípusnak a deverbális, igei sémától legkisebb kidolgozási távolságra lévő CSELEKVÉS/FOLYAMAT tudástartalom tekinthető, más tudástartalmak metonimikus sémakiterjesztéssel emergálódnak és egyúttal közelednek a főnévi sémához. A CSELEKVÉS/FOLYAMAT tehát a magyar nyelvben e konstrukció révén szemantikailag jelölt, míg a más tudástartalmakat szimbolizáló morfológiai szavak morfoszemantikailag jelöltnek tekinthetők. Az elsődleges tudástartalmak szemantikai vizsgálatában elkülönítettük a vizuálisan- és kulturálisan hozzáférhető entitásokat. Megállapítottuk továbbá, hogy a tudástartalmakhoz kötődő tudásszerkezetek kimutathatók a szavak szemantikai konfigurációjában, nem ugyanolyan mértékűek ugyanakkor az összefüggések az egyes tudástartalmak és inflexiók mintázatuk között, a tudástartalmakat képviselő lexikai elemek és a konstrukciós jelentések asszociálódása különböző erősségű. Az igei sémával is asszociálódó alapjelentés típusgyakoriságához és alkalmazási tartományához nem mérhető más tudástartalmaké, és a más tudástartalmat szimbolizáló főnevek poliszémiája is általános, ugyanakkor előfordul, hogy az alapjelentés az adott szó használatát illetően jelentősen háttérbe szorul. Az alkalmazási tartományból következtetett típusgyakorisági adatokat részben leképezte a korpuszvizsgálat, ugyanakkor viszonylag nagy számú példányalapú, nem vagy kevésbé sematizált jelentéskiterjesztéssel találkoztunk – e szavak tekinthetők morfoszemantikailag a leginkább jelöltnek. A konstrukció fonológiai pólusának vizsgálatakor megállapítottuk, hogy jelentős mértékben asszociálódik az *-Ó* végű konstrukció hangzássémájával.

8. A melléknév–főnév konverzió

Az e fejezetben olvasható esettanulmány relevanciája két szempontból is megközelíthető. Az egyik aspektus, hogy a magyar melléknév–főnév konverzió hagyományosan a melléknév főnévi használataként értelmeződik: „a melléknév is csak akkor [kaphat névelőt] ha főnévként használjuk (...) [Esetragokat] főnévként használt melléknév (...) kaphat” (KIEFER 2007: 145) – ezen értelmezés azonban pontatlan, hiszen a melléknevek a legtöbb konstrukciót valóban kidolgozhatják a főnevek analógiájára, ám nem használjuk azokat egészen főnévként sem, hiszen a főneveknek jellemzően nincsenek határozói bővítményeik (*a nagyon udvariatlanokat*) és rendszerint nem is fokozhatók (*a legudvariatlanabbakat*); továbbá a predikatív melléknevek és főnevek eltérése a többes szám konstrukció hangzássémájában (*ezek a gondolatok ködösek/hasonlóak*) a „főnévként” használt melléknévnél is tapasztalható (*a szorgalmasak*). Ugyanakkor sok melléknév szemantikai konfigurációja és részletes jelentése főnevesül az alapalak fonológiai pólusának változatlansága mellett (*reggeli*), sok esetben pedig nehezen eldönthető, hogy az illető morfológiai szó melyik névszói kategória tagja (*a felelős*). Az esettanulmány relevanciájának másik aspektusa, hogy a kognitív metaforaelmélet a kognitív nyelvészet klasszikus irányzata, ezért már a jelölt és jelöletlen konceptualizációk tárgyalásakor is megfogalmaztunk előfeltevéseket azzal kapcsolatban, hogy a metonimizáció és a metaforizáció mennyiben része morfológiai tudásunknak. A két konstruálási művelet eddig elsősorban a konverzióval kapcsolatos diskurzushoz járultak hozzá a morfológiában (DIRVEN 1999; RADDEN–KÖVECSES 1999).

Az esettanulmány első részében a két nagy lexikai kategória kognitív szerveződését és egymáshoz való viszonyát tekintjük át röviden. Ezután a másodikban a konverzió jelentéskiterjesztésként való megközelítésével foglalkozunk. A harmadik és a negyedik részfejezetben a melléknév–főnév konverzió morfológiai szó nagyságú és morfológiai szón túlmutató működését mutatjuk be, az ötödikben pedig a két konstrukció közötti kontinuum meghatározását célozzuk a konstrukció hangzássémájának korpuszalapú vizsgálatával.

8.1 A melléknév és a főnév

A nyelvek csupán egy részében található a magyarhoz hasonlóan igétől és főnévtől elkülönült melléknévi osztály, és az e lexikai kategóriával rendelkező nyelvekben sem minden esetben problémátlan a főnévtől és igétől való elhatárolásuk. Mindenesetre a

kutatások alapján „úgy tűnik (...), hogy a melléknévi jelentés tipikus eseteit az értékelő melléknevek [jó – rossz], a dimenzionális melléknevek [hosszú – rövid] és a szint jelölő melléknevek [fekete – fehér] között találjuk” (KIEFER 2007: 180), ami valószínűleg a magyar nyelvre is igaz.⁵⁰ Az alaki kidolgozást érintő különbség, hogy míg pl. a szláv nyelvekben a melléknevek morfológikailag transzparenssek, addig a magyarban – bár ma is számos produktív melléknévképző van – jelentős részük nem az (l. az MNSZ (v1) négy leggyakoribb melléknevét: *magyar, nagy, új, jó*) vagy szimbolikus viszonyai elmosódottak (*kedves*), azaz a melléknév alaki feldolgozása az esetek jelentős részében nem elegendő a lexikai kategorizációhoz.⁵¹

A főnév és a melléknév nehézkes elkülönítése mögött feltehetően alapvető megismerésbeli tényezők húzódnak. A főnévi kategóriába tartozó tagok élesen soha nem választhatók el tulajdonságaiktól, hiszen „valamely dolog kategóriája, a rá vonatkozó fogalmi tudás az absztrahált és sematizált **tulajdonságok** hálózatából áll össze” (TOLCSVAI NAGY 2013: 180; kiemelés tőlem), és a jelentésképzés során az érzékelt entitások meglévő sémákon alapuló kategorizációja éppen azok észlelt tulajdonságain alapul – l. LAWRENCE BARSALOU (1992) ötlépcsős modelljében a kategorizáció első lépéseként az adott entitás strukturális tulajdonságainak megállapítása szerepel. Mint a főnév szemantikai terét vizsgáló fejezetben láttuk, a tulajdonságok inherensen kapcsolódnak az entitásokhoz, a fogalmi reprezentációk főnévi kidolgozása is gyakran a kategória egy szaliens jellemzőjének kiemelésével történik (pl. *farkas, szarvas, nádás* stb.). Sőt, a melléknevekhez hasonlóan az igenévi konstrukciók fej elemei lévén eredetileg FOLYAMAT tudástartalmú morfológiai szavak is szolgálhatnak a kategória nyelvi beágyazására (*évelő* ’növény’, *süvöltő* ’madár’). A főnév és a melléknév szerves kapcsolatára utalnak az egyes nyelvek anaforikus viszonyai is, ugyanis a melléknévi és főnévi névmások esetenként koreferensek a másik névszói kategóriával:

(16i)	Ingyenes, és az is marad.	ADJ ← N PRO
(16ii)	C’est gratuit et ça le restera toujours.	ADJ ← N PRO

⁵⁰ A melléknevek tipológiájáról a magyar és külföldi szakirodalomban áttekintő jelleggel, illetve a dimenzionális melléknevek prototipikusságával, leggyakoribb kollokációival és tipikus olvasataival (és a témában felmerülő elméleti és módszertani kérdésekkel) a magyarban PAPP KORNÉLIA ESZTER disszertációja foglalkozik (2013).

⁵¹ Ez vélhetően nincs összefüggésben a lexikon nyelvtani nem alapú morfológiai strukturálásával (illetve annak hiányával), mivel a magyarnál nem listázhatók sokkal hatékonyabban a melléknévi formák az egyes latin és germán nyelvekben sem (pl. a franciában az „irreguláris” alakokkal kiegészülve legalább 12 csoportot kell fölvennünk), és a főnévi alakok nem alapú kategorizációja is csupán korlátozottan megjósolható.

- (17i) Az élet mint **olyan**. N ← ADJ PRO
- (17ii) There is no dining room **as such** in the house. N ← ADJ PRO

A magyar főnév és melléknév kategóriája elkülöníthető, ám roppant dinamikus kapcsolatot feltételez, ami konverziós viszonyaikban is megmutatkozik. Szinte teljesen megegyező inflexiós mintázatukon túlmenően a ma produktív képzőket tekintve is jórészt ugyanazon derivációs konstrukciókban vesznek részt alapalként (*szépség, barátság, szépecske, barátocská*). A deverbális, igenévi jellegű konstrukciók történetében pedig gyakran szintén azt látjuk, hogy mint az -Ó képzőtől eltérően monoftongizálódott -Ú végű lexikai elemek esetében (l. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 1991), ugyanazon hangzásséma hol DOLOG, hol ÁLLAPOT tudástartalmú szót eredményez (*szomorú, keserű, sűrű – tű, seprű, háború*).

Jóllehet a főnévi és melléknévi csoport morfológiai kapcsolata a magyarban kifejezetten erős, a melléknévi séma az igeitől sem áll távol. Osztóznak egyes módosító komponenseikben (*nagyon tanul/okos*), és minthogy mindkét szemantikai konfiguráció a DOLOG viszonyának szimbolizációjára szolgál, fogalmi reprezentációjuk megegyezik, amennyiben az adott viszony temporálisan és atemporálisan is kidolgozott: *finom – ízlik, szerelmes – szeret, érdekes – megéri, más – különbözik, óvatos – vigyáz* stb.. Tehát a melléknevek a nyelvi hálózatban mind főnévi, mind igei irányban erős kapcsolódási pontokkal rendelkeznek.

8.2 Jelentéskiterjesztés és konverzió

E részfejezetben először a metafora és a metonímia viszonyát tárgyaljuk, majd a konverzió metonimizációként- és metaforizációként-, általánosságban pedig jelentéskiterjesztésként való leírhatóságával foglalkozunk.

A kognitív pszichológia aspektusából a metonimizációban a szaliencia, a metaforizációban pedig az összehasonlítás (comparison) kognitív folyamata játszik meghatározó szerepet (CROFT–WOOD 2000). A metafora és a metonímia elhatárolása hagyományosan a bevont tudáskeretek alapján történik (LAKOFF 1987): a fogalmi metonímia „olyan kognitív folyamat, amelynek során egy közvetítőfogalom mentális hozzáférést biztosít egy olyan célfogalomhoz, amely ugyanannak a fogalmi keretnek vagy idealizált kognitív modellnek a része” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 225), a fogalmi metafora pedig „egy fogalmi keret [vagy tartomány] egy másik fogalmi keret által történő értelmezése” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 225). Az utóbbi évtizedekben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy

a metonímia és a metafora nem mindig választható el élesen. A DÜH EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK fogalmi metafora⁵² leírása (KÖVECSES 1986) a metaforakutatás egyik fontos állomásának tekinthető, joggal merül viszont föl a kérdés az ilyen, nyilvánvalóan tapasztalati alapú metaforákkal kapcsolatban, hogy ha azokat alapvető fiziológiai ingerek motiválják (a dühös ember elvörösödik, hőhatást, nyomást tapasztal stb.), akkor vajon a DÜH és a FORRÓSÁG, NYOMÁS egyazon vagy különböző tudáskeret részét képezik-e, azaz közvetítő elem- és célfogalom alapúnak vagy forrás- és céltartomány alapúnak kell-e tekintenünk a velük kapcsolatos figuratív nyelvi kifejezéseket. KÖVECSES ZOLTÁN (2013) válasza e kérdésre, hogy a metaforák egy része metonímián alapul. Mint a fentebbi példa is mutatja, a tudáskeret egy része, esetünkben az emocionális tartalom generalizálódik, absztrahálódik, míg végül megszűnik a fogalmi folytonossága a motiváló fiziológiai ingerekkel és új, önálló tudáskeret jön létre. Tehát a DÜH emocionális tartalma kezdetben része egy nagyobb (tapasztalati alapú) tudáskeretnek, amelynek eleme pl. a FORRÓSÁG és a NYOMÁS is, később azonban mint „független” tudáskeret jelenik meg, amelyre pl. a FORRÓSÁG és a NYOMÁS forrástartományok – nem feltétlenül dühvel kapcsolatos – elemei leképeződnek. Szempontunkból különösen fontos megjegyezni, hogy HEINE ET AL. (1991) a grammatikalizáció fogalmi dinamizmusának vizsgálatában lényegében ugyanerre a következtetésre jut: a metonímia a grammatikalizáció mikrostruktúrájaként, míg a metafora annak makrostruktúrájaként írható le, azaz – LADÁNYI MÁRIA szavaival – „maga a változási folyamat tehát metonimikus, de a végeredmény metaforikusan írható le” (LADÁNYI 2007: 100). A két konstruálási művelet tehát a szemantikában és grammatikalizációban leírtaknak megfelelően is dinamikus, a metaforáknak legalábbis egy része metonímián alapul (metonímia → metafora).

Ahogy a morfológiai szó szimbolikus egységként való megközelítéskor már említettük, a metonímia szóképzésben betöltött szerepével kapcsolatban elsősorban a konverzió került előtérbe, minthogy annak során – más metonímiákhoz hasonlóan l. *Shakespeare-t olvasok* – a nyelvi közvetítő elem referenciapontként megfeleltethető korábbi, nem közvetítő elemként való alakjának (*Shakespeare angol író volt*). A metonímiában a referenciapont és a célfogalom tudástartalma eltérő, éppen ez alapján határoltuk el a metonimizációt és az aktív zónát (10. ábra). Ez a tudástartalom-változás, amennyiben fogalmilag elkülönül, alapja lehet egyes sémák kiterjesztésének is, így például az *-Ás* képzős alakok tudástartalom-változással

⁵² Kapcsolódó metaforikus nyelvi kifejezések a magyarban: *egyre csak gyúlt benne a harag; nem tudta levezetni a gőzt; szinte forrt a dühtől; egyfolytában füstölgött; felrobbant dühében.*

járó metonimikus sémakiterjesztését (CSELEKVÉS → ESEMÉNY / ARTEFAKTUM / ABSZTRAKTUM) szintén nevezhetjük konverciónak (vö. LACZKÓ 2000). Ugyanakkor az angol nyelv hagyományosan konverciónak nevezett műveletei során (LIEBER 2005; MARTSA 2013) a tudástartalom alapú sémakiterjesztésnél is nagyobb változások mehetnek végbe, megváltozhat a lexikai elem legalapvetőbb szemantikai konfigurációja, lexikai kategóriája is. A konverziót ennek megfelelően a kognitív metaforaelmélet keretében először nem a fogalmi metonimiával, hanem egyes ún. ontológiai metaforákkal kapcsolatban hozták összefüggésbe (LAKOFF–JOHNSON 1980), amelyeknek kognitív funkciója, hogy bizonyos fogalmi reprezentációkat jobban megragadható tudásszerkezetben dolgozzunk föl. Lehetséges a már valamilyen szemantikai konfigurációban lévő fogalmi reprezentáció metaforikus rekategorizációja is, a CSELEKVÉS DOLOG metafora következtében például az angol konverziós konstrukcióban a morfológiai szó kidolgozása nem jár alaki változással: *give me a call / have a drink*. A konverzió tehát azért sajátos konstrukció, mert a morfológiai szó szemantikai konfigurációjának megváltoztatása jellemzően szimbolikus és bipolarizált művelet, a jelentéskiterjesztés viszont lényegét tekintve unipoláris, fogalmilag leírható folyamat. Ugyanakkor természetesen a szemantikai konfiguráció jelentéskiterjesztéssel történő megváltoztatása is együtt jár alaki változásokkal a morfológiai szó perspektívájában is, hiszen a változás annak inflexiók mintázatát is érinti.

A konverziós konstrukcióba való illeszkedés tehát olykor kisebb, olykor nagyobb változást idéz elő az illető lexikai elem részletes jelentésében, tudástartalmában és szemantikai konfigurációjában:

másodlagos entitás, CSELEKVÉS → ESEMÉNY	<i>betörés</i>
másodlagos entitás, CSELEKVÉS → harmadlagos entitás, ABSZTRAKTUM	<i>szerződés</i>
ÁLLAPOT → DOLOG	<i>reggeli</i>

Ugyanakkor a konverziós műveletek más jelentéskiterjesztésektől eltérően konstrukcióként sematizáltak, különböző elvontsági szinteken megragadható a kidolgozási távolságuk, a produktivitásuk és az alkalmazási tartományuk (pl. $[[N]-\text{Ás}]_{\text{cselekvés}} - [[N]-\text{Ás}]_{\text{esemény}}$; $[V] - [V]_N$; $[N] - [N]_{\text{Adj}}$).

A konverzió összességében tehát nem hangzássémán, hanem jelentéskiterjesztésen alapuló konstrukcióként határozható meg, amelyben az alapalak szemantikai pólusán nagyobb változás következik be, mint a fonológiai póluson. A konverzió

jelentéskiterjesztése lehet metonimikus (*szerződés*) és metaforikus (*a drink*). A magyar melléknév–főnév konverziót a továbbiakban metonimikus konstrukcióként, valamint metonímia alapú metaforizációként, illetve ezek átmeneteként közelítjük meg.

8.3 ADJ–N konverzió – jelentéskiterjesztés a diskurzusban

A mellékneveket érintő dinamikusan, aktuálisan kialakuló jelentéskiterjesztés valójában a mellékneveken jócskán túlmutató jelenség, amelynek alkalmazási tartománya kiterjed a főnévi fejjel rendelkező konstrukciók potenciális módosító komponenseire. A szerkezet feldolgozását nagyban megkönnyíti, hogy a főnévi módosítók egyébként is DOLOG profillal rendelkező kompozitumszerkezetbe integrálódnak.

- (18) a piros toll tetszik – a piros tetszik
- (19) a legszebb virágot – a legszebbet
- (20) a kék szemű lánynak – a kék szeműnek
- (21) a második autóban – a másodikban
- (22) a jobb oldali képnél – a jobb oldalinál
- (23) a szekrény melletti fiókban – a szekrény mellettiben
- (24) a gyorsan távozó vendégekről – a gyorsan távozókról

A példákban az ÁLLAPOT biztosít mentális hozzáférést a DOLOGhoz, tehát a jelentéskiterjesztés metonimikus, és amint a 24-es példa is mutatja, e kompozitum a nyelvi hálózatban egymástól igen távol lévő nyalábokat képes integrálni, hiszen általa a forrásige módosítóit megőrző igenév is jól illeszkedik a főnévi konstrukcióba. A célfogalom a diskurzusban érhető el, és hogy e konverzió mennyire szorosan kötődik a referenciális jelenethez, azt az is jelzi, hogy a morfológiai szó jelentésének kiterjesztése a kéthangsúlyos hangzássémával rendelkező értelmezői konstrukcióra is jellemző (*a toll, a piros; a fiókban, a szekrény mellettiben; a vendégekről, a gyorsan távozókról*), amelynek alapvető célja a sikeres referálás érdekében véghez vitt kontextualizáció (IMRÉNYI 2017).

Mint láttuk, a konverzióba jól illeszkednek a predikatív mellékneveknél egyébként is megjelenő többes szám mellett a képi sémákat szimbolizáló helyviszonyragok is. Ugyanakkor kevésbé illeszkednek a metonímiához hasonlóan RÉSZ–EGÉSZ viszonyban működő referenciapont-szerkezethez, a birtokláshoz: *a jobb oldali képeden – ?a jobb oldalidon; a gyorsan távozó vendégeinkről – ?a gyorsan távozóinkról; a második autóját –*

?a *másodikját*. Ebben a konverziós melléknevek valamivel integratívabbnak mutatkoznak, azaz a főnévi sémától való kidolgozási távolságuk kisebb, mint más főnévi módosítóké, ahogyan az alábbi példa is mutatja (25).

(25) A bordó lakkom kezd kifogyni, az eddig használt **pirosom** pedig már nem úgy viselkedik, mint régen, ezért választottam ezeket. (MNSZ v2.0.5)

A melléknévi jelentés aktuális kiterjesztése, amelynek során a DOLOG atemporális relációja kerül a figyelem fókuszába, és referenciapontként szolgál a DOLOG atemporális relációja mellett magához a DOLOGhoz is, így metonimikus RÉSZ–EGÉSZ viszonyként írható le (l. lejjebb).

(26i) A vörösek másodszor is felsorakoztak.

(26ii) A gyorsak között első dán Mads Glaesner.

Az (26i) és az (26ii) kontextusából tudhatjuk, hogy (26i) főneve kakasokra, míg (26ii) főneve úszókra utal, tehát A (SKALÁRIS) ÁLLAPOT A (KÖRÜLHATÁROLT) DOLOG HELYETT metonimikus séma a következőképpen dolgozódik ki és valósul meg: AZ ÁLLAT SZÍNE AZ ÁLLAT HELYETT – A ÚSZÓ SEBESSÉGE AZ ÚSZÓ HELYETT.

vörös kakasok keret (célfogalom)	← vörös[‘kakas’]-ek (közvetítő) elem
gyors úszók keret (célfogalom)	← gyors[‘úszó’]-ak (közvetítő) elem

A közvetítő elemek szaliensek, könnyen hozzáférhetők (RADDEN–KÖVECSES 1999), így alkalmasak arra, hogy referenciapontként szolgáljanak a nagyobb szerkezethez. Mivel RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímiáról van szó, a közvetítő elem képviselte – változatlan – részletes jelentés természetesen nem csupán referenciapontként szolgál, hanem maga is része az általa hozzáférhetővé tett keretnek, amivel egyúttal a konverzió is csupán részleges, a főnévi konstrukciós jelentéssel járó szintaktikai környezetet és az inflexiós mintázatot nem képezik le egészen a lexikai elemek (*a **vörösebbek** másodszor is felsorakoztak / a **nagyon gyorsak** között első dán Mads Glaesner*). A konverzió részlegessége ugyanakkor elégséges és kellőképpen motivált a jelentéskiterjesztés aktuális jellege miatt, hiszen a fogalmi folytonosságot a diskurzus biztosítja.

8.4 ADJ–N konverzió – jelentéskiterjesztés a lexikonban

A konverzió másik típusa az előző részfejezetben bemutatott, inflexiós jellegű, főnévi módosítókra jellemző, morfológiai szónál nagyobb konstrukcióval szemben derivációs jellegű, jellemzően a mellékeveket érinti⁵³ és nem mutat túl a morfológiai szó perspektíváján: *üdítő, párizsi*. A metonímia célfogalma ez utóbbi esetben nem a diskurzusból érhető el, hanem része a típusjelentésnek, a szó részletes jelentése és szemantikai konfigurációja is megváltozik, egyúttal a lexikon (viszonylagosan) rögzített elemévé válik. A metonimizáció előfeltétele és akár facilitáló tényezője is lehet e szófajváltásnak, vagyis a DOLOG szaliens atemporális viszonyára (ÁLLAPOT) irányuló fókusz minden bizonnyal megelőzi azt a műveletet, amikor a DOLOG atemporális relációja mint Gestalt képeződik le. E jelentéskiterjesztés metaforikus, a céltartomány a forrástartomány tudásszerkezete alapján képeződik le, ám megfelelések nélkül (a megfelelések a szerkezeti/strukturális metaforáknak elengedhetetlen részei).

(27i) A **vörösök** mellett küzdöttünk, igen előzékenyek voltak velünk.

(27ii) A nemzetközi **gyorsok**, EuroCityk és a belföldi, nemzetközi InterCityk többsége a Keleti pályaudvarról indul.

A fenti két példában (forrás: MNSZ v2.0.3) nem csupán részleges és aktuális jelentéskiterjesztésről, hanem a főnév szemantikai konfigurációjának teljes leképezéséről, szószemantikai változásról beszélhetünk. A *vörösök* és a *gyorsok* e specifikálódott jelentései mint 'szovjet hadsereg' és 'vonat' ugyancsak metonímián alapulnak, makroszerkezetüket tekintve viszont metaforaként írhatók le a következőképpen: A (SKALÁRIS) ÁLLAPOT (KÖRÜLHATÁROLT) DOLOG.

A színnevek főnevesülése és az anyagnevek mellékevesülése természetesen igen gyakori, hiszen a SZÍN és az ANYAG a főnevek megismerési tartományai. Előbbiek prototipikus mellékevek, mégis inherensen rendelkeznek absztrakt főnévi jelentéssel (*a legfehérebb fehér*) és poliszém jelentéshálózattal, sok esetben szimbolizálnak EMBER tudástartalmú csoportokat (*a zöldek* 'ökológiai problémákat előtérbe helyező politikusok'). Az anyagnevek állapotként jellemzően összetételi konstrukciókban feldolgozottak (*aranygyűrű*), a szlengben pedig előfordul mellékevesülésük is: *nagyon gáz/zsír* (l. SÓLYOM 2015). Bizonyos EMBER tudástartalmú lexikai elemeknél ugyanazon fogalmi

⁵³ Néhány kivétel: *földönkívüli, természetfeletti*

reprezentáció melléknévi és főnévi konstrukciós jelentésben is megjelenhet (*férfikabát, lányruha*). Ez jellemzi a népneveket és foglalkozásneveket is (*tanár munka, nyomdász mesterség, magyar nemzet*).

A ma produktív *-Ó* és *-(V)s* főnévképző kapcsán fontos kérdés, hogy a derivátumok a toldalék révén bipolarizált hangzássémába illeszkednek vagy melléknévi jelentéskiterjesztést, konverziót feltételeznek. A legtöbb melléknévi főnevesülés esetében nyilvánvaló a metonímia már említett facilitáló szerepe (*a beteg [ember]*), míg más esetekben kérdéses, mivel az adott morfológiai szavak módosító melléknévként kevésbé képzelhetők el (*a nádas [?tó]; az örökös [?gyerek], a könyvelő [?férfi]*). Az uralkodó elképzelés szerint a 'sporteszköz', 'áru', 'hangszer' lexikai mezők elemeihez hozzájáruló *-(V)s* képző személyneveket és elsősorban foglalkozásneveket szimbolizál (*gördeszkás, zöltséges, hegedűs*), ám „a *-(V)s* képzős főneveket nem közvetlenül az alapfőnévből, hanem a vele alakilag azonos melléknévből képezzük konverzióval” (KIEFER 2003: 236). Ha ez valóban így lenne, akkor a konverzióval még nem „képzett” mellékneveket mint módosítókat képesek lennének főnévvel kombinálni, ami nem könnyű feladat pl. a *játékos, kapus* (vö. *anyós, após*) esetében (BRDAR – BRDAR-SZABÓ 2014). Valószínűsíthető, hogy a jelentéskiterjesztést is magában foglaló kognitív ösvény ($N \rightarrow [N-(V)s]_{Adj} \approx N$) egykor valóban reális lehetett például a foglalkozásneveket illetően (*zöltség* \rightarrow *zöltséges ember* \approx *zöltséges*), majd az *-(V)s* végű foglalkozásnevek sematizálódtak és a főnévi alapelakkal asszociálódva (*trafik* \rightarrow *trafikos*) ma már forrás-alapú sémát képeznek: $[N] - [[N]-(V)s]_{foglalkozásnév}$. Ennek megfelelően diakrón szempontból az is igaz, hogy a cselekvés különböző aspektusait nyelvi kódoló *-Ó* morfémás főnevek egy része (*szántó, véső*) valójában nem deverbális főnevek, hanem a melléknévi ige-*nevek* jelentéskiterjesztései. Erre és különösen a részleges konverzió facilitáló hatására több ómagyar kori adat is utal (*szántó föld, háló hely* \rightarrow *szántó 'föld', háló 'hely' \approx háló, szántó*), ám ezen *-Ó* végű helynevek, foglalkozásnevek, eszköznevek idővel sematizálódtak, és ma már a melléknévi és igenévi sémával egymást részlegesen átfedő, de autonómiával is rendelkező forrásalapú sémák ($[V] - [[V]-Ó]_{hely} \rightarrow$ *söröző*; $[V] - [[V]-Ó]_{melléknévi\ ige-név} \rightarrow$ *söröző* $[N]$).

8.5 A melléknév–főnév kontinuum és a konverzió fonológiai pólusa

A konstrukciós sémaként roppant erős, lényegében minden attributív szerkezetet alkalmazási tartományába foglaló metonimikus és a lexikalizált, rögzült alakokat

eredményező teljes konverzió természetesen a kontinuum két végpontját jelölik. E két végpont egymással összefüggő dimenziók mentén határolható el:

1. A részleges konverzió diskurzusban működtetett szintagmatikus konstrukció, míg a teljes főnevesülés paradigmatis;
2. Míg előbbi során a melléknév mint szaliens elem funkcionálisan, alkalmilag szolgál referenciapontként a főnévhez annak inflexiós mintázatát részben reprezentálva, addig utóbbinál a melléknév a főnév sematikus jelentésének megfelelően kategorizálódik;
3. Míg előbbi elsősorban kommunikációs igényeknek felel meg (pl. ökonómia, sikeres referálás, kontextualizáció), utóbbi kognitívan motivált, ugyanis akkor valószínűsíthető, ha egy kategória nyelvi beágyazására, referenciális jelenet szimbolizációjára van szükség (ezt nevezik formális keretben „intézményesülésnek”) – e két szükséglet természetesen nem zárja ki egymást, sőt mindkét motiváció tágabb értelemben nevezhető pragmatikainak;
4. Előbbi metonimikus mikrostruktúrája online kognitív művelet, elsősorban a feltűnőségen, könnyű előhívhatóságon alapuló figyelemirányítás eredménye, utóbbi metaforikus makrostruktúrája viszont mindenekelőtt elsáncolódott szerkezetet reprezentál (amely szerkezet természetesen aktivizálódhat és asszociálhatja a forrástartományt);
5. Továbbá, előbbi inflexiós jellegű (nem változik meg a melléknévi grammatikai környezet), utóbbi pedig szófajváltásnak, ezáltal tipikus derivációnak tekinthető;
6. Emellett amennyiben „Az inflexió és a deriváció közötti különbségek a létrehozás és a tárolás pszicholingvisztikai fogalmára vetítve is skálázhatók” (LADÁNYI 2007: 38), előbbi inkább a szónál nagyobb konstrukciókkal, míg utóbbi inkább a szó nagyságú konstrukciókkal van összefüggésben. A melléknévi metonimikus funkcióra tehát a létrehozás, míg a melléknévi főnevesülésre a tárolás jellemző, előbbi esetben a szóelem jelentésének szerkezete alkalmilag változik meg a részletes jelentés változatlanságával, míg utóbbi esetben a jelentésszerkezet megváltozása a részletes jelentés változását is maga után vonja.

	Részleges konverzió	Teljes konverzió
kognitív folyamat	szaliencia	szaliencia → összehasonlítás (comparison)
konstruálási művelet	RÉSZ AZ EGÉSZ helyett metonímia	RÉSZ AZ EGÉSZ helyett metonímia → metafora
szemantikai szerkezet	(SKALÁRIS) TULAJDONSÁG A (KÖRÜLHATÁROLT) DOLOG HELYETT mikrostruktúra	A (SKALÁRIS) TULAJDONSÁG (KÖRÜLHATÁROLT) DOLOG makrostruktúra
a nyelvi hálózatban betöltött szerep	szintagmatikus, funkcionális, inflexiós	paradigmatikus, kategorikus, derivációs
pszicholinvisztikai vonatkozás	létrehozás	tárolás
pragmatikai motiváció	jellemzően kommunikációs (ökonómia)	jellemzően kognitív (jelentésképzés)

56. ábra A részleges és teljes konverzió jellemzői

A konverzió meghatározásakor kiemeltük, hogy a szemantikai póluson történő változása nem mérhető a fonológiai póluson bekövetkező módosulásokhoz. Ugyanakkor a bemutatott példákkal (26–27) azt is illusztrálni kívántuk, hogy a hangzássémában fontos szerepet betöltő, de rendszerint fonológiaiilag a toldalékoknál is függőbb, szemantikailag pedig sematikusabb kötőhangzók szimbolikusan elkülönülnek: *gyorsak, vörösek – gyorsok, vörösök*. Mint tudjuk – és miképp a magyar főnév fonológiai terével foglalkozó fejezetben láttuk –, e különbség egyes konstrukciók hangzássémájában a főnévi kategórián belül is megfigyelhető, tehát két, már meglévő séma, a típusalapú és példányalapú bipolarizálódik a konverzió során. A nyílt kötőhangzók a melléknévek esetében még a magánhangzóra végződő tövek hangzássémába illeszkedése során is megjelennek: *ismerősek – különbözőek – debreceniek – gyorsak – csábítóak – párizsiak*. Az is jellemző, hogy tárgyesetben a hangzós /s/ mássalhangzóra végződő

főnevek is nyílt kötőhangzóval illeszkednek a hangzássémába: *vöröset – felelőset – ismerőset, pirosat – gyilkosat – hatalmasat*. Sőt, mint a lenti példák is tanúsítják, előfordul a birtokos személyjeles konstrukció nyílt kötőhangzóval való kidolgozása is.

(28) Ha pár hónapon belül megszüntetik a jelenlegi pirosponzt rendszert, akkor ismét a nulláról kezdhet mindenki. Mert nem feltétlenül veszek minden héten valamit, hogy annyi **pirosam** legyen....

(29) Borból én itthoni kedvenc **vörösem** sajnos nem fér bele ebbe az árba

A konverziós kontinuum tehát részben megragadható a főnevek és melléknevek (és folyamatos melléknévi igenevek) tendenciaszerű kötőhangzós differenciálódásával (H. VARGA 2014): *a felelősök – felelősek, az ismerősök – ismerősek, a hatalmasok – hatalmasak, a bűnösök – bűnősek, a gyilkosok – gyilkosak, a reggelik – reggeliek, a keserűk ’italok’ – keserűek, az ifjúk – ifjak, a párizsik – párizsiak; a hódítók – hódítóak, az üdítők – üdítőek, a menők – (részletekbe) menőek stb.*).

Az MNSZ (v2.0.4) korpuszának példánygyakorisági mutatói szerint e differenciálódás akkor mutat kiugróan magas aránykülönbségeket, ha a főnévi jelentés erősen specifikus, már sokkal kevésbé metonimikus, mint metaforikus, esetleg a metonimizáció már el is halványult a jelentésben (57. ábra).

Kötőhangzó nélküli toldalék	Tokenszám	Kötőhangzós toldalék	Tokenszám	Arány
csábítók	52	csábítóak	161	3,09
önzők	267	önzőek	120	2,22
üdítők	654	üdítőek	28	23,35
hódítók	1163	hódítóak	2	581,50
menők	800	menőek	34	23,52
hasonlók	3910	hasonlóak	3285	1,19
különbözők	340	különbözőek	1866	5,48
bántók	20	bántóak	47	2,35
keserűk	14	keserűek	171	12,21
gyulaik	1	gyulaiak	116	116,00
debrecenik	2	debreceniek	1480	640,00
párizsik	18	párizsiak	633	35,16
felelősök	2368	felelősek	8002	3,37
ismerősök	10561	ismerősek	768	13,75
örökösök	1346	örökősek	10	134,60
gyorsok	28	gyorsak	1849	66,03

57. ábra A névszók kötőhangzós differenciálódásának aránya az MNSZ-ben

A tokenek között predikatív mellékneveket, részleges és teljes konverziós főneveket minden bizonnyal sokszor kötőhangzós és kötőhangzó nélküli formában is találunk, azaz mind a

főnevek, mind a melléknevek között lehetnek morfoszemantikailag jelölt alakok.⁵⁴ Ettől függetlenül a gyakorisági adatokban megmutatkozó nagyarányú különbségek és a specifikus főnévi jelentés megléte között összefüggést tapasztalunk, azaz a kötőhangzóik alapján differenciált lexikai elemek valóban eltérő konceptuális tartalmak kifejezésére használatosak, és a hangzásséma kidolgozása már kevésbé vagy egyáltalán nem versengő sémák függvénye, hanem szimbolikus természetű. Ha tehát feltételezzük, hogy a metaforikus konstruálással együtt járó jelentésspecifikáció erőssége és az arányszám között összefüggés van, úgy a vizsgált lexikai elemeket sorrendbe állíthatjuk aszerint, hogy melyek bírnak lexikonban rögzült főnévi szemantikai konfigurációval, és melyek kevésbé: *debreceni*_{640.00}, *hódító*_{581.50}, *örökös*_{134.60}, *gyulai*_{116.00}, *gyors*_{66.03}, *párizsi*_{35.16}, *menő*_{23.52}; *üditő*_{23.35}, *ismerős*_{13.75}, *keserű*_{12.21}; *különböző*_{5.48}, *felelős*_{3.37}, *csábító*_{3.09}, *bántó*_{2.35}, *önző*_{2.22}, *hasonló*_{1.19}. Bár a nagyságrendi különbségek nyilvánvalóan félrevezetők lehetnek, a sorrend jórészt megfelel intuitív megítélésünknek (általában ez alapján tesznek különbséget a két lexikai kategória elemei között), vagyis a korpuszadatok e számszerűsítése támpontot nyújt a konverzió-, a melléknévi jelentéskiterjesztés mértékének a megállapításához.

8.6 Összefoglalás

A fejezetben a melléknév és főnév konverzió hagyományosan eliminált jelenségét vizsgáltuk. A magyar melléknév és főnév kategóriájának kognitív szempontból motivált közelségének áttekintése után a metonímia és a metafora nyelvi megismerésben ugyancsak szoros viszonyrendszerét tárgyaltuk. A konverziót konstrukcióként megragadható jelentéskiterjesztésként határoztuk meg. Ezáltal a dolgozat specifikus kutatási kérdésére adható válasz, hogy a metonimizáció és a metaforizáció a magyar nyelvben szemantikailag jelölt, részét képezi morfológiai tudásunknak a konverzió kapcsán. Ezután a magyar melléknév–konverzió két alaptípusát térképeztük föl a szemantikai konstruálást, a pragmatikai motiváltságot és a konstrukció nyelvi hálózatban betöltött szerepét illetően. Végezetül a két konverzió típust és a közöttük lévő kontinuumot korpuszalapon igyekeztünk megragadni a kötőhangzók bipolarizálódásából adódó lehetőségek kiaknázásával.

⁵⁴ Pl. főnévi nyíltabbá válás: *És soha ne érezz büntudatot azért, hogy valami rosszat gondoltál a hatalomról, mert biztos, hogy a **hatalmasak**, sokkal - sokkal rosszabbat feltételeznek rólad*; nyíltabbá nem váló predikatív melléknév: *Van ez is, az is, kikiáltók sok mindenfélét ígérnek, többnyire kíváncsok dolgokat, hogy nem igazán fogunk meghalni, hogy szépek, csábítók, **hatalmasok** leszünk, hogy fölfelé megyünk, hogy kilábalunk a nyomorúságainkból*.

9. Összefoglalás

A dolgozat általános kutatási kérdését illetően elmondható, hogy a Bevezetésben a szójelentések alaki kidolgozásával kapcsolatos tudásként meghatározott morfológiai tudás szimbolikus jellegű, a szójelentés alaki kidolgozása annak fonológiai és szemantikai közegében történik. Miképpen a morféma is fonológiai és szemantikai hasonlóságokból emergáló kétpólusú struktúra, azaz fonológiai és szemantikai struktúrákból származtatható, a hangtan és jelentés tan eredményei is nagyban hozzájárulnak a sémát kidolgozó morfológiai szó és a szó nagyságú szemantikus forma-jelentés párként felfogott morfológiai konstrukció megértéséhez.

A dolgozatban a magyar főnév fonológiai terét annak artikulációs, akusztikai és percepciós alapjainak figyelembevételével közelítettük meg, miképpen a szemantikai tér működését illetően is általános kognitív folyamatokból indultunk ki, azaz vizsgálatunkban szem előtt tartottuk a nyelvi megismerés fiziológiai alapjait. Ennek megfelelően az egyes főnevet érintő alaktani jelenségek kapcsán e kognitív morfológiai modellben magyarázóértékkel bírt a hangzósság és a morfológiai áttetszőség elve a tárgyeset kidolgozásánál és a kötőhangzóknál, az egészes feldolgozás a birtoktöbbsítő jeles konstrukció hangzássémájának esetében, a beszédhang sémák absztrahálása a morfémák eredetileg hiátustöltő /j/ és /v/ fonémáját illetően, a közelségi elv és a profilálás magánhangzó-harmónia kapcsán, a multimodális asszociáció a kötőhangzók bipolarizációjánál, a radiális és prototípuselvű kategorizáció a lexikai kategóriák hálózatalvú „átjárhatósága” kapcsán, a tömbösítés példányalapon elsáncolt morfofonológiai sémák esetében és az analógia a tárgyeset, a többes szám és a superessivus, valamint az -Ó és -Ás morfémák alakok összefüggéseinél.

A morfológiai szót egyfelől profilált, sajátos szemantikai konfigurációval rendelkező és emergens, azaz nem kompozicionális szimbolikus egységként, másfelől további egységekkel és konstrukciókkal való asszociációs kapcsolatai révén feldolgozott hálózati csomópontként közelítettük meg. A modell jelöltségelméletének keretében empirikusan bizonyítottuk, hogy a nem nyelvspecifikus, alapvetően megismerési tartományok révén szerveződő tudástartalmak és azok tudásszerkezetei befolyásolják a szavak derivációs hálózatát és inflexiós mintázatát, valamint kvalitatív elemzéssel megállapítottuk, hogy a fogalmi természetű szerkezeteket (multiplexitás, körülhatároltság, képi sémák, téri és

erődinamikai viszonyok) a nyelvi megismerés szemantikai konfigurációként aknázza ki, illetve konstrukciós jelentésként sematizálja.

A dolgozat a konstrukciók példányalapúságából indult ki a fogalmi reprezentációk és a szemantikai konfigurációk összefüggésének vizsgálatakor, mivel egy morfológiai konstrukció kidolgozása során ($[[N]-(V)n]_{\text{FELÜLET}} \rightarrow \text{polcon}$) valójában a példányok „közös pontjaira” (vö. *asztalon – széken – földön*) támaszkodunk. Bizonyos tudástartalmú főnévi lexikai elemek bizonyos konstrukciókat asszociálnak (*bíróság, rendőrség, egyetem* 'HELY' $\rightarrow [[N]-(V)n]$), és viszont, attól függően, hogy jellemzően milyen konstrukciós jelentésekkel integrálódnak, a konstrukciók is bizonyos tudástartalmú főnévi lexikai elemeket asszociálnak ($[[N]-(V)n] \rightarrow \text{bíróság, rendőrség, egyetem}$ 'HELY'). Ebből adódóan a konstrukciós jelentés megvalósulásaként értelmezhető szemantikai konfigurációk, valamint a tudástartalmak és tudásszerkezetek asszociatív viszonyrendszerben működnek, így a morfológiai konstrukciók utalhatnak a lexikai elem részletes jelentésének tudástartalmára (*futások* \rightarrow multiplexitás, körülhatároltság \rightarrow ESEMÉNY). A dolgozat specifikus kutatási kérdésére adható válasz tehát, hogy a tudástartalmak és a tudásszerkezetek jelentős mértékben részét képezik morfológiai tudásunknak. A morfolexikai kategóriák kialakulásának hátterében az áll, hogy a derivációs konstrukciók jellemzően bizonyos tudástartalmakat dolgoznak ki alakilag. A tudásszerkezetek alaki kidolgozásáért viszont nem kizárólag (l. multiplexitás), de elsősorban inflexiós konstrukciók felelősek. A többség, a birtoklás, a téri viszonyok, illetve az ezeket motiváló tudásszerkezetek alaki kidolgozását, azaz a jeles és ragos konstrukciók kategóriáját a főnév mondatjelentésbe való integrációja, az igei figurák kidolgozása felől közelítettük meg. A jeles konstrukciók az ige elsődleges-, míg a ragos konstrukciók az ige másodlagos figuráját dolgozzák ki.

Esettanulmányban megvizsgáltuk, hogy az *-Ás* képzős konstrukcióval milyen tudástartalmakat és tudásszerkezeteket dolgoznak ki alakilag a beszélők. A CSELEKVÉS/FOLYAMAT a magyar nyelvben e konstrukció révén szemantikailag jelölt, míg a más tudástartalmakat szimbolizáló morfológiai szavak morfoszemantikailag tekinthetők jelöltnek. Megállapítottuk továbbá, hogy a tudástartalmakhoz kötődő tudásszerkezetek kimutathatók az *-Ás* képzős szavak szemantikai konfigurációjában, nem ugyanolyan mértékűek ugyanakkor az összefüggések az egyes tudástartalmak és inflexiós mintázatok között, a tudástartalmakat képviselő lexikai elemek és a konstrukciós jelentések asszociálódása különböző erősségű.

Szintén esettanulmányban a konverziót konstrukcióként megragadható jelentéskiterjesztésként határoztuk meg, és feltérképeztük a magyar melléknév–konverzió két alaptípusát a szemantikai konstruálást, a pragmatikai motiváltságot és a konstrukció nyelvi hálózatban betöltött szerepét illetően.

Összességében megállapítottuk, hogy a fogalmi természetű műveletek, a metonimizáció és a metaforizáció ugyancsak hozzájárulnak az alaki kidolgozáshoz (melléknév–főnév konverzió), illetve konstrukciós sémák kiterjesztéséhez (-*As* képzős főnevek). Emellett azt is láthattuk, hogy morfológiai tudásunknak nem csupán a képi sémák képezik részét, hanem a velük kapcsolatos metaforák is (AZ ÁLLAPOT TARTÁLY → *írásban kér, tanulásban van 'állapot'*).

Az eredmények áttekintése után érdemes felhívunk a figyelmet a morfológia mint részdiszciplína perspektívátságára a grammatikai kontinuumon, amit a dolgozatban szemantikai és fonológiai tér aspektusának különbözősége mellett a jeles és ragos alakok mondatjelentés alapú differenciálódásának hangsúlyozása, illetve a deverbális képzés és a melléknévi részleges konverzió morfoszintaktikai szempontjai is jól szemléltettek.

Hivatkozások

- ABONDOLO, D. 1996. Vowel rotation in Uralic: Obug[r]ocentric evidence. *SSEES Occasional Papers 31*; London: School of Slavonic and East European Studies, University of London.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA. 1991. Az igenevek. In. BENKŐ LORÁND szerk. *A Magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- ALBERTI GÁBOR – LACZKÓ TIBOR 2018 szerk. *Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases*. I. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- ANDOR JÓZSEF 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések. Interjú Ronald Langackerrel. In. KERTÉSZ ANDRÁS – PELYVÁS PÉTER., *ÁNyT 21. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai kiadó, Budapest. 13–42.
- ANTAL LÁSZLÓ 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé*. Magvető Kiadó, Budapest.
- ASHER, NICHOLAS 1993. From Events to Propositions. A Tour of Abstract Entities, Eventualities and the Nominals that Denote Them. In. ASHER, NICHOLAS, *Reference to Abstract Objects in Discourse*. Kluwer, Dordrecht.
- BAAYEN, R. H. – T. DIJKSTRA – R. SCHREUDER 1997. Singulars and plurals in Dutch. Evidence for a dual parallel route model. *Journal of Memory and Language* 37: 94–119.
- BALOGH JUDIT 2000. A főné. In. KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest: 127–141.
- BARSALOU, LAWRENCE 1992. *Cognitive Psychologie. An Overview for Cognitive Scientists*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- BENCZES RÉKA 2006: *Creative Compounding in English*. John Benjamins, Amsterdam/New York.
- BENCZES RÉKA 2013. The role of alliteration and rhyme in novel metaphorical and metonymical compounds. *Metaphor and Symbol* 28/3. 167–184.
- BERGEN, BENJAMIN K. 2004. The Psychological Reality of Phonaestemes. *Language* 80: 290–311.
- BHAT, SHANKARA 1994. *The Adjectival Category: Criteria for Differentiation and Identification*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- BLEVINS, JAMES P. 2006. Word-based morphology. *Journal of Linguistics* 42: 531–573.
- BOLLA KÁLMÁN 2006. *Fonetikai kislexikon*. Kézirat.

- BRDAR, MARIO – BRDAR-SZABÓ RITA 2013. Some reflections on metonymy and word-formation. *Explorations in English language and linguistics* 1(1): 40–62.
- BRDAR, MARIO – BRDAR-SZABÓ RITA 2014. Where does metonymy begin? Some comments on Janda (2011). *Cognitive Linguistics* 25(2), 313–340.
- BURZIO, LUIGI 2002. Surface-to-surface morphology: when your representations turn into constraints. In. BOUCHER, PAUL szerk. *Many Morphologies*. Ma: Cascadilla Press, Somerville. 142–177.
- BYBEE, JOAN – HOPPER, PAUL szerk. 2001. Frequency and the emergence of linguistic structure. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- BYBEE, JOAN 1985. *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. John Benjamins, Amsterdam.
- BYBEE, JOAN 1988. Morphology as lexical organisation. In. Hammond, Michael–Noonan, Michael szerk., *Theoretical morphology: Approaches in modern linguistics*. Academic Press, London. 119–141.
- BYBEE, JOAN 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BYBEE–HOPPER szerk. 2001. *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- CHOMSKY, NOAM 1968/1995. *Mondattani szerkezetek/Nyelv és elme*. Osiris, Budapest.
- CREISSELS, DENIS 1975. Note sur la distinction alienable-inaliénable dans l’expression de la possession en hongrois. *ÉFOu* 12: 151–167.
- CROFT, WILLIAM – WOOD, ESTHER 2000. Construal Operations in Linguistics and Artificial Intelligence. In. ALBERTAZZI, I. szerk. *Meaning and Cognition, A Multidisciplinary Approach*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 51–78.
- CROFT, WILLIAM 1990. *Typology and Universals*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CROFT, WILLIAM 2009. Towards a social cognitive linguistics. In. EVANS, VYVYAN – POURSEL, STEPHANIE szerk. *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 395–420
- CRUSE, ALAN 1977. The pragmatics of lexical specificity. *Journal of Linguistics* 13: 153–164
- CZUCZOR G. – FOGARASI J. szerk. 1862. *A magyar nyelv szótára*. Pallas. Arcanum, 2004, DVD. Budapest.

- DA SILVA NEVES, RUI 2000. *Emlékek, képek, gondolatok. Bevezetés a kognitív pszichológiába*. Osiris, Budapest.
- DIK, S.C. 1989. *The theory of Functional Grammar, I*. Foris, Dordrecht.
- DIRVEN, RENÉ 1999. Conversion as a conceptual metonymy of event schemata. In: PANTHER, KLAUS-UWE – RADDEN, GÜNTER szerk. *Metonymy in Language and Thought*. (Human Cognitive Processing 4). John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 275-287.
- DIXON, R. 1982. *Where have all the Adjectives Gone?* Mouton, Berlin, New York – Amsterdam.
- DRESSLER, W. U 1989. Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42: 3–10.
- ELLIS, NICK C. 1996. Sequencing in SLA: phonological memory, chunking and points of order. *Studies in Second Language Acquisition* 18: 91–126.
- FAUCONNIER, GILLES – MARK TURNER 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22/1: 133–187.
- FAUCONNIER, GILLES 1997. *Mappings in Language and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge & New York.
- FILLMORE, CHARLES 1977. Scene-and-frames semantics. In: Antonio Zampolli szerk. *Linguistic Structures Processing*. North Holland Publishing Company, Amsterdam, New York. 55–81.
- FILLMORE, CHARLES 1982. Frame semantics. In: Linguistic society of Korea szerk., *Linguistics in the Morning Calm*. Hanshin, Seoul. 111–138.
- FODOR ISTVÁN 1959. A nyelvtani nem kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 61: 29–43.
- FROST, R. – A. DEUTSCH – O. GILBOA – M. TANNENBAUM – W. MARSLER-WILSON 2000. Morphological priming: Dissociation of phonological, semantic, and morphological factors. *Memory and Cognition* 28: 1277–1288.
- GALLESE, VITTORIO – LAKOFF, GEORGE 2005. The Brain's Concepts: The Role of the Sensory-Motor System in Conceptual Knowledge. *Cognitive Neuropsychology* 22. 455–479.
- GARDNER, HOWARD 1987. *The Mind's New Science. A History of Cognitive Revolution*. Basic Books, New York.

- GEERAERTS, D. 1997. *Diachronic prototype semantics: a contribution to historical lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- GIBBS, RAYMOND W. 2006. *Embodiment and cognitive science*. Cambridge University Press, New York.
- GIBBS, RAYMOND W. 2007. Why cognitive linguists should care more about empirical methods. In. M. GONZALEZ-MARQUEZ, I. MITTELBERG, S. COULSON, & M. J. SPIVEY szerk. *Methods in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam: 2-18.
- GIVÓN, TALMY 1990. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, vol. 2. John Benjamins, Amsterdam.
- GIVÓN, TALMY 1993. *English Grammar. A functional-based introduction*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- GOLDBERG, ADELE 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- GREENBERG, JOSEPH H. 1966. *Language Universals, with Special reference to Feature Hierarchies*. Mouton, The Hague.
- GRUBER, THOMAS 1995. Toward Principles for the Design of Ontologies Used for Knowledge Sharing. *International Journal Human-Computer Studies* 43: 907–928.
- H. VARGA MÁRTA 2012. *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata*. KRE BTK – Patrocinium Kiadó, Budapest.
- H. VARGA MÁRTA 2014. Szemantikai differenciálódás a névszók többes számában. *Magyar Nyelvőr* 138: 307-314.
- H. VARGA MÁRTA 2016. A „nem” (sexus, genus) fogalma. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 299–322.
- H. VARGA MÁRTA 2017. Élő ~ élettelen kategória néhány európai nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 141: 33–50.
- HALLIDAY, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. University Park Press, London, Baltimore.
- HASPELMATH, MARTIN 2003. The geometry of grammatical meaning: semantic maps and cross-linguistic comparison. In. Michael Tomasello szerk. *The new psychology of language: Cognitive and functional approaches to language structure* 2. Lawrence Erlbaum, London. 211-242.
- HAVAS FERENC 2002. A stadiális tipológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 148–176.

- HEGEDŰS RITA 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HEINE, B. – CLAUDI, U. – HÜNNEMEYER, F. 1991. *Grammaticalisation: a conceptual framework*. University of Chicago Press, Chicago.
- HUSZÁR ÁGNES 2009. Női nyelv? Férfi nyelv? Gendernyelvészet Magyarországon. *Magyar Tudomány* 3: 276–285.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Mondattan. In. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 663–895.
- JAMES, WILLIAM. 1950 [1890]. *Principles of psychology*. Dover, New York.
- JANDA, L. A. 2011. Metonymy in word-formation. *Cognitive Linguistics* 22: 359–392.
- JOHNSON, MARK 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning. Imagination and Reason*. University of Chicago Press, Chicago.
- JUHÁSZ LEVENTE ZSOLT – PLÉH CSABA 2001. Többmorfémás szavak megértése a magyarban. In. PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000a. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *MNy.* 96: 402–17.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000b. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Nyr.* 124: 209–25.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. A szóképzés. In. KIEFER FERENC szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–174.
- KIEFER FERENC 2003. Alaktan. In. É. KISS – KIEFER – SIPTÁR szerk. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest: 189–283.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentéelmélet*. Corvina, Budapest.
- KOCH, P. 2001. Metonymy: Unity in Diversity. *Journal of Historical Pragmatics* 2: 201–244.
- KOTHENCZ GABRIELLA SZILVIA 2012. Képi sémák és határozóragok. In. TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk. *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1986. *Metaphors of anger, pride, and love*. John Benjamins, Amsterdam.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2012. Mi a kulturális nyelvészet? In. Balázs Géza, Veszelszi Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és

- Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány. 16–20.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2013. The Metaphor–Metonymy Relationship: Correlation Metaphors are Based on Metonymy. *Metaphor and Symbol* 28/2: 75–88.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2015. *The Hungarian Root es- in Language and Cognition. Language and Cognition*. elérhető: CJO2015. doi:10.1017/langcog.2015.29.
- KUGLER NÓRA – SIMON GÁBOR 2017. A felismerőképesség határán – az összetett szó mint emergens szemantikai konstrukció. In. Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor szerk. *Összetételek és nyelvtanítás modellek*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár: 95–131.
- KUHN, WERNER 2004. *Why information Science needs Cognitive Semantics – and what it has to offer in return*. Kézirat. <http://musil.unimuenster.de/documents/WhyCogLingv1.pdf>
- LAAKSO, JOHANNA 1997. *On verbalizing nouns in Uralic*. FUF 54/3: 267–304.
- LAAKSO, JOHANNA 2014. *Brave new linguistics*. www.hungarianspectrum.wordpress.com
- LABOV, WILLIAM 1972. The isolation of contextual styles. In. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 70–109.
- LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In. TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk. *Konstrukció és jelentés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest: 231–257.
- LACZKÓ TIBOR 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In. KIEFER FERENC szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 293–407.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. *Segédkönyvek A Nyelvészet Tanulmányozásához* 76. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- LADÁNYI MÁRIA 2017. Alaktan. In. TOLCSVAI NAGY szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 503–660.
- LAINE, M. – NIEMI, J. – KOIVUSELKÄ-SALLINEN, P. – HYÖNÄ, J. 1995. Morphological processing of polymorphemic nouns in a highly inflecting language. *Cognitive Neuropsychology* 12: 457–502.

- LAKOFF, GEORGE – MARK JOHNSON 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE 2002. *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think*. University of Chicago Press, Chicago and London.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Concept, Image, And symbol: The cognitive basis of Grammar*. Mouton de Gruyter, New York.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter,
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LIEBER, ROCHELLE – PAVOL ŠTEKAUER szerk. 2005. *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford University Press, Oxford.
- LIEBER, ROCHELLE 2005. *Theoretical approach to derivation*. In. LIEBER, ROCHELLE – PAVOL ŠTEKAUER szerk. *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford University Press, Oxford.
- LUKÁCS ÁGNES 2001. Szabályok és kivételek: A kettős modell érvényessége a magyarban. In. PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris kiadó, Budapest.
- LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In. Pléh Csaba – Lukács Ágnes szerk. *Pszicholingvisztika 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 167–250.
- LÜDELING, A. – N. H. DE JONG 2002. German particle verbs and word-formation. In. N. DEHÉ – R. JACKENDOFF – A. MCINTYRE – S. URBAN szerk. *Verb-particle explorations*. Mouton de Gruyter, Berlin and New York. 315–333.
- LYONS, JOHN 1977. *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MANDLER, J. M. – BAUER, P. J. – McDONOUGH, I. 1991. Separating the sheep from the goats: Differentiating global categories. *Cognitive Psychology* 23: 263–298.
- MANDLER, J. M. – C. PAGÁN CÁNOVAS 2014. On defining image schemas. *Language and Cognition* 6(4): 510–532.

- MARKÓ ALEXANDRA 2017. Hangtan. In. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest: 75–203.
- MÁRTONFI ATTILA 2004. Az -é birtokjel névmási jellegéről. In. LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk. „... még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 64–73.
- MARTSA SÁNDOR 2013. *Conversion in English: A Cognitive Semantic Approach*. Cambridge Scholar Press, Cambridge.
- MCCLELLAND, J. L. – RUMELHART, D. E. szerk. 1986. *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition*. 2. MIT Press, Cambridge.
- MGR. 2000 = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MOSCOSO DEL PRADO MARTÍN, F. – A. KOSTIĆ – H. R. BAAYEN 2004. Putting the bits together: An informatical theoretical perspective on morphological processing. *Cognition* 94: 1–18.
- MOSCOSO DEL PRADO MARTÍN, F. 2003. *Paradigmatic effect in morphological processing: Computational and cross-linguistic experimental studies*. Max Planck Institute for Psycholinguistics, Nijmegen.
- PALÁGYI LÁSZLÓ 2014. Gustave Guillaume nyelvelméletének alapjai. In. *NyK*. 110: 333–360.
- PALÁGYI LÁSZLÓ 2016. A magyar főnév és melléknév kognitív szerveződésének alapjai és konverziós viszonyai. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 207–241.
- PALÁGYI LÁSZLÓ 2018. A „muslincaglóriáról” kognitív keretben – humoros összetételek Bödöcs Tibor előadásaiban. In. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ – T. LITKOVINA ANNA – BARTA ZSUZSANNA – BARTA PÉTER. *Humorstílusok és -stratégiák. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 204*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PAPP FERENC 1994. A magyar nyelv szóvéghmutató szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP KORNÉLIA ESZTER 2013. *A dimenzionális melléknevek multimodális vizsgálata a magyar nyelvben*. Doktori Disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- PARADIS, CARITA 2004. Where Does Metonymy Stop? Senses, Facets, and Active Zones. *Metaphor and Symbol* 19: 245–264.
- PARADIS, CARITA 2005. Ontologies and construals in lexical semantics. *Axiomathes* 15: 541–573.

- PETE ISTVÁN 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Magyar Nyelvőr* 123 (4): 483–495.
- PLÉH CSABA – JUHÁSZ LEVENTE ZSOLT 1995. Processing multimorphemic words in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 36, 241–267.
- POLI, ROBERTO 2002. Ontological Methodology. *International Journal of Human-Computer Studies* 56: 639–664.
- RÁCZ JÁNOS 2012. Állatnevek enciklopédiája. Tinta Kiadó, Budapest.
- RADDEN, GÜNTER – KÖVECSES ZOLTÁN 1999. Towards a theory of metonymy. In. PANTHER, KLAUS-UWE – RADDEN, GÜNTER szerk. *Metonymy in language and thought*. John Benjamins, Amsterdam. 17–59.
- ROSCH, ELEANOR – MERVIS, CAROLYNE 1975. Family resemblance: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology* 8: 382–439.
- RUMELHART, DAVID E. – MCCLELLAND, JAMES L. – the PDP Research Group szerk. 1986. *Parallel Distributed Processing. I. Foundations*. MIT Press, Cambridge.
- SIPTÁR PÉTER 1994/2016. A mássalhangzók. In. KIEFER FERENC szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 183–272. Digitális kiadás: 2016.
- SIPTÁR PÉTER 2003. Hangtan. In. É. KISS – KIEFER – SIPTÁR szerk. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest: 287–384.
- SMITH, CHRIS 2014. The phonesthetics of blends: A lexicographic study of cognitive blends in the OSZERK. EXELL: *Explorations in English Language and Linguistics* 2: 12–45.
- SMOLENSKY, P. 1988. On the proper treatment of connectionism. *Behavioral and Brain Sciences*, 11: 1–74.
- SÓLYOM RÉKA 2015. Stílus és fogalmi integráció főnév→melléknév szófajváltással keletkezett magyar neologizmusokban. *Magyar Nyelvőr* 139 (2), 214–224.
- STEKAUER, P. – VALERA, S. – KÖRTVÉLYESI, I. szerk. 2012. *Word-formation in the world's languages: a typological survey*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SWEETSER, E. 1990. From etymology to pragmatics. Cambridge University Press, New York / Cambridge.
- SZABÓ GÉZA 1983. Egy jelentéstani kategória néhány összefüggése a mai magyarban. *Magyar Nyelv* 79 (1): 42–47.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2002. Karácsony Sándor nyelvszemlélete és az anyanyelvoktatás. In. *Gyökerek és gyümölcsök. A Karácsony Sándor Tudományos Konferencia előadásai*. Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék, Debrecen: 59–65.

- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2013. A mi (rend)szertelen nyelvünk. In. KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk. *Analógia és nyelvreírás*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 235–263.
- SZILÁGYI N., SÁNDOR 2016. Az összetételek néhány nyugtalanító kérdése avagy: A botosjeti és a napszáradt ősmagyarok. Előadás: *Vannak-e összetett szavak, és ha nincsenek, mik azok? A magyar nyelvészeti kutatások újabb eredményei 5.*, Kolozsvár, 2016. április 14–16.
- TAFT, M. – K.I. FORSTER 1975. Lexical storage and retrieval of prefixed words. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 14: 638–647.
- TALMY, LEONARD 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science*, 12. 49–100.
- TALMY, LEONARD 2000. *Toward a cognitive semantics*. MA: MIT Press, Cambridge.
- TALMY, LEONARD 2007. Forewords. In. M. GONZALEZ-MARQUEZ, I. MITTELBERG, S. COULSON, & M. J. SPIVEY szerk. *Methods in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam: XI–XXI.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *MNy*, 109: 197–204.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- TAYLOR, JOHN 2002. *Cognitive Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. *Jelentéstan*. In. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–465.
- TÓTH-CZIFRA ERZSÉBET 2017. *Figurativitás és produktivitás az affixációs morfológiában: az -ó képző korpuszalapú, kognitív nyelvészeti vizsgálata*. Doktori Disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- TRAUGOTT, E. C. – DASHER, R. B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TVERSKY, B. – ZACKS, J. M. 2013. Event perception. In D. Riesberg (Editor), *Oxford handbook of cognitive psychology*. Oxford, Oxford: 83–94.

- TVERSKY, B., & LEE, P. U. 1998. How space structures language. In. C. FREKSA, C. HABEL, & K. F. WENDER szerk. *Spatial cognition: An interdisciplinary approach to representation and processing of spatial knowledge*. Springer-Verlag, New York/Berlin. 157-175
- TVERSKY, BARBARA 2005. Visuospatial Reasoning. In. Holyoak J. Keith – Robert G. Morrison szerk. *The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning*. Cambridge University Press, Cambridge. 209–240.
- VANNEST, J. – BERTRAM, R. – JÄRVIKIVI, J. – NIEMI, J. 2002. Counterintuitive cross-linguistic differences: More morphological computation in English than in Finnish. *Journal of Psycholinguistic Research* 31: 83–106.
- WURZEL, W. U., System-dependent morphological naturalness in inflection. In. DRESSLER, W. U – MAYERTHALER, W. – PANAGL, O. – WURZEL, W. U. *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia: 60–61.

Mellékletek

Melléklet 1.

A vokális profilmeghatározottság tekintetében ingadozó főnevek gyakorisági aránya

	Előlképzett profil	Hátulképzett profil
hokedli	213	105
nokedli	226	64
pukedli	12	2
stampedli	24	7
sóder	137	61
púder	172	25
láger	1819	96
tróger	222	44
koffer	349	144
smasszer	151	23
farmer	2288	724
bakter	48	52
malter	30	90
hotel	7654	980
motel	530	91
fotel	2206	2520

Melléklet 2.

A végszótagon rövidülő magánhangzós főnévi tövek listája

híd, ín, nyíl, víz, szűz, tűz, fű, nyű, kút, lúd, nyúl, rúd, úr, út, szú, cső, kő, tő, ló, kéz, réz, mész, ész, szén, név, légy, ég, jég, hét, tér, dér, ér, bél, nyél, fél, dél, tél, lé, nyár, sár, egér, szekér, tenyér, kenyér, gyökér, levél, kötél, fedél, fenék, kerék, cserép, közép, szemét, veréb,

tehén, fazék, derék, madár, számár, agár, bogár, kosár, mocsár, mozsár, pohár, sugár, sudár, kanál, fonál, darázs, parázs

Melléklet 3.

A v-s tövű főnevek szótőgyakorisága és tárgyesetre, többes számra, superessivusra vonatkozó szóalakgyakorisága

	szótőgyakoriság	N.Pl.Nom	N.Sg.Acc	N.Sg.Supe
hó	78117	145	9744	1034
tó	48668	3746	2541	2064
fű	25316	1253	3920	1482
kő	59818	6497	8477	2246
mű	160443	1480	9309	300
ló	67102	8352	6698	2780
szó	999220	34822		
falu	165481	9547	147	
tetű	3645	728	65	

Melléklet 4.

A különböző nagyságrendű főnévi csoportok elemeinek találati száma az MNSZ-ben

ÁLLAT	N.Sg.Nom	N.Sg.Acc	N.Pl.Nom	N.Pl.Acc	N.PxSg3.Nom	N.Pl-PxSg3.Nom	N.Sg.Dat
fajd	59	3	24	3	0	0	2
pingvin	941	294	1277	261	10	387	46
hal	12564	7886	12739	3068	848	3303	458
kutya	49410	13201	15374	4403	4502	711	3263
macska	14024	3469	5252	1330	1215	163	726

EMBER	N.Sg.Nom	N.Pl.Nom	N.Sg.Acc	N.Pl.Acc	N.Pl-PxSg3.Nom	N.PxSg3.Nom	N.PxSg1.Nom	N.PxSg3.Acc	N.PxSg3.Dat	N.Sg.Dat	N.Sg.Ins
informatikus	2727	1239	165	196	204	184	2	3	11	189	20
após	526	39	31	9	0	1392	689	258	228	27	29
húg	313	0	15	0	118	4740	2242	1452	607	0	15
sofőr	21036	3144	3724	898	0	0	101	24	0	3068	1635
politikus	102929	48501	8383	6134	5987	5288	0	519	581	5245	1419
apa	37996	2746	651	0	0	50934	28249	7243	4598	2235	805

ARTEFAKTUM	N.Sg.Nom	N.Sg.Acc	N.Pl.Nom	N.Sg.Ins	N.Pl.Acc	N.Sg.Ine	N.Sg.Ill	N.Pl-PxSg3.Nom
festmény	4816	2310	2912	210	1461	60	53	1522
kalapács	3823	918	227	1392	75	14	0	14
véső	1209	148	65	218	28	0	2	6
fűzet	4512	2023	2641	174	657	312	69	158
fegyver	17148	17537	13703	9006	7814	373	363	973

ANYAG	N.Sg.Nom	N.Sg.Acc	N.Sg.Ine	N.Sg.Ill	N.Sg.Ins	N.Sg.Supe	N.Pl.Nom	N.Sg.Transl	N.Sg.Subl	N.Sg.Ela
szatén	196	7	2	8	2	2	2	0	0	21
szén	4646	2413	124	21	787	72	85	801	273	256
olaj	24206	8566	2268	520	3386	996	1412	38	717	651
levegő	37820	15895	20123	10471	2086	2747	0	39	1391	2323
víz	99371	46550	19998	16472	15901	5048	7247	444	5165	5629

TERM. JELENSÉG	N.Sg.Nom	N.Pl.Nom	N.Sg.Ill	N.Sg.Acc	N.Pl-PxSg3.Nom	N.Sg.Supe	N.Sg.Sub	N.Sg.Del	N.Sg.Ins	N.Sg.Ine	N.Sg.Temp	N.Sg.Abl	N.Sg.Term
patak	10223	2116	1186	649	691	645	223	150	148	631	0	113	63
havazás	12332	334	148	1015	17	11	941	65	573	324	45	53	15
alkonyat	2812	34	90	116	4	36	107	28	97	601	818	421	149
eső	44642	2184	525	3781	39	66	3008	109	2492	5405	1	895	5
hold	32509	726	614	3267	192	3004	2543	1434	458	179	2	83	112

HELY	N.Sg.Nom	N.Sg.Ine	N.Sg.Acc	N.Pl.Nom	N.Sg.Ill	N.Pl.Ine	N.Pl-PxSg3.Ine	N.Sg.Supe	N.Sg.Subl
stadion	19339	10663	3835	4723	2160	1100	64	536	642
drogéria	372	117	31	174	30	154	43	2	6
utca	108913	37367	12026	7322	6358	1651	157	48609	21598
kocsmá	5515	5368	972	1116	3170	943	58	106	74
kórház	50107	34430	7355	14460	44357	3966	237	410	519

FOLYAMAT/ CSELEKVÉS	Sg.Nom	Sg.Acc	Pl.Nom	Pl.Acc	Sg.Subl	Sg.Ins	Sg.All	PxSg3.Nom	PxSg3.Acc	Sg.Ela	Sg.Ine	PxSg3.Dat	PxSg3.All	PxSg3.Ine
vitatkozás	415	148	45	43	39	19	6	17	7	10	21	3	0	0
focizás	122	17	4	1	13	24	8	3	2	7	2	0	0	1
takarítás	2685	810	24	13	257	252	111	394	324	33	122	22	24	29
szórakozás	7001	5279	111	43	1341	276	222	925	449	940	123	60	22	8
úszás	7341	906	14	6	312	468	121	111	87	78	1370	26	2	19
kialakulás	0	55	0	0	45	9	31	7968	7435	0	36	7620	4042	3651

ESEMÉNY	N.Sg.Nom	N.Sg.Subl	N.Sg.Supe	N.Sg.Acc	N.Pl.Nom	N.Sg.Temp	N.PxSg3.Supe	N.PxSg3.Nom	N.Sg.Ill
ballagás	539	115	104	68	58	30	15	187	0
szüret	2281	236	109	338	70	149	6	45	29
temetés	4386	1552	1638	1535	385	99	2807	2541	8
esküvő	5566	2088	927	2350	410	0	1052	1865	22
buli	15493	1667	2447	4114	2485	0	690	927	2020

ÁLLAPOT	N.Sg.Nom	N.Sg.Acc	N.PxSg3.Acc	N.PxSg3.Nom	N.Sg.Ela	N.PxSg3.Ine	N.Sg.Ila	N.Sg.Abl	N.Sg.Ine	N.Sg.Term	N.Sg.Ins
lojalitás	990	423	237	199	180	19	4	15	8	1	124
dűh	3276	895	1039	791	229	1358	1107	759	30	3	55
boldogság	13854	8343	1325	1560	148	268	134	1410	1361	34	1029
unalom	20127	6527	177	156	355	574	527	354	81	835	169
puhaság	134	100	91	120	2	6	11	3	9	0	24

ABSZTRAKTUM	N.Sg.Nom	N.Sg.Acc	N.Pl.Nom	N.Sg.Ins	N.Pl.Acc	N.PxSg3.Nom	N.Sg.Ine	N.PxSg3.Acc	N.Pl.Ins	N.Sg.Subl
hazugság	11848	2579	2379	1754	1515	494	418	222	1275	698
prioritás	1669	2400	2194	139	1412	1105	47	268	163	59
történelem	40505	8710	0	1419	0	8185	6685	2675	0	700
élmény	25878	10863	6446	6388	3599	4209	2442	2454	5707	984
hit	37649	10388	564	4463	237	5745	3795	3834	0	4388

KONTROLLCSOPORT	N.Sg.Nom	N.PxSg3.Nom	N.Sg.Acc	N.Sg.Dat	N.Pl.Nom	N.Sg.Ins	N.Pl.Acc	N.Sg.Ine	N.Sg.Ill	N.Sg.Subl	N.Sg.Supe
sofőr	205035	4626	3676	3032	3022	4	878	17	4	304	89
fegyver	16368	3397	17073	1450	13312	8336	7590	373	363	541	143
kocsmá	5515	387	972	128	1116	95	288	5368	3150	123	106
vitatkozás	415	16	148	30	45	19	43	21	21	39	5
ballagás	432	30	68	0	58	18	11	7	0	110	101

Melléklet 5.

Az MNSZ (v1) 175 leggyakoribb nem összetett -As végű főneve

választás, tárgyalás, megoldás, lakás, forrás, változás, írás, vállalkozás, előadás, kiállítás, állás oktatás, tudomás, támadás, csatlakozás, állítás, szokás, látogatás, felújítás, alkotás, irányítás, tanácskozás, átalakítás, folytatás, nyomozás, számítás várakozás, javítás, beavatkozás, előadás, nyomás, tartás, lemondás, megbízás adás, utasítás tartozás, utazás, fogyasztás, változtatás, felszámolás, kilátás, kidolgozás, alakulás, lépés, jelentés, döntés, település, vezetés, növekedés, elképzelés, kezelés, mérkőzés, érdeklődés, rendezés, felmérés, bevezetés, kezdeményezés, fizetés, építés, megbeszélés, bővítés, berendezés, törekvés, kérés, egyeztetés, elemzés, követelés, beszélgetés, emelés, büntetés, kijelentés, megjelenés, elismerés, teljesítés, termelés, sérülés, értékelés, csökkenés, meglepetés, következtetés, megteremtés, fellépés, közlekedés, meggyőződés, befektetés, építkezés, befejezés, emelkedés, részesedés, megszerzés, kinevezés, közlés, feljelentés, szervezés, visszaélés, bűnözés, becslés, támogatás, eljárás, hatás, módosítás, megállapodás, beruházás, kiadás, szolgáltatás, ellátás, tartózkodás, szavazás, szabályozás, alkalmazás, megállapítás, előírás, végrehajtás, kutatás, elfogadás, ajánlás, kialakítás, tájékoztatás, aláírás, biztosítás, felhasználás, megvalósítás, hozzászólás, fenntartás, tudás, hozzájárulás, finanszírozás, felszólalás, gazdálkodás, mozgás, vonatkozás, meghatározás, korlátozás, vallás, gondolkodás, leírás, kialakulás, fordítás, átadás, juttatás, megfogalmazás, szerződés, bekezdés, ülés, rendelkezés, működés, intézkedés, ellenőrzés, előterjesztés, fejlesztés, együttműködés, fejlődés, összefüggés, bejelentés, kifejezés, érzés, értékesítés, képzés, megítélés, csökkentés, megszüntetés, előkészítés, megjegyzés, egyetértés, nevelés, értesülés, értelmezés, elhelyezés, jelzés, kiegészítés, kifizetés, növelés, működtetés, helyezés

Melléklet 6.

Az írás szótőre vonatkozó 60 elemű véletlen mintavétel adatai

ARTEFAKTUM

doc#2523 plébánián kerestek menedéket. A plébános minden **írást** a padlásra menekített. Március 5-én délután

ÁLLAPOT

doc#2159 adom meg **írást** a szót. Négyen jelentkeztek **írást** hozzászólásra. **doc#1187**; igazgatási szervének, és erről egyidejűleg; **írást**; értesíti a pénztárat. **doc#1058**; rendkívüli helyzetre való hivatkozással csak; **írást**; volt hajlandó válaszolni a HVG kérdéseire **doc#1045**; labdarúgó-bajnokságtól a versendi csapat, ezt; **írást**; hivatalosan is közölte a megyei labdarúgó-szövetséggel **doc#2141** percre jelentkeznek, legtöbbször jelentkeztek **írást** 15 percre; 15 percben jobban el lehetne **doc#2146** felszólalások következnek. Megadom a szót az **írást** előre jelentkezett képviselőnek, tízperces **doc#2596** folytatták, akinek fogadalmait és ígéreteit **írást** adták be, melyet hangosan felolvastak. **doc#2522** Polgári törvénykönyv szerint kezességet csak **írást** lehet vállalni (272. § (2) bekezdés). Lényeges **doc#2252** legkésőbb a zárószavazás befejezésekor, **írást** lehet kérni. Az Országgyűlés a zárószavazást **doc#2370** Közlekedési Központ dolgozta ki és foglalta **írást**. A javaslatot aláírták az érintettek, beleértve

ABSZTRAKTUM

doc#2225 tetteseket és a megbízókat; További **írárok** Oroszországról az oldalai 2010-11-15 doc#2583 valamint a bútortervezés kérdéseiről is közölt **írárok**. Erdélyi vonatkozású iparművészeti-történeti doc#2637 kettő között, ahogyan a Csáth Különböző **írásai**, naplói megszólalnak hasonlóan szólal meg doc#1091 újságcikkek böngészését sem, és amikor olyan **írást** találnak, amellyel úgy érzik, kellemetlen doc#1086 szerint a Neue Kronen Zeitung nagypénteki **írása** minden alapot és tényszerűséget nélkülöz doc#1071 időkből a megelőzőeknél óvatosabb hangvételű **írárok** maradtak fenn, amelyek szerzői - megfelelő doc#1055 növelésével spórol a kabinet című cikkünkben. Az **írás** megjelenésének napján a Duna Televízió doc#972 hetilapban publikált " Mai hazaárulók " című **írás** szerzője, Toroczkai László nyilvános úton doc#653 ismerhetik - s ez majdnem ugyanannyi) egymást az **írásaikból**. S nemcsak az idevalósiak. A hangzatos doc#2288 elkötelezett baloldali írástudónak nemrég két **írása** jelent meg a Népszava Szép Szó mellékletében- doc#2379 mondja, szólítsam nagymaminak " zárul az első **írás**, és nagymami alakjában nem lehet nem észrevenni doc#2534 Források Életrajza Csányi Attila **írása** 80. születésnapjára Autumn Leaves doc#2554 Theodorosz, Küroszi Theodorosz és Ibasz **írásainak** néhány részletét, amelyet 164 püspök írt doc#2561 csatlakozott a laphoz, mely mintegy 500 **írását** jelentette meg. Bíró Lajos doc#2565 kiadónál. Zeneelméleti szakíróként is ismert, **írásai** különböző zenei folyóiratokban jelentek doc#2580 szerkesztője, 1925-től nyugdíjaztatásáig (1940). **Írásait** a Brassói Lapok, Vasárnap, Havi Szemle doc#2581 Munkássága Több száz művészeti és kritikai **írásában** behatóan foglalkozott a kortárs művészettel doc#2583 megvédése előtt, 1988 szeptemberében olyan **írás** jelent meg az Állami Ifjúsági és Sporthivatal doc#2673 2013-07-29 Shycii Többek között erre az **írásra** is. Az én tapasztalatomat leírtam az előbb doc#2222 Frank. A az áll: a Süddeutsche Zeitung **írása** szerint a levél túlnyomórészt formalitásokra doc#679; valósággal magukkal ragadtak ezek a zseniális; **írárok**; , lelkes levélben válaszolt neki, és Párizsba doc#1926; élet hétköznapi jelenségeiből merítő színes **írásokat**; összegyűjtve első ízben veheti kézbe az doc#1812; magyar származásuknak. Augusztá nagyapja az **írárok**; szerint besztecerbányai polgár és kalapgyártó doc#1448; 9 Vasvári Pál Válogatott politikai; **írásai**; , Bp., 1948. 121. l. * 10 Sötér doc#1409; van, a Bertók metatörténete. Bertók; **írása**; nem akar semmit, nem szenved és nem pöröl doc#1184; és művészet kapcsolatáról, de filozófiai; **írásaiban**; is eltávolodik a tisztán tudományos szövegek doc#1102; már nem is futhattak volna. Dobi Tamás; **írása**; a NÉPSZAVÁNAK T. Nándor elsőrendű doc#1101; semmint a magyarok békeszeretetéről. Az; **írárok**; többsége a sajtót kiegyenlíteni akaró politikusokról doc#1094; HÁZIMOZI Egy igaz történet Gyüre Orsolya; **írása**; a NÉPSZAVÁNAK A cím sokatmondó: doc#1076; Rockenbauer Zoltán Trisztán a romok között című; **írásán**; kívül nem találkozunk olyan olvasmánnyal doc#1056; lenni, veselkedjetelek neki még egyszer " című; **írás**; . Ez az elszigetelt rész a regényben a filozófiai doc#1001; öltöttek vallási köntöst. GYÉMÁNT MARIANN; **írása**; . Semjén mindenestre az egyházbejegyzés doc#995; hívó zsidók és keresztények számára szent; **írás**; . Nem vagyok teológus, de ahogy tudom doc#2236 Jobbikhoz közel álló Kuruc.infon megjelent **írás** kapcsán: "Bayer Zsolt, aki szinte állításokat tényadatokkal támasztották alá. Az **írásban** szerepel az is, hogy annak szerzője milyen doc#2530 fellelhető élet és halál témakört. A The Guardian **írása** szerint Mercury énekhangja az állapota doc#2516 boszorkányos tehetségű szónoknak tartották, de **írásai** is remekművek. Mindenképp az antik irodalom doc#2283 című napilap pénteki számában megjelent **írás** szerint Zapatero kormányzása alatt legalább doc#273 márciusa után nem terjesztettem illegális **írásokat**, a Hungaricus 2.-t sem, sőt ilyeneket doc#1043 a kormányzatnak nincsen. Amikor az **írás** nyomdába került, Szlovákiának még nem volt CSELEKVÉS doc#2249 szabad hely a merevlemezen. A program cikkünk **írásakor** egyelőre még béta-állapotban van, de várhatóan doc#158; még elfogadták, mert nyilvánvaló. De az **írást**? Titkolni kellett a betűt. Apám még a könyvet doc#679; telítettsége és vallási megérése Az Illés szekerén **írásának** idejére eshetett: e kötet megrendítő vallásos doc#1444; máskor is volt a költőnek. Sőt, Az apostol; **írásakor** meglehetősen rossz hetei lehettek. Mert doc#1186; hiszen mi értelme lenne akkor bármiféle; **írásnak**, vö. Borges halhatatlan A halhatatlan c. doc#2547 kritika-esszé), Perneczky Géza (művészeti **írás**), Seres László (képzőművészet). Műgond doc#486 hiszen A nyolcadik stáció, mint mondtuk, az **írásra** készítő lélektani folyamat előző állomásából doc#529 mint a szótárak, vagy éppenséggel simák, az **írás** föl-le csúszkál rajtuk, többé nem lehet doc#1075 Ez a történelem előtti korszak az **írás** megjelenésével ért véget. Az írással megjelent doc#2582 Voltaire-centenáriumára ellen irányuló munkája **írása** közben lepte őt meg a halál. Orléansban

Melléklet 7.

A példányalapon elsáncolt igitípusok -Ó és -Ás konstrukcióba való illeszkedésének gyakorisági adatai

alvás	13908	aludás	7	alvó	6384	aludó	1
fekvés	23893	feküdes	1	fekvő	49274	feküdő	0
esküvés	281	esküdes	1	esküvő	21988	esküdő	15
nyugvás	223	nyugodás	3	nyugvó	4642	nyugodó	10
alkuvás	90	alkudás	5	alkuvó	167	alkudó	5
haragvás	67	haragudás	5	haragvó	368	haragudó	1
cselekvés	16577	cselekedés	9	cselekvő	3162	cselekedő	6
dicsekvés	912	dicsekedés	64	dicsekvő	209	dicsekedő	32
gyanakvás	3555	gyanakodás	50	gyanakvó	2085	gyanakodó	54
növekvés	74	növekedés	144638	növekvő	28462	növekedő	1000
törekvés	46583	törekedés	121	törekvő	4639	törekedő	137
igyekvés	217	igyekezés	23	igyekvő	6384	igyekező	35